

श्रीमद् गणेश
वर्ष २०१५ म १ ४९

૧૩૩૩૨

શ્રી પૂતળાઈ લેનચંચમાળા - ૬

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

સ આદ્ય

ગોપાલદાસ શુભાભાઈ પટેલ

૩૩
૫૨

“તેમના લખાણોમાંથી સર્વ નીતી રહુ છે એવો
મને હ મેઝાં બાસ આવ્યો છે જેને આત્મપ્રેરણ યાજના
છે, જે ચોતાવું કર્તવ્ય ભણવા ઉત્તુક છે, તેને શ્રીમન્નાં
લખાણોમાંથી ખડું મળી રહેશે એવો મને વિશ્વાસ છે”

— ગાંધીજી

૧૯૫૨

શ્રી ગુલરાલ પુસ્તક ભંડાર.

૧૬૭૯, ૩ કાલુપુર-દીકજાયાડી અમદાવાદ

પ્રાપ્તિસ્થાન

નવજીવન કાર્યાલય

અમદાવાદ અને મુબઈ (૨)

પ્રકાશક : ગોપાલદાસ હવાભાઈ પટેલ,
મંત્રી, જેન સહિત્ય પ્રકાશન મંડળ,
અમદાવાદ

પહેલી આવૃત્તિ, સં. ૧૯૬૨

આર આનંદ

મુદ્રક : બાલુભાઈ મનજીલાલ દેસાઈ,
મલ્લિ મુદ્રણાલય, કાશીપુર,
અમદાવાદ

જે બાલ

૨૬૦ શયચંદલાઈનાં લખાણોમાંથી રૂંટી
કાઢેલી આ માળા મૂળ ગ્રંથની પ્રવેશિકાએ કીક
ઉપયોગી થઈ પડશે એમાં સંદેહ નથી. વિષયવાર
ગોઠવાયેલી હાવાથી જિજ્ઞાસુને બહુ સહાયકૂત
થશે.

વર્ધા,

૨૪-૧૦-'૩૫

મણ્ડનદાસ ગાંધી

નિવેદન

‘શ્રીમદ્ (ગજચંદ્ર)ની જીવનયાત્રા’ પ્રસિદ્ધ કરી ત્યારે નિવેદનમાં એવી આશા પ્રગટ કરેલી કે, તેઓશ્રીના વિચારોનું દોહન કરીને, અનુકૂળતા હોય તો તેને સ્વતંત્ર પુસ્તક તરીકે પ્રમિદ્ધ કરવા ઇગદો છે. ‘જીવનયાત્રા’ તૈયાર કરવા સારું શ્રીમદના લખાણો આમેય જોનામાં તો આવેલા એનો લાભ લઈને સાથોમાથ દોહન પણ મહેજો કરી લીધું હતું. શ્રી જૈન માહિત્ય પ્રકાશન મંડળે એને પુસ્તકાકારે પ્રમિદ્ધ કરવા મંમતિ આપી, એટલે આ પુસ્તક પ્રમિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

આ મંત્રહતી અનુક્રમણિકા ઉપરથી જ માલૂમ પડી આવશે કે, આમાં મુખ્યત્વે ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક વિષય જ પ્રધાનપણે છે. શ્રીમદ્ ગજચંદ્રનું મુખ્ય લક્ષ્ય આત્મચિંતન અને આત્મદર્શન હોનાથી, તેમના લખાણોમાં આત્મકથા તથા તેના અગજૂત ધર્મકથા જ મોટે ભાગે છે. તેમાં પણ, શ્રીમદે પોતાના પુરોગામી મહાવીર જેવા એકનિષ્ઠ આત્માર્થીઓનો માર્ગ અનુમગ્નાનો જ પ્રયત્ન કર્યો હોઈ, કોઈ નવો માર્ગ કે નવો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કર્યો નથી. છતાં તેમના વચનો તેમના તીવ્ર પુરુષાર્થી જીવનમાંથી પ્રગટેલા હોવાથી, તેમાં ગ્રહેલી અગ્રજતા અને સચોટતા કોઈને પણ નવીન લાગ્યા વિના ગ્રહેશે નહિ.

એ વચનોમાથી જુદા જુદા સુદાઓને સમજા જે
 વા યો ધ્યાન એને તેવા તથા તે તે મુજબ પહોંચેલું કરતા
 હાથા, તે બધાને મુદાગા જુદા પ્રગલ્ભા ગોવી આ
 મગ્ધમા રૂબૂ રૂપ છે તે પ્રકરણે મા પણ તે વાચકોને
 કાર્ત્ત દલીલના કમ્થી ગોવવા પ્રયત્ન કર્યો છે નક વાન્ય
 પત્રી તે વખતની શ્રીમદતી હિમર મૈસમા આગ્રાથી દર્શાવી
 છે જે વાચકો અમુક ખામ મથાગા દેવેલેલેવેલે તેવા ન
 લાગ્યા, તેમને 'મદુપદેશ' નાના પ્રગલ્ભા ટેવેલેલેલીવા
 છે તે પ્રકરણમા માત્ર ઉમનો જ રમ છે

શ્રીમને પૂજામા જ વેગ વિવિધ પ્રશ્નો અને તેના
 તેમણે આપેલા માર્મિક ઉત્તરો એ શ્રીમન્ના લખણોનું
 વિશિષ્ટ અગ મણાય તેમથી પચ્ચગી કરી કેવલ
 પ્રશ્નોત્તરો નમૂના તરીકે જુદા પ્રગલ્ભા આપ્યા છે નૂ
 મથના મોગ ફકનાઓનથી અનુક વિચાર જુો તાની લેવા
 ફેલવી જગાએ વચેના વાચો અથવા રબ્દો ડોડી દીધા
 છે ત્યા [ ] અગ્રા ટપના મૂન્યા છે તથા બાપી નેણ
 વા યો નેકવા માટે ઉમેરેલા રબ્દો [ ] અગ્રા કમમા
 જુદા પાશા છે

શ્રીમદના ધર્મસિદ્ધિના તથા અભ્યાસાદિન વિવે પૂર્વક
 તાગલું કરીને એ પગિયાત્મ નિમ્મધ પણ તેમના
 વિચારરૂતો સાથે જોડાય, તે વચકરમને ઉપયોગી નીવડે
 એ દષ્ટિએ, “શ્રીમદાનન્દ”-એ-સમાગેવના” નામનો
 એ-અભ્યાસપૂર્ણ નિમ્મધ થી પંડિત મુખ્યત્વેલેલેલેલેલેલેલે
 કરી આપી અમને આભારી કર્યા છે એ નિમ્મધના ધોડા
 ભાગ નં ૧૮૬૦ની ગજવંડ ત્વતી પર અમ ૧૨૬મા

વ્યાખ્યાનરૂપે વાચવામાં આવ્યા હતા. એ નિબંધ આ ગ્રંથમાં ૨ જા ખંડ તરીકે આપવામાં આવ્યો છે. * તે 'શ્રીમદ્રાજયદ્ર' એ બૃહદ્ગ્રંથની ટૂંકી, સુદૃઢ, વિવેચનાત્મક પ્રવેશિકાની ગરજ માગશે.

ગાંધીજીએ પોતાના ધર્મમંથનકાળમાં શ્રીમદ્ રાજયંદ્રને લખેલા પત્રો અને તેમના શ્રીમદે આપેલા જવાબો ત્રીજા ખંડમાં આપ્યા છે.

'શ્રીમદની જીવનયાત્રા' અને આ પુસ્તક એ બે મળીને જિજ્ઞાસુ જનતા માટે શ્રીમદ્ રાજયંદ્રનો પરિચય કરવા પ્રારંભિક પૂરી સામગ્રી આપશે એવી આશા છે.

શ્રીમદના વિદ્યમાન નિકટના પરિચિતોમાં પૂ. ગાંધીજી પ્રમુખ ગણાય. આ ગ્રંથ માટે તેઓશ્રી કાર્ષક આદિવચન આપે એમ મહેજે મનમાં થયું. અને તેઓશ્રીએ તે તરત સ્વીકારી લીધું પોતાના અતિ રોકાયેલા મમયમાય આ ગ્રંથના મૂળ લખાણને જંગલ સંદર્ભ નજર તળે કરી જઈ, જે બે બોલ લખી આપ્યા છે, તે વાચકો આગળ આ ગ્રંથની આખી સિનામના વાક્ય છે.

'જીવનયાત્રા' તેમજ આ મંત્રહ માટે શ્રીમદના ફોટાનો બ્લોક ખુશીથી વાપરવા દેવા માટે, તેમજ 'શ્રીમદ્રાજયંદ્ર' પુસ્તકનો ઉપયોગ કરવા દેવા બદલ શ્રીપદમશ્રુતપ્રભાવક મહાના મંચાલકોનો અત્રે આભાર માનવો ઘટે છે.

— પ્રકાશક

---

* તે નિબંધમાં જે અંક મૂક્યા છે, તે સં ૧૯૮૨વાળી બીજી નાગરી આવૃત્તિના છે, તે અહીં જણાવી લેવું ઠીક થશે.

આવશ્યક સૂચના

પહેલા ખંડમાં આપેલાં વચનામૃતોનો પાઠ સં. ૧૯૭૦માં પ્રસિદ્ધ યથેશી 'શ્રીમદ્ભગવદ્' ગ્રંથની દ્વિતીયાવૃત્તિમાંથી લીધો છે. ત્યાર બાદ તે ગ્રંથના પ્રકાશકોએ તે પાડમાં જે સુધારા-વધારા કર્યા છે, તે નીચે જણાવ્યા છે. ખાસ કરીને બાળબોધ અક્ષરોમાં જણાવેલા સુધારા પુસ્તકમાં કરી લઈને જ પુસ્તક વાંચવાનું રાશ કરવું એવી વાચકને સૂચના છે.

પાન	લીટી	મૂળ	સુધારો
૫	૧૧	એવી મનુષ્યતા	એવું મનુષ્યપ્રાણી
૧૭	૧૪	પ્રવૃદ્ધિના	પ્રવૃત્તિના
૪૭	૫	પોતાને માટે	પોતાને માટે, પરને માટે
૫૪	૭	તો ગૃહસ્થાશ્રમે અભ્યાસે	તો અભ્યાસ
"	૮	છતાં સામાન્ય	છતાં ગૃહસ્થાશ્રમે સામાન્ય
૭૦	૩	પરમેશ્વર છે	પરમેશ્વર થાય છે
૭૩	૧૫	તે આત્મા	તે ક્રિયાને આત્મા
૭૭	૧૧	અટળ	એટલે
૭૮	૧૦	રાખાદિ	ચંપાદિ
૮૯	૪	મોહસ્વભાવ ના	મોહસ્વભાવના
"	૧૭	ધર્મે સમભાવ જો	ધર્મે તે જ સ્વભાવ જો
૯૧	૧૮	[૩૩]	[૨૮]
૧૧૦	૨૩	અજધનપણ	અજધનપણું
૧૧૫	૧૮	[કાયા]	દસકા
૧૨૫	૨૦	શુદ્ધ થયે	શુદ્ધ થવું
૧૨૭	૧૧	ભોગવવા નેવું કરવું	ભોગવવાના વિચારમાં પડવું

અનુક્રમણિકા

જે જ્ઞાન (ગાંધીજી)	૩
નિવેદન	૫
દ્રુક ઇતિહાસ	૧૧

ખંડ ૧ લો

૧ વૈરાગ્ય	૧
૨ માનવજેદ	૪
૩ સદ્ગુરુ-સત્સંગ	૯
૪ સત્સાક્ષિ	૨૧
૫ સિદ્ધાંતચર્યા	૨૪
૬ સદ્ધર્મ	૨૭
૭ સર્વધર્મસમભાવ	૨૯
૮ ગૃહસ્થ	૩૨
૯ જ્ઞાન	૩૬
૧૦ વિવેકજ્ઞાન	૮૮
૧૧ અધિપતિ-પાત્રતા	૪૦
૧૨ ચતુર્થા-અપ્રમાદ	૪૪

૧૩ અહિં સઃ	૪૬
૧૪ તપ	૪૮
૧૫ મહાઅર્થ	૫૦
૧૬ ઇન્દ્રિયજય	૫૩
૧૭ પરિગ્રહ	૫૮
૧૮ વ્રત નિયમ	૬૦
૧ ભક્તિ	૬૨
૨૦ મન્યાસ	૬૭
૨૧ મનુષ્ય સત્ય સ્વરૂપ	૭૦
૨૨ આત્મા	૭૨
૨૩ મોક્ષ	૭૬
૨૪ મુક્તિ	૭
૨૫ માણી નેહના	૮૩
૨૬ સુપદ્મ	૯૨
૨૭ નસો	૧૧૬

ખડ ૨ નો

‘શ્રીમદ્રાજ્ય દ્ર’—એક સમાવેશના (૫૦ સુખલાવણ) ૧૩૫

ખડ ૩ નો

ગાંધીજી ઉપરના પત્રો

૧૮૩

ટૂંક જીવનચરિત્ર

શ્રીમદ્ ગજચંદ્રનો જન્મ કાઠિયાવાડમાં આવેલા વરાણિયા ગામમાં મં ૧૯૨૪ના કારતક સુ ૧૫ને દિવસે થયો હતો. તેમના પિતા મહેતા ગવજીભાઈ પંચાણુભાઈ વૈષ્ણવ હોઈ કૃષ્ણભક્ત હતા. એટલે શ્રીમદ્નો કુટુંબધર્મ વૈષ્ણવ હતો. શ્રીમદ્ના માતા દેવમાઈ જૈન કુટુંબમાથી આવેલા હતા. વરાણિયાના બીજા વણિક કુટુંબો પણ જૈન હતાં. એટલે માતાની જૈન અસર ઉપરાંત તેમને આમપાસથી પણ જૈન વાતાવરણ મળ્યું હતું. એને પ્રભાવે તે નાનપણથી વૈષ્ણવધર્મી જ્ઞાન ઉપરાંત જૈનધર્મી જ્ઞાન પણ મેળવવા લાગેલા. પોતાની આત્મકથારૂપે ૨૨ વર્ષની ઉંમરે લખેના એક લેખમાં તેમણે જણાવ્યું છે 'મારા પિતામહ કૃષ્ણની ભક્તિ કરતા હતા. તેમની પાસે તે વયમાં કૃષ્ણ-કીર્તનના પદો મેં સાંભળ્યા હતા, તેમજ જુદા જુદા અવતારો મંજી ચમત્કારો સાંભળ્યા હતા, જેથી મને

અક્ષિત માથે એ અવનારોમાં પ્રીતિ ધર્મ હતી. . . .
 હાથે હાથે મેને [જૈન લોકોનાં] પ્રતિક્રમણુમુત્ર ઇસાદિ
 પુસ્તકો વાંચવા મળ્યાં, તેમાં બહુ વિનયપૂર્વક મર્મ જગત
 અને હૃદયથી મિત્રતા ઇચ્છી છે, તેથી મારી પ્રીતિ તેમાં પણ
 ધર્મ અને પેલામાં પણ ગ્રહી હજીવે હજીવે આ [જૈન]
 પ્રમંથ વધ્યો." અને પછી તો તે જૈનપરંપરાથી જ મર્મોંશે
 રંગાઈ ગયા.

પ્રથમથી જ તે પ્રતિભાસાળી બાળક હતા. માડા
 સાત વર્ષે એમણે શાળામાં અભ્યાસ શરૂ કર્યો. તેમની
 સ્મૃતિ એટલી બધી તીવ્ર હતી કે, એક વાર પાંડે સાંભળ્યો
 એટલે તે તેમને યાદ રહી જતો, એક માસમાં તો તેમણે આંક
 પૂરા કર્યા. વડા વિદ્યાર્થીએ તેમને પહેલી ચોપડી શરૂ કરાવી
 હતી પછી તો તેમણે પોતે માને ચોપડી પૂરી કરી અને
 પોતે ગ્રીષ્મિકી પહેલી ચોપડી પોતાના શિક્ષક પેલા વડા
 વિદ્યાર્થીને જ સિખવાડી. એ પછી તેમની સ્મૃતિશક્તિનો
 કાર્ષ્ઠિક ખ્યાલ આવશે.

તેટલી નાની ઉંમરથી જ રસિક વાતો અને કથાઓ
 જોડી કાઢી રસિક રીતે કહી બતાવવાની તેમનામાં શક્તિ
 હતી. આઠ વર્ષની ઉંમરથી કવિતા રચવાની તેમણે
 શરૂઆત કરી હતી તે વખતે તેમણે સામાન્ય રીતે મળી
 શકે તેવા કવિતાના બધા પ્રંથો વાંચી કાઢ્યા હતા, અને
 ઘણાખરા તેમને મોટે હતા. આઠ વર્ષની ઉંમર દરમિયાન
 તેમણે ૫૦૦૦ કડીઓ રચેલી કહેરાવ છે. નવ વર્ષની ઉંમરે
 તેમણે રામાયણ અને મહાભારત પદ્યમાં રચ્યાં હતાં.

નાનપણથી જ તેમનામાં નવું જાણવાની, નવું
 માંલિવાની અને નવું રીખવાની તથા તેના પર મનન
 કરવાની ભારે ટેવ હતી. દસમે વર્ષે તો તે ઘણા વિષયો
 ઉપર હતાકાર બાપજો આપતા. ૧૧ વર્ષની વયથી તેમણે
 'આપાનિયાંગા લેખ લખવા માંજા હતા, અને ઇનામી
 નિર્મંથો લખી ચોગ્ય ઇનામો પણ પ્રાપ્ત કર્યા હતા.
 તે જ વર્ષે ઓકેજવખીની ઉપયોગિતા વિશે પણ એક
 નિર્મંથ તેમણે લખ્યો હતો. બાગ વર્ષની વયે ત્રણ દિવસમાં
 ધડિયાગ ઉપર તમણે ત્રણમો કડીઓ લખી કાઢી હતી.

તે જ વર્ષની વયે તે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરવા ગળકોટ
 ગયા. પણ તેમાં તે વધુ વખત લાગી રહ્યા હોય એમ
 લાગેતું નથી. કાનજી તે જ વર્ષે પૂર્ણ થતા બાદ તેમણે
 પિતાની દુકાને બેઠવાનું શરૂ કર્યું. ત્યાં પણ તેમણે વાંચન-
 મનન ચાલુ જ રાખ્યું. પરંતુ તે ધાર્મિક વિષયો પૂરતું
 જ. મંદુર પ્રાકૃતના નિયમિત અભ્યાસ વગર તેઓ તે
 ભાષાના મંથો અગત્યથી વાંચી લેતા અને યથાર્થ સમજતા.
 તેમની યાદશક્તિ અત્યંત તીવ્ર હોવાથી અવધાનના પ્રયોગો
 જેવું પણ તે નાનપણથી કરતા. તેમની તે શક્તિથી અકિત
 થઈ એક બે ગૃહસ્થોએ તેમને કાર્યો બજાવવા જવાનું ખર્ચ
 આપવાની પણ તૈયારી બતાવેલી. પરંતુ તે તો જુદા જ
 સમમાં તણાયે જતા હતા, એટલે તેમણે ના પાડી. તે
 પોતે જણાવે છે તેમ, શિશુવયમાંથી જ વિવેક-વૈરાગ્ય
 અને મુમુક્ષતાની વૃત્તિ જાગવાથી તેમનામાં પરબાપાબ્યાસ કે
 સાંપ્રદાયિક શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાની વૃત્તિ જ રહી નહોતી.
 પોતાનામાં એટલી નાની ઉંમરે જાગેલી તત્ત્વજિજ્ઞાસાને તેમણે

પુનર્જન્મની સાબિતી તરીકે એક જગાએ આ પ્રમાણે
ટાંકી છે :

લઘુ વયથી અદ્ભુત યથા તત્વજ્ઞાનનો બોધ
એ જ સૂચવે એમ કે પ્રતિ આગતિ ક્યાં શોધ.
જે સંસ્કાર થવો ઘટે અતિ અભ્યાસે ક્યાંય,
વિના પરિશ્રમ તે યથા, સર્વશઃ શી ત્યાંય ?

નાનપણથી તેમણે જે વાંચનમનન કર્યું હતું તેને
અક્ષરબદ્ધ કરવાનું તેમને સહેજે સૂઝ્યું. ૧૬મા વર્ષ પહેલાં
તો તેમણે અંગત નોંધ જેવું લખવાનું પણ શરૂ કરી દીધું
હતું એમ લાગે છે. તેમાં ધર્મનીતિ તથા મોક્ષાર્થ વિષે
પણ ગૂઢ ચિંતનો આપણને જોવા મળે છે. પરમ પુરુષાર્થની
સાધનાનું વ્યવહારનીતિ એ મુખ્ય અંગ છે એ પણ ત્યાંનું
તેમના ધ્યાનમાં આવી ગયું હતું. શરૂઆતમાં તેમણે જે
અંશે લખ્યા છે તેમાં તેમણે તેના જ બોધ આપ્યો છે.

જૈનસમાજમાં તેમજ બીજે આવી ગયેલી ધર્મજડતા
તેમના અંધશ્રેષ્ઠનમાં એક કારણ બની હોય એવો સંભવ
છે. એક વખત તો તેમનામાં ધર્મઉદ્ધારક યવાની પ્રબળ
આકાંક્ષા જાગી હતી. પરંતુ પછી જેમ જેમ તે વધુ
અંતઃસૂષ્ણ થતા ગયા, અને છતાં બાહ્ય પ્રવૃત્તિનું બંધન વધુ
કઠોર થતું ગયું, તેમ તેમ તેમની તે આકાંક્ષા ઉપશમ પામી
ગઈ.

તેમની પ્રતિભાનો ફર્ક વિભાગ તે તેમની અવધાન-
શક્તિ હતી. ૧૯ વર્ષની વયે તો તે શતાવધાન કરી
બતાવતા. તે વેળાના છાપામાં તેને માટે તેમની જે
પ્રશંસા કરવામાં આવી હતી, એ એટલી જ ભારે હતી.

પરંતુ પ્રશંસા અને અવધાનશક્તિનો આ ઉપયોગ માધકને આડરૂપ બને એ એમણે તરત જોયું અને પછીનાં વર્ષોમાં તેમણે એવો શક્તિવ્યય અટકાવ્યો. નાનપણમાં તેમનામાં 'શજેશ્વર' અને વૈભવી યવાની જે મહત્વાકાંક્ષાઓ હતી તેમણે પણ એવો જ અનુરૂપ પકડો લીધો. હવે તે વધુ આત્માર્થી બનતા ચાલ્યા હતા. ૨૨મા વર્ષના એક લેખમાં આ દિશાપકટા વિષે તે લખે છે :

“ થોડો વખત ગયા પછી એમાંથી ઓર જ થયું, જે યવાનું મેં કદમ્બું નહોતું. તેમ તે મારે મારા ખ્યાલમાં હોય એવું કાંઈ મારું પ્રયત્ન પણ નહોતું. છતાં અચાનક ફેરફાર થયો. કાંઈ ઓર અનુભવ થયો. અને એ અનુભવ પ્રાચે શાસ્ત્રમાં લેખિત ન હોય, જડવાદીઓની કલ્પનામાં પણ નથી, તેવો હતો. તે ક્રમે કરીને વધ્યો, વધીને અત્યારે એક 'દુહિ' 'દુહિ'નો જાપ કરે છે.”

એ ઘટના કેવી રીતે બની એનું અવલોકન કે પૃથક્કરણ કરવું મુશ્કેલ છે. પણ એટલું ચોક્કસ સાચું કે, જે પ્રતિભાશક્તિ ને જિજ્ઞાસા શ્રીમદમાં હતી, તેણે ધર્મ-વારસાને વસોવી તેમાંથી આ નવનીત નિપજાવ્યું હતું. ઉપર્ગત આ અરસામાં એક બીજી મહત્ત્વપૂર્ણ ઘટના એ બની, કે તેમણે મં. ૧૯૪૪માં એટલે વીસ વર્ષની વયે લગ્ન કર્યું અને પોતાના જીવનમાં એક ભારે ફેરફારની શરૂઆત કરી. તેમનાં પત્ની તે ગાંધીજીના પરમ મિત્ર સ્વ. ઝવેરી દેવાશંકર જગજીવનદામ મહેતાના મોટા ભાઈ પોપટલાલનાં પુત્રી જબકબાઈ. આ લગ્નથી તેમને બે પુત્ર અને બે પુત્રી

હતાં, જેમાનુ આજે મધ્ય વિષમાન નથી એટલુ અહીં જ
જણાવી વર્જીએ

આ ગંગામાં એમણે ધનપ્રાપ્તિ માટે મુખ્યમાં વેપાર
પણ રાકે જ્યો હશે તેમનો ધ ધો જવેરીનો હતો એમની
શક્તિ અજ્ઞપણે પણ અહીં ઝગઝગી જોડી, અને ધણી દૂક
વખતમાં એ મારગ જવેરી તરીકે તેમણે નામના મેળવી.
આમ તેમણે પૂરા અર્થમાં ગૃહસ્થાશ્રમ શરૂ કર્યો પરંતુ
તેમનું તત્ત્વચિંતન અને ઉદાસીનાર બન્યાં જ નહોતાં દરેક
સાધના છવનમાં મા ને જ વ્ય કંગવાનું કોકને કોક રૂપે તે
આવે જ કે શ્રીમત્ના આ વર્ણો એવા મમયના હતા
એ જયનુ એક જ સાધન છે અને તે અનન્ય તથા ભક્તિ-
નમ્ર મતલ જાગૃતિ અથવા અપ્રમાદ છે પુરુષાર્થમણિ
રાજચંદ્ર એ અપ્રમાદ ધડો લેવા જેવી રીતે માખેલા હતા
દુકાન ઉપર પણ સેવામાંથી પગવારી તે તરત તરતની
અગાધ શુદ્ધિમાં ગરબ ચર્મ જતા અને પોતાની પાસે પડેલી
નોંધપાત્રીમાં પોતાનું મનનચિંતન દખમવતા આ નિઃતર
ધ્યાન ઉપરાંત વર્ષમાં થોડો કાળ તે ધધામાંથી કારેગ ચર્મ
એકાગ્રમાં કયાકે જઈને ગહેતા ને ચિંતનમનન કરતા
તેમની મનોદશા એ અધારમય ઓગડામાં પુરાયા જેવી હતી
તેનું તેમણે જે હ વધાર વર્ણન કર્યું છે તે જોવા જેતુ છે
દુખિયા મનુષ્યોનું પ્રદર્શન દરવામાં આવ્યુ હોય
તો ખચિત તેના ચિરાભાગમાં આવી શકે
તમે મને સ્ત્રી મંદી કાર્મ દુખ લેખશો નહિ, લક્ષ્મી
મંદી લેખશો નહિ મને દુખ બીજી રીતનું છે
એમાં કોઈ એર મર્મ ગ્હો છે”

અને મમ્ બીજો કશો નહિ પણ દરેક ધર્મપુરુષને
જીવનના અંતિમ રહસ્યરૂપ જણાતી જે ધલજિરામા . છે તે
હતો. આ એમનું દુઃખ, જીવનની મૂળ ખોજ વિષેની આ
અશાંતિ સતત પુરુષાર્થથી જ ટળે. અને એ કરનાર
શ્રીમદ્ હતા.

ધર્મજગૃતિનાં એમનાં આ વર્ષોમાં એમને અનેક
મતમંગીઓ મળ્યા. કેટલાય લોકો એમની પાસે ધર્મ-
જિજ્ઞાસાથી આવતા. તેમનાં તે શંકા મગાધાન કરતા.
માંધીજી આ વેળા દક્ષિણ આફ્રિકા હતા. ખેડેની
ઓળખાણુ તો અગાઉ થઈ હતી ગાંધીજી મારેય આ વર્ષો
ભારે ધર્મમંથનનાં હતાં. પોતાની શંકાઓના નિવારણુ
મારુ તેમણે શ્રીમદ્ નુ સરણુ ખોળ્યુ. અને તેને પ્રતાપે પોતે
ધર્મપરિવર્તન કરતા અટક્યા એમ તેમણે જ ક્યંક કહ્યું છે.

આમ અનેક મતમંગીઓને માથ આપી, જ્ઞાન અને
સાધનાનું મંવર્ધન કરતા કરતાં તે પોતે નિજાને પામ્યા અને
શાંત થયા. તે શાંતિમંપાત્રનો આનંદોદ્ગાર તેમણે એક
કાવ્યમા ગાયો છે તે આ લેખને અને જુદું ઉતાર્યું છે.
તેમા જણાવ્યા પ્રમાણે મંવત ૧૯૪૭માં શ્રીમદને જ્ઞાનનિષ્ઠા
સાંપડી અને એ સ્થિર થયા. જુલેલો મુમાશ્વર ગ્રસ્તો ગોતતો
હોય અને પછી માથો ગ્રસ્તો મળી જાય એટલે એ સ્થિર
પગે તે પર વલ્લો જાય, તેમ હવે શ્રીમદ્ પોતાના જીવનમાં
ગાયેલા નિઃશ્વરપદ ભણી વલ્લા જાય છે. ૩૧મે વર્ષે પાછો
તેમને નવો તથાજ્ઞો મર કરવાનુ સૂઝે છે. તેમને લાગ્યું કે
જે હેતુથી પોતે વ્યાપારધંધામા તેમજ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રયાણુ
કર્યું હતુ, તે હેતુ હવે પોતે પૂર્ણ કર્યો હો. ધર્માનુમાર

યોગ્ય ગાહસ્થના સુવિપાક્રપ વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ તેમને
 યોગ્ય કાળે સાંપડ્યા હતા અને સદગુણાવે તેમણે તે ગ્રહણ
 કરવાનું મન કર્યું પણ યોગ એવો કે પછી ડરમા વર્ષમાં
 તે માત્ર પડ્યા ને એ માંગી જીવશેષ નીવડી સં ૧૮૫૭
 ના ચેત્ર વદિ પાચમને દિવસે તેનીમ વર્ષનું જ દૂક આપ્યું
 ભોગવીને તે સ્વધામ પધાર્યા

*

*

*

મોક્ષરૂપી એક જ લક્ષ તરફ વેગથી ધસ્યે જતા તેમના
 જીવનના પ્રતિનિબંધ, તેમની અજીત નોંધો, પત્રો અને
 સ્વતંત્ર પ્રવચનો એકત્રિત સંગ્રહ 'શ્રીમદ્રાજવદ્ર' ગ્રંથ
 મહાભાગ્યે આપણી સામે મોજૂ છે તેમાથી જ તેમના
 દેહવાક સદ્વચનો આ અગ્રહમાં સંઘડવામાં આવ્યા છે
 તેમણે લખેના સ્વતંત્ર કે અનુવાદાત્મક ગ્રંથો ઉમરવાર નીચે
 પ્રમાણે છે

ઉમર વર્ષ

ગ્રંથનું નામ

૧૬મા વર્ષ પહેલા

સ્ત્રીનીતિબોધ વિભાગ ૧

"

કાવ્યમાળા

"

પુષ્પમાળા

,

*વચનસમસતી

,

વચનામૃત

૧૬મું વર્ષ

ભાવનામોધ

૧૭મું વર્ષ

મોક્ષમાળા

ઉપરના અરસામાં

*નમિનાજ-કાવ્ય

મહાનીતિ

* કૂદીવાળા ગ્રંથો લખ્યા હોવાનો માત્ર ઉલ્લેખ મળે છે.

૨૨

‘મયતિમુનિધર્મ’

૨૬

શ્રીઆત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર

૩૦

મોક્ષસિદ્ધાન્ત

૩૨

પચાસ્તિકાચ (અનુવાદ)

આ ઉપરાંત જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા ઘણા અપૂર્ણ લેખો તેમજ સ્વતંત્ર ગ્રંથોની યોજનાઓ તેમના લખાણોમાં ઠેર ઠેર મળી આવે છે તેમની છૂટક કવિતાઓ પણ ઠેર ઠેર ઘણી વેરાયેલી પડી છે

*

*

*

ઉપર જણાવેલું તેમની આતંત્ર પ્રગતિનું વર્ણન કરતું કાવ્ય નીચે મુજબ છે

ધન્ય રે દિવસ આ અહો, જગી રે શાંતિ અપૂર્વ રે
દશ વર્ષ રે ધારા ઊલસી, મટયો ઉદયઃ કર્મનો ગર્વ રે
ઓગણીસે ને એકત્રીસે આવ્યો અપૂર્વ અનુસાર રે,
ઓગણીસે ને ત્રેતાણીસે, અદ્ભુત વેશગ્ય ધાર રે
ઓગણીસે ને સુડતાણીસે સમકિતરે શુદ્ધ પ્રકાર્યુ રે,
શ્રુત અનુભવ વધતી દશા, જિનસ્વરૂપ અવભાસ્યુ રે
ત્યા આવ્યો રે ઉદય કારમો, પરિમલ્લ કાય પ્રપંચ રે
જેમ જેમ તે હડસેનીએ, તેમ વરે ન ધરે રચ રે
વધતુ એમ જ ચાલિયું હવે દીસે ક્ષીણ કાર્ક રે,
કર્મ કરીને રે તે જરો, એમ બાસે મન માહો રે
યથા હેતુ જે ચિત્તનો, સત્ય ધર્મનો ઉદ્ધાર રે,
યરો અવગ્ય આ દેહયી, એમ યથો નિરધાર રે

૧ પ્રારબ્ધકર્મ ૨ મોક્ષ પડેલાની ચિત્તની નિર્મળ સ્થિતિ.

આવી અહીં રતિ આદો, મરો અપ્રમત્ત યોગ રે,
 દેવગણે સમભ્રમ ભૂમિકા, સ્પર્શને દલ વિયોગ રે
 અવશ્ય કમનેા લોગ છે, ભોગવનેા અવરોધ રે
 તેથી દેલ એક જ ધારીને, ભગુ સ્વરૂપ સ્વરેસ રે

તેમનાં અતિમ નયનેા

“મણી ત્વગથી પ્રવાસ પૂરે કંઈનેા હતો ત્યા વચ્ચે
 મહાગનુ મધ્ય અન્નામ થયું માથે યજ્ઞો બોને ત્યો હતો તે
 આત્મવીર્યે કરી જેમ અન્નપ્રભાવે વેદી લેગય તેમ પ્રધના
 કરતાં પૂરે નિકાચિત ઉત્પન્ના યાકે અદ્ભુત થે”

જે સ્વરૂપ છે તે અ યથા થયું નથી એ જ અદ્ભુત
 આશ્ચર્ય છે અન્યાયાધ મિથરતા છે

પ્રકૃતિ ઉ માનુષ્ય કઈ અચાતા મુખ્યત્વે વેદી શાતા
 પ્રત્યે ઐ શાંતિ

શ્રાગણ વદ ૩ શુકે ૧૬૫૭

---

૩ કેવળજ્ઞાન એ આત્માની સંપૂર્ણ મુક્તિ અવરધામા અગટજ્ઞ
 જ્ઞાન છે

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

ખંડ ૧ ભા

વૈરાગ્ય

૧. સધળાં પ્રાણીઓની સ્વાભાવિક ઇચ્છા સુખ અને આનંદ પ્રાપ્ત કરવામાં છે. એથી કરીને તેઓ તેના ઉદ્યોગમાં ગૂંધાયા રહે છે. પરંતુ વિવેકબુદ્ધિના ઉદય વિના તેમાં તેઓ વિભ્રમ પામે છે. તેઓ મંસારમાં નાના પ્રકારનાં સુખનો આરોપ કરે છે. [પરંતુ] અતિ અવસોકનથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, તે આરોપ વૃથા છે. જે સુખ ભયવાળાં છે તે સુખ તે સુખ નથી પણ દુઃખ છે. જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવામાં મહાતાપ છે, જે વસ્તુ ભોગવવામાં એથી પણ વિશેષ તાપ ગ્હો છે, તેમજ પરિણામે મહાતાપ, અનંત શોક અને અનંત ભય છે, તે વસ્તુનું સુખ તે માત્ર નામનું જ સુખ છે; વા નથી જ. આમ હોવાથી તેની અનુરક્તતા વિવેકીઓ કરતા નથી. ભર્તૃહરિ ઉપદેશ છે કે:

ભોગમાં રાગનો ભય છે; કલને પડવાનો ભય છે,
લક્ષ્મીમાં રાગનો ભય છે, માનમાં દીનતાનો

શ્રીરાજ્યંદ્રનાં વિચારરત્નો.

તથા બળમાં સત્તુને ભય છે; રૂપથી સ્ત્રીને ભય ■

શાસ્ત્રમાં વાદનો ભય છે; ગુણમાં ખલનો ભય છે : .

અને કાયા પર કાળનો ભય છે —

એમ સર્વ વસ્તુ ભયવાળી છે; માત્ર વૈરાગ્ય જ અભય છે.

આમ સંસારનાં મનોહર પણ અપલ સાહિત્યો ભયથી

ભર્યાં છે. વિવેકથી વિચારતાં જ્યાં ભય છે ત્યાં દેવજ

શોક જ છે, જ્યાં શોક હોય ત્યાં સુખનો અભાવ છે; અને

જ્યાં સુખનો અભાવ રહ્યો છે, ત્યાં તિરસ્કાર કરવો

યથોચિત છે.

આ પણ વિના વિવાદે માન્ય રાખવું જોઈએ કે, તે

અનંત શોક અને અનંત દુઃખની નિવૃત્તિ એના એ જ

સાંસારિક વિષયથી નથી. રુધિરથી રુધિરનો કાષ જતો

નથી, પણ જલથી તેનો અભાવ છે. તેમ સુંગારથી વા

સુંગારમિશ્રિત ધર્મથી સંસારની નિવૃત્તિ નથી. એ જ

માટે વૈરાગ્યજલનું આવરથકપણું નિઃસંશય હરે છે. (૧૬)

૨. જ્ઞાનીઓએ સંસારને અનંત ગેદમય, અનંત

દુઃખમય, અધ્ધવસ્થિત, અજવિમળ અને અનિત્ય કહ્યો છે.

સંસારની દેખીતી ઇદ્રવદણા જેવી મુદર મોહિનીએ આત્માને

તટસ્થલીન કરી નાખ્યો છે. એ જેવું સુખ આત્માને ક્યાંય

ભાસતું નથી. મોહથી સત્ય સુખ અને એનું સ્વરૂપ જોવાની

એણે આકાંક્ષા પણ કરી નથી. . . . સંસારની આ ઉત્તમોત્તમ

પદવી [જે ચક્રવર્તીપણું] ત્યાં આવું દુઃખ, દાણિકંતા, વ્યથતા,

અંધપણ એ રહ્યું છે, તો પછી બીજે સુખ શા માટે

ગણવું જોઈએ ? . . . જે સુખ ભયવાળાં અને દાણિક છે તે

દુઃખ જ છે. [આમ મંસારમાં] અનંત તાપ, અનંત

શોક, અનંત દુઃખ જોઈને જાતીઓએ એ સંસારને
પૂંઠ દીધી છે તે સત્ય છે વૈનગ્ય એ જ અનંત સુખમાં
લઈ જવાર ઉત્કૃષ્ટ ભોમિયો છે (૧૭)

૩ સર્વ કરતા જેમા અવિક સ્નેહ ગ્રહા કરે છે
એની આ કાયા, તે રોગ જરાદિથી સ્વાત્મને જ દુઃખરૂપ
ચર્મ પડે છે, તો પત્રી તેથી દૂર એવા ધનાદિથી ઝવને
તથારૂપ સુખવૃત્તિ થાય એમ માનતા વિચારવાનની શુદ્ધિ
જરૂર ક્ષોભ પામવી જોઈએ, અને કાઈ બીજા વિચારમા
જવી જોઈએ (૨૮)

માનવદેહ

૧ આ સ સાર બહુ કુખથી ભરેલો છે એમાથી જ્ઞાનીઓ તરીને પાર પામવા પ્રયોજન કરે છે મોક્ષને માધી તેઓ અનંત સુખમાં વિરાજમાન થાય છે એ મોક્ષ ખીજ કોઈ દેહથી મળનાર નથી માત્ર માનવદેહથી મોક્ષ છે જ્ઞાનીઓ કહે છે એ [મનુષ્ય] ભવ બહુ દુર્લભ છે અતિ પુણ્યના પ્રભાવથી એ દેહ માંપડે છે માટે એથી ઉત્તાવળે આત્મસાર્થક કરી લેવું કોઈ પણ અન્ય દેહમાં સહવિવેકનો ઉદય થતો નથી અને મોક્ષના રાજમાર્ગમાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી મોક્ષને પણ નિશ્ચય આપણે જાણી શકતા નથી માટે જોમ બને તેમ ધર્મમાં ત્વરાથી સાવધાન થવું (૧૭)

૨ જ્ઞાનીઓએ મનુષ્યપણું ચિંતામણિપુત્ર્ય કહ્યું છે, તે વિચારો તો પ્રત્યક્ષ જણાય લેવું છે વિશેષ વિચારતાં તો તે મનુષ્યપણાનો એક સમય પણ ચિંતામણિ ગતથી પગમ માહાત્મ્યવાન અને મૂલ્યવાન દેખાય છે અને જો

સદ્ગુરુ-સત્સંગ

સદ્ગુરુની આશ્ચર્યકતા

૧. દુઃખની નિવૃત્તિ સર્વ જીવ ધમ્મે છે, અને દુઃખની નિવૃત્તિ દુઃખ જેનાથી જન્મ પામે છે એવા રાગદ્વેષ અને અજ્ઞાનાદિ દોષની નિવૃત્તિ થયા વિના સંભવતી નથી. તે રાગાદિની નિવૃત્તિ એક આત્મજ્ઞાન સિવાય બીજા કોઈ પ્રકારે જૂતકાળમાં થઈ નથી, વર્તમાનકાળમાં થતી નથી, ભવિષ્યકાળમાં થઈ શકે તેમ નથી. તેના સર્વથેષ ઉપાય સદ્ગુરુવચનનું શ્રવણ કે, સત્સાંઝનું વિચારનું એ છે. જે કોઈ જીવ સર્વથા દુઃખની નિવૃત્તિ ધમ્મતો હોય, તેને એ જ એક માર્ગ આરાધ્યા સિવાય અન્ય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. એક મોટી નિશ્ચયથી વાર્તા મુમુક્ષુ જીવે કરવી યોગ્ય છે કે, સત્સંગ જેતું કસ્યાણું કોઈ બગવાન કારણ નથી. (૨૫)

૨. કારણ, જેને આત્માર્થ સિવાય બીજો કોઈ અર્થ નથી અને આત્માર્થ પણ સાધી પ્રારબ્ધવશાત્ જેનો દેહ છે, એવા જ્ઞાની પુરુષની આગા તે ફક્ત આત્માર્થમાં સામા જીવને પ્રેરે છે. આ જીવે પૂર્વકાળે કંઈ આત્માર્થ જાણ્યો નથી; જિહલો આત્માર્થ વિસ્મરણપણે આણ્યો આણ્યો છે. તે પોતાની કલ્પના કરી સાધન કરે તેથી આત્માર્થ ન થાય. જિહલું, 'આત્માર્થ સાધું છું' એવું દુષ્ટ અભિમાન ઉત્પન્ન થાય, કે જે જીવને સંસારનો મુખ્ય હેતુ છે. જે વાંત શરૂ પછી આવતી નથી, તે જીવ માત્ર અમસ્તી કલ્પનાથી સાક્ષાત્કાર જેવી ગણે, તો તેથી કલ્યાણ ન થઈ શકે. જીવનાં પૂર્વકાળનાં બધાં માકાં સાધન — કલ્પિત સાધન — મટવા અપૂર્વજ્ઞાન સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી, અને તે અપૂર્વજ્ઞાન અપૂર્વપુરુષના આરાધન વિના બીજા કયા પ્રકારે જીવને પ્રાપ્ત થાય? (૨૭)

અંધકારના ગમે તેટલા પ્રકાર કરીએ, પણ તેમાં કોઈ એવો પ્રકાર નહિ આવે કે જે અજ્ઞવાળાશય હોય. આવરણ-નિમિત્ત જેને છે, એવાં પ્રાણીની કલ્પનામાંની કોઈ પણ કલ્પના 'સત' જણાતી નથી, અને 'સત'ની નજીક [પણ] મંજવતી નથી. 'સત' છે તે જ્ઞાતિ નથી; કલ્પનાથી પર છે. માટે જેની ['સત'] પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ મતિ થઈ છે, તેણે પોતે કાંઈ જાણતો નથી એવો દૃઢ નિશ્ચયરાજો પ્રથમ વિચાર કરવો અને પછી જ્ઞાનીને શરણે જવું. આ જે વચનો લખ્યાં છે, એમાં નિર્ગ્રંથ પ્રવચનની સમસ્ત હાદશાંગી, પદ્ધતિનું સર્વોત્તમ તત્ત્વ અને જ્ઞાનીના બોધનું બીજું સંક્ષેપે કહ્યું છે. (૨૨-૨૪)

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

સત્પુરુષની વ્યાખ્યા

૪ સત્પુરુઃ એ જ કે નિરાદિન જેને આત્માને ઉપયોગ છે, શાસ્ત્રમાં નથી અને સાધન્યામાં નથી છતાં અનુભવમાં આવે એવું જેનું કથન છે, અતઃ જ સ્પષ્ટ નથી એવી જેની ગુણ આચરણ છે બાકી તો કંઈ કલ્પે જાય તેમ નથી (૨૨)

૫ ધર્મ જ જેનાં અસ્થિમજ્જા છે, ધર્મ જ જેની ધ્રિયો છે, ધર્મ જ જેનું [હૃદય] ચતન છે, ધર્મ જ જેની શયન તથા જાગૃતિ છે, ધર્મ જ જેનો આહારવિહાર અને નિદ્રા છે ધર્મ જ જેનો વિકલ્પ તથા મંકલ્પ છે, ધર્મ જ જેનું સર્વસ્વ છે, એવા પુરુષની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે, અને તે મનુષ્યદેહે પરમાત્મા છે

૬ જ્ઞાનીની વાણી પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ, આત્માર્થ ઉપદેશ [તથા] અપૂર્વ અર્થનું નિરૂપણ કરનાર હોય છે, અને અનુભવસહિતપણું હોવાથી આત્માને સતત જાગૃત કરનાર હોય છે શુદ્ધ જ્ઞાનીની વાણીમાં તથારૂપ શુદ્ધો હોતા નથી અર્થથી સિદ્ધિ શુદ્ધ જે પૂર્વાપર અવિરોધપણું, તે શુદ્ધ જ્ઞાનીની વાણીને વિષે વર્તવા યોગ્ય નથી કેમકે મથાસ્થિત પદાર્થસ્થ ન તેને હોય નથી અને તેથી કામ કામ કલ્પનાથી યુક્ત તેની વાણી હોય છે (૨૮)

આત્મજ્ઞાન, સમદર્શિતા, વિચરે લક્ષ્યપ્રયોગ,
અપૂર્વ વાણી, પરમશુદ્ધ, સદ્ગુણસમૃદ્ધિયો ય.

આત્મજ્ઞાનને વિષે જેમની રિચિતિ છે, એટલે પગભાવની ઇચ્છાથી જે રહિત થયા છે, તથા શત્રુમિત્ર,

હર્ષશોક, નમસ્કારતિરસ્કાગ્રાંભિ ભાવ પ્રત્યે જેને મમતા વર્તે છે, માત્ર પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલા એવાં કર્મોના ઉદ્ધવને લીધે જેની વિચરવા આદિ ક્રિયા છે, અજાની કર્મનાં જેની વાણી પ્રસક્ત જુદી પડે છે, અને પદ્મદર્શનના તાત્પર્યને જાણે છે, તે સહયુરુનાં ઉત્તમ લક્ષણો છે. (શ્રી આત્મગિહિશાસ્ત્ર-૨૯)

સત્સંગની વ્યાખ્યા

૭, મોટા પુરુષના મંગમા નિવાસ છે તેને અમે પરમ 'મત્સંગ' કહીએ છીએ. એના જેવું કોઈ દિતસ્વી માધન આ જગતમાં અમે જોયું નથી અને સાંભળ્યું નથી. મૂર્તિમાન મોક્ષ તે મત્પુરુષ છે. (૨૨-૨૪)

૮. ગમે તે જાતનો સહવાસ હોય, પરંતુ જે વડે આત્મસિદ્ધિ નથી તે મત્સંગ નથી. આત્માને મત્સ ગંગ ચકાવે તે મત્સંગ. ઉત્તમ શાસ્ત્રમાં નિગંતર એકાગ્ર મહેતુ તે પણ સત્સંગ છે. (૧૭)

સત્પુરુષને કોણે ઓળખે ?

૯ જ્ઞાનદશા અથવા વીતગગદશા છે તે મુખ્યપણે દૈહિક સ્વરૂપ તથા દૈહિક ચેષ્ટાનો વિષય નથી, અંતરાત્મગુણ છે, અને અતરાત્મપણુ બાહ્ય જીવોના અનુભવનો વિષય ન હોવાથી, તેમજ તથારૂપ અનુમાન પણ પ્રવર્તે એવા જગતવાસી જીવોને ધણું કરીને મંરકાર નહિ હોવાથી, શાની કે વીતરાગને તે ઓળખી શકતા નથી દૃઢ મુમુક્ષુતા પ્રગટ્યે, તથારૂપ સત્સમાગમથી પ્રાપ્ત થયેલ ઉપદેશને અવધારણ કર્યે, અંતરાત્મવૃત્તિ પશ્ચિમ્યે, જીવ શાની કે વીતરાગને ઓળખી શકે. (૨૯)

૧૦ [મતપુરુષને] વાસ્તવિક ઝોળખવા શ્રવે યોગ્ય વડુ પ્રગટ છે તે યોગ્ય યવામાં બાધકતાં એવો એ માયાપ્રપચ છે પગલે પગને લયવાહી અગાનભૂમિકાના શ્રવ વગરવિચારે કાલ્યાવધિ યોગનો ચાલ્યા કરે, ત્યાં યોગ્યતાનો અવકાશ ક્યાંથી હોય? આમ ન થાય તેટલા તારે, યથેલા કાર્યના ઉપદ્રવને જેમ સમાવાય તેમ સમાવી, સર્વ પ્રકારે એ વિષેની નિષ્ફાળ દરી, યોગ્ય વ્યવહારમાં આવવાનું પ્રયત્ન કરવું ઉચિત છે ન ચાલતાં કરવો જોઈએ અને તે પથ આરબ્ધરસાત—નિરપદ્ધતિદિથી—એવો જે વ્યવહાર, તેને યોગ્ય વ્યવહાર માનજો (૨૨-૨૪)

૧૧ રાત્રી પુરુષનું ઝોળખાણ નહિ યવામાં ધણુ રીતે શ્રવના તથા મોટા દોષ જાણીએ છીએ એક તો, 'હું જાણું છું', 'હું સમજું છું', એવા પ્રકારનું જે માન શ્રવને રજા કરે છે તે માન ખીજું, પગિઝડાદિકને નિરે રાત્રી પુરુષ પગ રાગ કરતાં વિશેષ રાગ ત્રીજું, લોકલયને લીધે, અપકીર્તિલયને લીધે અને અપમાનલયને લીધે રાત્રીથી વિમુખ રહેવું તેના પ્રત્યે જેવું વિનયનિવૃત્ત થવું જોઈએ તેવું ન થવું એ તથા ગણે શ્રવને રાત્રીથી અધ્યજાણે રાખે છે [તેથી જ] રાત્રીને વિષે પોતાસમાન રૂપના રજા કરે છે [તથા] પોતાની રૂપના અમાણે રાત્રીના વિચારનું શાસ્ત્રનું તોનન કરવામાં આવે છે એ તથા 'પતું' ઉપાદાન કારણ એવો તો એક 'સ્વચ્છદ' નામનો મહાદોષ છે અને તેનું નિમિત્ત કાણુ અસત્સંગ છે (૨૫)

૧૨ જેના વચનજગે શ્રવ નિર્વાણમાગને પામે છે, એવી સજીવન મૂર્તિનો પૂર્વકાગમાં શ્રવને જોગ ધણી વાર

યર્ષ ગમે છે. પણ તેનું ઓળખાણ થયું નથી. જીવે ઓળખાણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ દરો, તથાપિ જીવને વિશે ત્રણ રાખેલી સિદ્ધિયોગાદિ, રિદ્ધિયોગાદિ અને એવી બીજી કામનાઓથી પોતાની દૃષ્ટિ મલિન હતી. દૃષ્ટિ જો મલિન હોય, તો તેથી સત્-મૂર્તિ પ્રત્યે પણ બાજુ ભરત રહે છે, જેથી ઓળખાણ પડતું નથી. અને ત્યારે ઓળખાણ પડે છે, ત્યારે જીવને કોઈ અપૂર્વ રસ આવે છે. તે એવો કે, તે મૂર્તિના વિયોગે થઈ એક આયુષ્ય ભોગવતું તે પણ તેને વિદ્યમાણ લાગે છે. (૨૩)

સત્સંગમાં આવશ્યક વસ્તુઓ

૧૩. જે જીવ કલ્યાણની આકાંક્ષા ગણે છે અને પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષને [જેને] નિશ્ચય છે, તેને પ્રથમ જુમિકામાં (દ્રવ્યાદિ ઉત્પન્ન કરવા આદિમાં સંગોપાંગ ન્યાયસંપન્ન રહેવાડપ)* નીતિ મુખ્ય આધાર છે. જેને વિશે ઉપર કહી તે નીતિનું જો બળવાનપણું ન હોય, અને કલ્યાણની માયના કરે તથા વાર્તા કરે, તો એ નિશ્ચય માત્ર સત્પુરુષને વંચવા બરોબર છે. જોકે સત્પુરુષ તો નિરાકાક્ષી છે એટલે તેને છેતગવાપણું કંઈ છે નહિ, પણ એવા પ્રકારે પ્રવર્તતા જીવ તે અપરાધ યોગ્ય થાય છે. (૨૪)

* આવા કોંસમા મૂકેલા રાખેલા શ્રીમદના પોતાના છે. પરંતુ આખો ફકરો દુઃકાવવા માટે, વચ્ચેથી અમુક ભાગ કાઢી નાખી, કમ બદલી, એ ભાગ વાંચ્ય સર્જન થાય તે પ્રમાણે મૂકેલા છે.

૧૪. જ્ઞાનીની આરાધનું આરાધન તે કરી શકે કે જે એકનિષ્ઠાએ તન, મન, ધનથી આસક્તિનો ત્યાગ કરી, તેની ભક્તિમાં જોડાય. જોકે જ્ઞાની ભક્તિ ઇચ્છતા નથી, પરંતુ મોક્ષાભિલાષીને તે ક્યાં વિના ઉપદેશ પરિણમતો નથી, અને મનન તથા નિદિધ્યાસનાદિનો હેતુ થતો નથી. (૨૨-૨૪)

૧૫. સત્પુરુષનો યોગ થયા પછી આત્મજ્ઞાન કંઈ દુર્લભ નથી. તથાપિ સત્પુરુષને વિશે, તેના વચનને વિશે તે વચનના આશયને વિશે, પ્રીતિ-ભક્તિ થાય નહિ, ત્યાં સુધી આત્મવિચાર પણ જીવમાં ઉદય આવવા યોગ્ય નથી. અને સત્પુરુષનો જીવને યોગ થયો છે એવું અરેખતું તે જીવને ભાસ્યું છે એમ કહેવું પણ કઠણ છે. (૨૭)

૧૬. સત્સમાગમ અને સત્યાત્મના લાભને ઇચ્છતા એવા મુમુક્ષુઓને આરંભ, પરિગ્રહ અને રસસ્વાદાદિ પ્રતિબંધ સંક્ષેપ કરવા યોગ્ય છે. જ્યાં સુધી પોતાના દોષોને વિચારી, સંક્ષેપ કરવાને પ્રવૃત્તમાન ન થવાય, ત્યાં સુધી મત્પુરુષનો કહેલો માર્ગ પરિણામ પામવો કઠણ છે. (૨૮)

૧૭. સંસારમાં સાવ ઉદાસીનતા, પરના અર્થ શુણ્યમાં. પણ પ્રીતિ, પોતાના અર્થ દોષને વિશે પણ અત્યંત ક્રોધ, દોષના વિવેચના અત્યંત વીર્યનું સ્ફુરવું — એ વાતો સત્સંગમાં અર્થક એકશરણાગતપણે ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. સમયમાત્ર પણ પ્રમાદ યોગ્ય નથી. (૨૯)

૧૮. મુમુક્ષુએ જે કોઈ મત્પુરુષનો આશ્રય પ્રાપ્ત થયો હોય, તે પ્રાપ્ત જ્ઞાનની માયના કરવી ન ઘટે. માત્ર તથા-રૂપ દેશાદ્ય ઉપશમાદિ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય કરવા ઘટે. તે

યોગ્ય પ્રકારે સિદ્ધ થયે, જ્ઞાનીનો ઉપદેશ સુલભ પરિણમે છે અને યથાર્થ વિચાર તથા જ્ઞાનનો હેતુ થાય છે. (૨૯)

૧૯. જ્ઞાની પુરુષને મળીને જે આત્મભાવે, સ્વચ્છંદ-પણે, કામનાએ ફગી, રસે કરી સંગારને ભજે છે, તેને તીર્થંકર પોતાના માર્ગથી બહાર કહે છે. (૨૯)

૨૦. આત્મહિત માટે સત્સંગ જેવું બળવાન બીજું નિમિત્ત કોઈ નથી. જતાં તે સત્સંગ પશુ, જે જીવ લૌકિક ભાવથી અવકાશ લેતો નથી, તેને પ્રાપ્તિ નિષ્ફળ જાય છે. અને મૂઢેજ સત્સંગ ફળવાન થયો હોય તોપણ; જે વિશેષ લોકાવેશ રહેતો હોય, તો તે ફળ નિમૂળ થઈ જતાં વાર લાગતી નથી. સ્ત્રીપુત્ર, આરંભપરિવ્રજના પ્રસંગમાંથી જે નિજશુદ્ધિ હોડવાનો પ્રયાસ કરવામાં ન આવે, તો સત્સંગ ફળવાન થવાનો સંભવ શી રીતે બને? જે પ્રમંગમાં મહાજ્ઞાની પુરુષો મંભાળીને ચાલે છે, તેમાં આ જીવે તો અત્યંત સંભાળથી, મંદોષીને ચાલતું એ વાત ન જ બૂલવા જેવી છે. (૨૭)

૨૧. જ્ઞાની પુરુષના આશ્રયમાં વિરોધ કરનારા પંચ-વિષયાદિ દોષો છે. તે દોષ થવાના માધનથી જેમ બને તેમ દૂર રહેતું અને પ્રાપ્ત સાધનમાં પશુ ઉદ્ધમીનતા રાખવી. અથવા તે તે માધનોમાંથી અહંશુદ્ધિ છોડી દઈ, રોગરૂપ જાણી પ્રવર્તવું ધટે. અનાદિ દોષનો એવા પ્રસંગમાં વિશેષ ઉદય થાય છે. કેમકે, આત્મા તે દોષને છેદવા પોતાની સન્મુખ લાવે છે કે તે સ્વરૂપાતર કરી તેને આકર્ષે છે, અને જાગૃતિમાં શિથિલ કરી નાખી, પોતાને વિષે એકાગ્રશુદ્ધિ કરાવી દે છે. તે એકાગ્રશુદ્ધિ એવા પ્રકારની હોય છે કે,

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

‘ મને આ પ્રવૃત્તિથી તેવો વિશેષ બાધ નહિ થાય. હું અનુક્રમે તેને છોડીશ અને કર્તા જાગૃત રહીશ ’ એ આદિ જ્ઞાતદશા તે દોષ કરે છે. જેથી તે દોષનો મંબધ જીવ છોડતો નથી, અથવા તે દોષ વધે છે તેનો લક્ષ તેને આવી શકતો નથી. એ ત્રિવેધી સાધનનો એ પ્રકારથી ત્યાગ થઈ શકે છે. એક, તે સાધનના પ્રમંગની નિવૃત્તિ. બીજો પ્રકાર, વિચારથી કરી તેનું છુટ્છપાણુ સમજાવું. વિચારથી કરી છુટ્છપાણુ સમજાવવા માટે પ્રથમ તે પંચ-વિષયાદિના સાધનની નિવૃત્તિ કરવી વધારે યોગ્ય છે. કેમકે, તેથી વિચારનો અવકાશ પ્રાપ્ત થાય છે. તે પંચવિષયાદિ સાધનની નિવૃત્તિ મર્વાયા કરવાનું જીવન જાળ ન ચાલતું હોય, ત્યારે ક્રમે ક્રમે, દેશે દેશે તેનો ત્યાગ કરવો થયે. એમ કરવાથી અનુક્રમે તે દોષ મોળા પડે અને આશ્રયભક્તિ દૃઢ થાય (૨૬)

૨૨ અજ્ઞાનની મેતતિ જળવાન હોવાથી, તેનો રોધ થવાને અર્થે અને જ્ઞાની પુરુષનાં વચનોનો યથાયોગ્ય વિચાર થવાને અર્થે, મજ અને વિક્ષેપ મટાડવા થયે છે સરળપણુ, ક્ષમા, પોતાના દોષનું જોવું, અત્પારજા, અદ્વય પરિબ્રહ્મ એ આદિ મજ મટવાના સાધન છે, જ્ઞાની પુરુષની અત્યંત ભક્તિ તે વિક્ષેપ મટવાનું સાધન છે. (૨૬)

સજ્જનસ્તોત્ર

૨૩ આ લોક ત્રિવિધ તાપથી આકુળવ્યાકુળ છે. ઝાઝવાનાં પાણીને લેવા દોડી, તૃષ્ણા ઢિપાવવા છનડે છે, એવો દીન છે. અજ્ઞાનને લીધે સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થઈ જવાથી

ભયંકર પરિબ્રમણ તેને પ્રાપ્ત થયું છે. મમયે સમયે અતુલ ખેદ, જ્વગ્નિક રોગ, મરણાદિક ભય, વિયોગાદિક દુઃખને તે અનુભવે છે. એવી અશક્તતાવાળા આ જગતને એક સત્પુરુષ જ જાણે છે. સત્પુરુષની વાણી વિના કોઈ એ તાપ અને તૃષ્ણા છેદી શકે નહીં એમ નિશ્ચય છે. માટે ફરીફરી તે સત્પુરુષના ચર્ચનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ.

મંસાર કેવળ અશાતામય છે. કોઈ પણ પ્રકારના પુણ્ય વિના શાતાની પ્રાપ્તિ નથી. અને એ પુણ્ય પણ સત્પુરુષના ઉપદેશ વિના કોઈએ જાણ્યું નથી. ધણે કાળે ઉપદેશોનું તે પુણ્ય રૂઢિ આધીન થઈ પ્રવર્તે છે, તેથી જાણે તે ગ્રંથાદિકથી પ્રાપ્ત થયેલું હાગે છે. પણ એનું મૂળ એક સત્પુરુષ જ છે. માટે અમે એમ જ જાણીએ છીએ કે, એક એક શાતાથી કરીને પૂર્ણદામના સુધીની સર્વ મમાધિ તેનું સત્પુરુષ જ કારણ છે. આટલી બધી સમર્થતા છતાં જેને કંઈ પણ સ્પૃહા નથી, ઉન્મત્તતા નથી, મોતાપણ નથી, ગર્વ નથી, ગાંવ નથી, એવા આશ્ચર્યની પ્રતિમારૂપ સત્પુરુષને અમે ફરી ફરી નામરૂપે સ્મરીએ છીએ.

ત્રિલોકના નાથ વશ થયા છે જેને, એવા છતાં પણ એવી કોઈ અટપટી દશાથી વર્તે છે કે જેનું મામાન્ય મનુષ્યને ઓળખાણ થવું દુર્લભ છે, એવા સત્પુરુષને અમે ફરીફરી સ્તવીએ છીએ.

એક સમય પણ કેવળ અમંગપણાથી રહેવું એ ત્રિલોકને વશ કરવા કરતા પણ વિકટ કાર્ય છે. તેવા અમંગપણાથી ત્રિદાળ જે રહ્યાં છે એવા સત્પુરુષના અંત કરણ, તે જોઈ. અમે પરમાશ્ચર્ય પામી નથીએ છીએ.

શ્રીરાજયદ્રનાં, વિચારરત્નો

હે પુગણ પુરુષ ! અમે તારામા અને સત્પુરુષમાં કાંઈ બેદ હોય એમ મમજતા નથી તારા કર્તા અમને તો મત્પુરુષ જ વિશેષ લાગે છે કારણ કે તું પણ તેને આધીન જ રહ્યો છે. અને અમે મત્પુરુષને ઝાળખ્યા વિના તને ઝાળખી શક્યા નહિ એ જ તારુ દુર્ઘટપણ અમને મત્પુરુષ પ્રત્યે પ્રેમ ઉપજાવે છે. કારણ કે તું વશ છતાં પણ તેઓ ઉન્મત્ત નથી અને તાગથી પણ મગ્ન છે માટે હવે તું કહે તેમ કરીએ । (૨૨-૨૪)

મત્સંગ જ એક ઉપાય

૨૩ પગમાત્માને ધ્યાવવાથી પગમાત્મા થવાય છે પણ તે ધ્યાવન, આત્મા સત્પુરુષના ચરણકમળની વિનયોપાસના વિના પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી એ નિશ્ચય ભગવાનનું સર્વોત્તમ વચનામૃત છે (૨૨)

૨૪ જે પવન [શ્વામ]નો જય કરે છે, તે મનનો જય કરે છે, જે મનનો જય કરે છે, તે આત્મલીનતા પામે છે — આ કૃત્ય તે વ્યવહાર માત્ર છે નિશ્ચયમાં, નિશ્ચય અર્થની યોજના મત્પુરુષના અંતરમાં રહી છે. શ્વાસનો જય કરતાં છતાં સત્પુરુષની આશાથી પગદ્ભુખતા છે, તો તે શ્વામજય પરિણામે મંમાગ જ વધારે છે શ્વામનો જય ત્યાં છે કે જ્યાં વામનાનો જય છે તેનાં બે માધન છે સદ્ગુરુ અને મત્મગ તેની બે શ્રેણી છે - પદ્મપાસના અને પાત્રતા

૨૫ (શ્રવે) જપ, તપ, શાસ્ત્રાધ્યયન વગેરે અનંત વાગ કર્યાં કે, તથાપિ જે કંઈ પણ અવશ્ય કરવા

યોગ્ય હતું, તે તેણે ક્યું નથી. તે શું? તો કે, સત્પુરુષનું કહેલું વચન, તેનો ઉપદેશ સાંભળ્યાં નથી અથવા રૂડે પ્રકારે તે ઉઠાવ્યાં નથી. આળાણ ઘમ્મો, આળાણ તવો!

સત્પુરુષની આજ્ઞાનું આરાધન એ જ ધર્મ, આજ્ઞાનું આરાધન એ જ તપ. (૨૨-૨૪)

૨૬. શાસ્ત્રમાં કહેલી આજ્ઞાઓ પરાક્ષ છે, અને તે જીવને અધિકારી થવા માટે કહી છે. મોક્ષ થવા માટે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાતીની આજ્ઞા આરાધવી જોઈએ. (૨૨-૨૪)

સત્સંગના વિયોગમાં શું કરવું?

૨૭. જ્ઞાતી પુરુષના સમાગમનો અંતરાય રહેનો હોય તે તે પ્રમંગમાં વારંવાર તે જ્ઞાતી પુરુષની દશા, એટલા અને વચનો મંભારવાં, નીરખવાં અને વિચારવાં યોગ્ય છે. વળી તે સમાગમના અંતરાયમાં — પ્રવૃદ્ધિના પ્રમંગોમાં — અત્યંત સાવધાનપણું રાખવું પડે છે. કારણકે, એક તો સમાગમનું બળ નથી અને બીજો અનાદિ અભ્યાસ છે. ધરતું, જ્ઞાતિનું કે બીજું તેવાં કામોનું કારણ પડે, ઉદાસીનભાવે પ્રતિબંધરૂપ જાણી પ્રવર્તન પડે છે. તે કારણોને મુખ્ય કરી, કાર્મ પ્રવર્તન કરવું પડતું નથી. (૨૬)

૨૮. સત્સંગનું સેવન જે નિરંતરપણે ઇચ્છે છે, એવા મુમુક્ષુ જીવને જ્યાં સુધી તે જોમનો વિરહ રહે, ત્યાં સુધી દૃઢ ભાવે તે ભાવના ઇચ્છી, પ્રત્યેક કાર્ય કરતાં વિચારથી વર્તી, પોતાને વિષે લઘુપણું માન્ય કરી, પોતાના જોવામાં આવે તે દોષ પ્રત્યે નિવૃત્તિ ઇચ્છી, સરળપણે વર્ત્યા કરવું અને જે કાર્ય કરી તે ભાવનાની ઉત્પત્તિ થાય, એવી જ્ઞાન-

વાર્તા કે જ્ઞાનલેખ કે ગ્રંથનું કંઈ કંઈ વિચારનું રાખવું.
(૨૫)

૨૯. આ કાળને વિષે સત્સંગની પ્રાપ્તિ થવી ઘણી દુર્લભ છે એમ જાણી, જે જે પ્રકારે સત્સંગના વિયોગમાં પથ આત્મામાં ગુણોત્પત્તિ થાય, તે તે પ્રકારે પ્રવર્તવાનો પુરુષાર્થ વારંવાર વખતોવખત અને પ્રમંજે પ્રમંજે કર્તવ્ય છે (૨૨-૨૪) [તથા] આરંભપરિમ્લક પ્રત્યેથી વૃત્તિને ઓસરાવી, સત્યાત્મનો પરિશ્રમ વિશેષ કરીને કર્તવ્ય છે. આરંભપરિમ્લક પર વિશેષ વૃત્તિ વર્તતી હોય, તે જીવમાં મંત્રપુરુષના વચનનું અથવા સત્યાત્મનું પરિણમન થવું કંઈક છે. (૩૦)

સત્સંગનું ફળ

૩૦. સત્સંગ એ સર્વ સુખનું મૂળ છે. ગમે તેવા પવિત્ર થવાને માટે સત્સંગ શ્રેષ્ઠ સાધન છે. જ્યાં સારી હવા નથી આવતી, ત્યાં રોગની વૃદ્ધિ થાય છે; તેમ જ્યાં સત્સંગ નથી, ત્યાં આત્મરોગ વધે છે. મલિન વસ્ત્રને જેમ સાબુ તથા જળ સ્વચ્છ કરે છે, તેમ આત્માની મલિનતાને શાસ્ત્રમોક્ષ અને સત્પુરુષોનો મમાગમ દાણી શુદ્ધતા આપે છે. સત્સંગ એ આત્માનું પરમ હિતસ્વી ઔષધ છે. (૧૭)

૩૧. મત્સંગ છે તે કામ બાગવાનો બળવાન ઉપાય છે. સર્વ જ્ઞાની પુરુષે કામનું જીતવું તે અત્યંત દુષ્કર કામું છે — તે માત્ર સિદ્ધ છે. [પરંતુ] જેમ જેમ જ્ઞાનીનાં વચનોનું અવગાહન થાય છે, તેમ તેમ કંઈકે કંઈકે કેરી પાછો દહતાં અનુક્રમે જીવનું વીર્ષ બળવાન થઈ, કામનું

સામર્થ્ય. જીવથી નાશ કરાય છે. કામનું સ્વરૂપ જ સ્ત્રી પુરુષનાં વચન સાંભળી જીવે જાણ્યું નથી અને એ જાણ્યું હોત તો તેને વિષે સાવ નીરસતા થઈ હોત. (૨૭)

૩૨. સત્પુરુષનું ઓળખાણ જેમ જેમ જીવને થાય છે, તેમ તેમ મતાભિગ્રહ, દુરાગ્રહતાદિ ભાવ મોળા પડવા લાગે છે, અને પોતાના દોષ જોવા લાગી ચિત્ત વળી આવે છે, વિકૃતિભાવમાં નિરમપણું લાગે છે કે જુગુપ્સા ઉત્પન્ન થાય છે; જીવને અનિત્યાદિ ભાવના ચિંતવવા પ્રત્યે બળ-વીર્ય સ્ફુરવા વિશે જે પ્રકારે સ્ત્રી પુરુષ સમીપે સાંભળ્યું છે, તેથી પણ વિશેષ બળવાન પરિણામથી તે પંચવિધપાદિને વિશે અનિત્યાદિ ભાવ દંઢ કરે છે. (૨૭)

૩૩. જેની કેડનો ભંગ થયો છે, તેનું પ્રાપ્ત બધું બળ પરિક્ષીણપણાને લજે છે. જેને સ્ત્રી પુરુષના વચનરૂપ લાકડીનો પ્રહાર થયો છે, તે પુરુષને વિશે તે પ્રકારે સંસાર સંબંધી બળ હોય છે. (૨૬)

૩૪. સંસાર સ્પષ્ટ પ્રીતિથી કરવાની ઇચ્છા થતી હોય, તો તે પુરુષે સ્ત્રીનાં વચન સાંભળ્યાં નથી અથવા સ્ત્રી પુરુષનાં દર્શન પણ તેણે કર્યાં નથી. (૨૬)

૩૫. સ્ત્રી પુરુષને જોયા પછી સ્ત્રીને જોઈ જો રાગ ઉત્પન્ન થતો હોય, તો સ્ત્રી પુરુષને જોયા નથી એમ તમે જાણો. સ્ત્રી પુરુષનાં વચનોને સાંભળ્યા પછી સ્ત્રીનું સજીવન શરીર અજીવનપણે ભાસ્યા વિના રહે નહિ, સ્ત્રી પુરુષ સિવાય તેનો આત્મા બીજે કયાંય પણ ક્ષણભર સ્થાયી થવાને ઇચ્છે નહિ. (૨૬)

શ્રીરાજચંદનાં વિચારરત્નો

૩૬. પારસમણિનો મંગ થયો અને લોહાનું સુવર્ણ ન થયું, તો કા તો પારસમણિ નહિ અને કા તો ખરું લોહું નહિ. તેવી જ રીતે જેના ઉપદેશથી સુવર્ણમય આત્મા ન થાય, તો કા તો તે ઉપદેશ સત્પુરુષ નહિ અને કાં તો સામો માણસ થોડો જીવ નહિ. થોડો જીવ અને ખરા સત્પુરુષ હોય, તો શુણો પ્રગટ્યા વિના રહે નહિ (૨૯)

૩૭. સત્સંગ પ્રાપ્ત થયે જો આ જીવને કલ્યાણ પ્રાપ્ત ન થાય, તો અવરય આ જીવનો જ વાદ છે. મિથ્યાગ્રહ, સ્વચ્છંદપણ, પ્રમાદ અને ઇર્શ્યાવિષયથી ઉપેક્ષા ન કરી હોય, તો જ મત્સંગ ફળવાન થાય નહિ અથવા મત્સંગમાં એકનિષ્ઠા, અપૂર્વ ભક્તિ આણી ના હોય, તો ફળવાન થાય નહિ. મત્સંગની ઓળખાણ થયે જીવે અવરય કરી પ્રવૃત્તિ સંક્રાંતિ પોતાના દોષ ભણે ક્ષણે, કાર્યે કાર્યે અને પ્રસંગે પ્રસંગે તીક્ષ્ણ ઉપયોગે કરી જોવા, જોઈને પત્રિકીણ કરવા અને સત્સંગને અર્થે દેહસાગ કરવાનો યોગ થતો હોય તો તે સ્વીકારવો. જીવે મુખ્યમાં મુખ્ય અને અવરયમાં અવરય નિશ્ચય ગણવો કે, જે કંઈ મારે કરવું છે, તે આત્માને કલ્યાણરૂપ થાય તે જ કરવું છે. જો તે સત્સંગથી પ્રાપ્ત થયેલા એવા બોધને અનુસરે નહિ — તેને આચરે નહિ — આચરવામાં થતા પ્રમાદને છોડે નહિ, તો કાઈ દિવસે પણ જીવનું કલ્યાણ થાય નહિ (૨૯)

૩૮. તરવાના કામી હોય અને સદ્ગુરુ મળે તો કર્મ ટળે. તરવાના કામી કેને કહેવાય? જે પદાર્થને જાની ઝેર કહે, તેને ઝેર જાણી શ્રૂએ અને જાનીની આશા આરાધે તેને તરવાના કામી કહેવાય. (૨૯)

સત્શાસ્ત્ર

૧. શાસ્ત્રમાં માર્ગ કહ્યો છે, મર્મ કહ્યો નથી. મર્મ તો સત્પુરુષોના અંતરાત્મામાં રહ્યો છે. (૨૨)

૨. સર્વ દર્શન પારિથામિક ભાવે મુક્તિનો ઉપદેશ કરે છે એ નિઃસંશય છે. પણ મથાર્થ દષ્ટિ થયા વિના સર્વ દર્શનનું તાત્પર્યજ્ઞાન હૃદયગત થતું નથી. જે થવા માટે, સત્પુરુષોની પ્રશસ્ત ભક્તિ, તેના પાદપંક્જ અને ઉપદેશનું અવલંબન, નિર્વિકાગ જ્ઞાનયોગ — જે [એવા] સાધનો, તે શુદ્ધ ઉપયોગ વડે સંમત થવાં જોઈએ. (૨૩)

૩. ધણું કરીને સત્પુરુષને વચને આધ્યાત્મિક શાસ્ત્ર પણ આત્મજ્ઞાનનો હેતુ થાય છે; કેમકે, ‘પરમાર્થ આત્મા’ શાસ્ત્રમાં વર્તતો નથી, મત્પુરુષમાં વર્તે છે. (૨૬)

૪. શાસ્ત્રોનાં શાસ્ત્રો મુખપાઠે હોય, એવા પુરુષો ધણા મળી શકે; પરંતુ જેણે ચોડાં વચનો પર પ્રૌઢ અને વિવેકપૂર્વક વિચાર કરી, શાસ્ત્ર જેટલું જ્ઞાન હૃદયગત કર્યું હોય, તેવા મળવા દુર્લભ છે. (૨૭)

શ્રીરાજ્યદ્રનાં વિચારરત્નો

૫. સાત્ત્વનાં પાનાં ઉપાડવાં અને ભણવાં એમાં કંઈ અંતર નથી, જો તત્ત્વ ન મળ્યું તો. કારણ કે એવે બોલે ન ઉપાડો. પાનાં ઉપાડ્યાં તેણે કાપાએ બોલે ઉપાડો, બહુ ગયા હતા તેણે મને બોલે ઉપાડો. જેને ઘેર આર્જો લવણમુદ્ર છે, તે તૃપાતુરની તૃપા મટાડવા સમર્થ નથી. પણ જેને ઘેર એક મીઠા પાણીની વીરડી છે, તે પોતાની અને કેટલાય બીજાની તૃપા મટાડવા સમર્થ છે. શાસ્ત્રાભ્યાસનો નિષેધ કરવાનો હેતુ નથી — શાસ્ત્રાભ્યાસ હશે તો કંઈ પાત્ર થવાની જિજ્ઞાસા થશે અને કાળે કરી પાત્રતા મળશે — પણ મૂળ વસ્તુથી દૂર જવાય એવા શાસ્ત્રાભ્યાસનો નિષેધ કરીએ છીએ. (૨૨-૨૪)

૬. જિનાગમ છે તે ઉપશમસ્વરૂપ છે. ઉપશમસ્વરૂપ એવા પુરુષોએ ઉપશમને અર્થે તે પ્રક્રિયા-ઉપદેશો છે. તે ઉપશમ આત્માર્થે છે, અન્ય કોઈ પ્રયોજન અર્થે નથી. આત્માર્થમાં જો તેનું આરાધન કરવામાં ન આવ્યું, તો તે જિનાગમનું શ્રવણ-વાચન નિષ્ફળરૂપ છે. (૨૫)

૭. આત્માર્થ સિવાય શાસ્ત્રની જે જે પ્રકારે જીવે માન્યતા કરી ફેતાર્યાંતા માની છે, તે મર્ષ શાસ્ત્રીય અભિ-નિવેશ છે. આત્મા સમજવા અર્થે શાસ્ત્રો ઉપકારી છે અને તે પણ સ્વચ્છંદરહિત પુરુષને. એટલો લક્ષ રાખી સત્શાસ્ત્ર વિચારાય, તો તે અભિનિવેશ ગણવા યોગ્ય નથી. [પરંતુ] સત્સમાગમનો યોગ પ્રાપ્ત થયો [હોય] તે યોગે પણ સ્વચ્છંદતા-નિર્વાહને અર્થે સત્સમાગમ મમાન કે તેથી વિશેષ બાર શાસ્ત્ર પ્રત્યે મૂકે છે તે જીવને પણ અપ્રશસ્ત શાસ્ત્રીય અભિનિવેશ છે. (૨૬)

૮ મૂત્ર અને સિદ્ધાત એ બે જુદા છે. માયરવા
મારુ મિદ્ધાતો મૂત્રરૂપી પેટીમાં રાખવામાં આવ્યા છે.
દેશનાળને અનુસરી મૂત્ર રચવામાં એટલે ગૂંથવામાં આવે છે,
અને તેમાં સિદ્ધાતની ગૂંથણી કરવામાં આવે છે. તે મિદ્ધાતો
ગમે તે કાળમાં, ગમે તે ક્ષેત્રમાં ફરતા નથી. સિદ્ધાત છે
એ પ્રસક્ષ છે રાનીના અનુભવગમ્યની બાબત છે તેમાં
અનુમાનપણુ લાભ આવતુ નથી. જેને ગુણાકાર અથવા
સગ્વાગાતુ જ્ઞાન થયુ છે, તે એમ કહે કે, નવે નવે એકાશી.
લા આગળ જેને સગ્વાગા અથવા ગુણાકારનુ જ્ઞાન થયુ
નથી, તે અનુમાનથી એમ કહે કે, 'હા થતા હોય તો કેમ
ના વહી શકાય?' તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું
નથી એ પ્રમાણે મિદ્ધાત, આવરણના કારણથી ન
મમજવામાં આવે, તો પણ તે અમિદ્ધાતપણાને પામતા નથી.
ત્યા સુધી અનુભવગમ્ય ન થાય, ત્યા સુધી સુપ્રતીતિ રાખવા
જરૂર છે અને સુપ્રતીતિથી કેમે કેમે કરી અનુભવગમ્ય
થાય છે. (૩૨)

સિદ્ધાંતચર્યા

૧. શાસ્ત્રમાં જે જ્ઞાન પ્રગટ થયું છે, તે જ્ઞાન જે પ્રકારમાં વિચારવા યોગ્ય છે. એક પ્રકાર ઉપદેશનો અને બીજો પ્રકાર સિદ્ધાંતનો છે. ‘જન્મમરણાદિ કલેશવાળા આ મંસારને ત્યાગવો ધટે છે, અનિત્ય પદાર્થમાં વિવેકીને રુચિ કરવી હોય નહિ, પ્રત્યક્ષ રીતે ત્રિવિધ તાપરૂપ આ મંસાર જાણતાં છતાં મૂર્ખ એવો જીવ તેમાં જ વિશ્રાંતિ ઇચ્છે છે, પરિબ્રહ્મ આરંભ અને સંગ એ સૌ અનર્થના હેતુ છે’—એ આદિ જે શિક્ષા છે, તે ‘ઉપદેશજ્ઞાન’ છે. ‘આત્માનું હોવાપણું, નિત્યપણું, એકપણું અથવા અનેકપણું, બંધાદિ બાવ, મોક્ષ, આત્માની સર્વ પ્રકારની અવસ્થા, પદાર્થ અને તેની અવસ્થા’—એ આદિને જે પ્રકારે મિલ્ક કર્યાં હોય છે, તે ‘સિદ્ધાંતજ્ઞાન’ છે. વેદાંત અને જિનાગમ એ સૌનું અવજોડન પ્રથમ તો ઉપદેશજ્ઞાનપ્રાપ્તિ અર્થે જ મુમુક્ષુ જીવે કરવું ધટે છે. કાન્ધ્ય કે, મિલ્કાંતજ્ઞાન જિનાગમ અને વેદાંતમાં પરસ્પર બેદ પામતું જોવામાં આવે છે અને તે પ્રકારે જોઈ, મુમુક્ષુ જીવ અદિતો-શંકા પામે છે. અને તે શંકા ચિત્તનું અસમાધિપણું દરે છે. એવું ધણું કરીને

સિદ્ધાંતચર્ચા

બનવા યોગ્ય જ છે. કારણ કે, સિદ્ધાંતજ્ઞાન તો જીવને કોઈ અત્યંત ઉન્નતજ્ઞ ક્ષયોપશમને અને સદ્ગુરુના વચનની આગ્રાધનાએ ઉદ્ભવે છે. સિદ્ધાંતજ્ઞાનનું કારણ ઉપદેશજ્ઞાન છે. મહાગુરુથી કે સત્શાસ્ત્રથી પ્રથમ જીવમાં એ જ્ઞાનનું દંડ થવું ઘટે છે. કે જે ઉપદેશજ્ઞાનનાં રૂણ વૈરાગ્ય અને ઉપશમ છે. વૈરાગ્ય અને ઉપશમનું બળ વધવાથી જીવને વિષે સહેજે ક્ષયોપશમનું નિર્માળપણુ થાય છે અને મહેજ સહેજમાં સિદ્ધાંતજ્ઞાન થવાનું કારણ થાય છે. જો જીવ અસંગ દશામાં આવે, તો આત્મસ્વરૂપ સમજવું સાવ સુલભ થાય છે. (૨૭)

૨. સિદ્ધાંતબોધનો જન્મ ઉપદેશબોધથી થાય છે. જેને વૈરાગ્ય ઉપશમ સંબંધી ઉપદેશબોધ થયો નથી, તેને બુદ્ધિનું વિપર્યાસપણુ વર્ત્યા કરે છે. અને ન્યાં સુધી બુદ્ધિનું વિપર્યાસપણુ હોય, ત્યાં સુધી સિદ્ધાંતનું વિચારનું પણ વિપર્યાસપણુ થવું જ મંભવે છે કેમકે ચક્ષુને વિષે જેટલી ઝાંખપ છે, તેટલો ઝાંખો પદાર્થ તે દેખે છે. અને જો અત્યંત બળવાન પડળ હોય, તો તેને સમૂળગો પદાર્થ દેખાતો નથી. ગૃહકુટુંબપરિમિત્તવાદિ ભાવને વિષે જે અહંતામમતા છે, અને તેની પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિ પ્રસંગમાં જે ગાગદ્વેષકપાય છે, તે જ વિપર્યાસબુદ્ધિ છે. ગૃહકુટુંબાદિ ભાવને વિષે અનાસક્ત બુદ્ધિ થવી, તે વૈરાગ્ય છે. અને તેની પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિ નિમિત્તે ઉત્પન્ન થતો એવો જે કપાયકોશ તેનું મંદ થવું, તે ઉપશમ છે. એટલે તે બે ગુણ વિપર્યાસ બુદ્ધિને પર્યાયાંતર કરી સદ્બુદ્ધિ કરે છે. અને તે મહાબુદ્ધિ જીવાજીવાદિ પદાર્થની વ્યવસ્થા જેથી જાણાય છે

શ્રીરાજ્યંદ્રનાં વિચારરત્નો

એવા સિદ્ધાંતની વિચારણા કરવા યોગ્ય થાય છે. જે જીવને વિશે ગાઢ વિષયાસંબુદ્ધિ છે, તેને તો કાર્ધ રીતે સિદ્ધાંતબોધ વિચારમાં આવી શકે નહિ. તેથી સિદ્ધાંતબોધ કરતાં વિશેષપણે વૈરાગ્ય અને ઉપશમને કથન કર્યા છે. (૨૮)

૩. સિદ્ધાંતનો વિચાર ધણા સત્સંગથી તથા વૈરાગ્ય અને ઉપશમનું બળ વિશેષપણે વધ્યા પછી કર્તવ્ય છે. જો એમ નથી કરવામાં આવતું, તો જીવ બીજા પ્રકારમાં ચડી જઈ, વૈરાગ્ય અને ઉપશમથી દીન થાય છે. તમને અથવા કાર્ધ મુમુક્ષુને પોતાના સ્વરૂપનું જણાવું એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે. પણ તે જાણવાનાં સાધન શમ, સંતોષ, વિચાર અને સત્સંગ છે. તે સાધન સિદ્ધ થયે, વૈરાગ્ય ઉપશમ વર્ધમાન પરિણામી થયે, ‘એક આત્મા છે’ કે ‘અનેક આત્મા છે’ એ આદિ પ્રકારે સ્વરૂપ વિચારવા યોગ્ય છે.... જ્યાં સુધી પ્રથમ વૈરાગ્ય અને ઉપશમનું બળ હૃદયે જીવમાં આવ્યું ન હોય, ત્યાં સુધી તે વિચારથી ચિત્તનું સમાધાન થવાને બદલે ચંચળપણું થાય છે અને તે વિચારનો નિર્ધાર પ્રાપ્ત થતો નથી; તથા ચિત્ત વિદ્વેષ પામી, મથાર્થપણે પછી વૈરાગ્ય ઉપશમને ધારણ કરી શકતું નથી. માટે તે પ્રશ્નનું સમાધાન જ્ઞાની પુરુષોએ કર્યું છે તે મમજવા, આ જીવમાં વૈરાગ્ય ઉપશમ અને સત્સંગનું બળ હાલ તો વધારતું ધટે છે. . . . જીવ કંઈક પણ શુભ પામીને જો શ્રીતળ થાય, તો પછી તેને વિશેષ વિચાર કર્તવ્ય છે. આત્મદર્શનાદિ પ્રસંગ તીવ્ર મુમુક્ષુપણું ઉત્પન્ન થયા પહેલાં ધણું કરીને કલ્પિતપણે સમજાય છે. તેથી હાલ તે સંબંધી પ્રશ્ન સમાવવા યોગ્ય છે. (૨૭)

૬

સદ્ધર્મ

૧. સત્પુરુષના અંતઃકરણે આચર્યો, કિંવા કહ્યો તે ધર્મ. (૧૬ પહેલાં)

૨. અનાદિકાળથી કર્મજાળનાં બંધનથી આ આત્મા મંસારમાં રાખ્યા કરે છે. સમયમાત્ર પણ તેને ખરું સુખ નથી. અધોગતિને એ સેવ્યા કરે છે. અધોગતિમાં પડતાં આત્માને ધરી રાખનાર જે વસ્તુ, તેવું નામ ધર્મ. એ ધર્મતત્ત્વના સર્વશ લગવાને બિન્ન બિન્ન બેદ કહ્યા છે. તેમાંના મુખ્ય બે છે : ૧. વ્યવહારધર્મ. ૨. નિશ્ચયધર્મ.

વ્યવહારધર્મમાં દયા મુખ્ય છે. ચાર મહાવ્રતો તે પણ દયાની રક્ષા વારતે છે. કોઈ પણ કામ કરવું તેમાં યત્નપૂર્વક શુભરક્ષા કરીને કરવું તે 'દ્રવ્યદયા' યર્ષ. આ આત્મા અનાદિકાળથી મિથ્યાત્વથી ગ્રહાયો છે, તત્ત્વને પામતો નથી, જિનારા પાળી શકતો નથી, એમ ચિંતવી ધર્મમાં પ્રવેશ કરવો, તે 'સ્વદયા'.

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

બીજો નિશ્ચયધર્મ. પોતાના સ્વરૂપની ભ્રમણા ટાળવી, આત્માને આત્મભાવે ઓળખવો, આ સંસાર તે મારો નથી, એ વગેરે નિશ્ચયધર્મનું સ્વરૂપ છે. (૧૭)

૩. જે જે પ્રકારે આત્મા આત્મભાવ પામે, તે તે પ્રકાર ધર્મના છે. આત્મા જે પ્રકારે અન્યભાવ પામે, તે પ્રકાર અન્યરૂપ છે, ધર્મરૂપ નથી. પોતાની કલ્પના વડે અથવા કલ્પનાપ્રાપ્ત અન્ય પુરુષવડે જીવે ધર્મ શ્રવણ કરવાજોગ કે આગધવા જોગ નથી. માત્ર આત્મસ્થિતિ છે જેની, એવા સત્પુરુષથી જ આત્મા કે આત્મધર્મ શ્રવણ કરવા જોગ છે, થાવત આરાધના જોગ છે. (૨૫)

૪. ધર્મ એ વસ્તુ બહુ ગુપ્ત રહી છે. બાહ્ય સંશોધનથી મળવાની નથી. અપૂર્વ અંતર સંશોધનથી તે પ્રાપ્ત થાય છે — જે અંતર સંશોધન કોઈ મહાભાગ્ય [પુરુષ] સદ્ગુરુ-અનુબ્રહે પામે છે. (૨૨)

૭

સર્વધર્મસમભાવ

૧ તું ગમે તે ધર્મ માનતો હોય, તેનો મને પક્ષપાત નથી, માત્ર ઠહેવાનું તાત્પર્ય એ કે, જે શદ્ધતી મંમાગમન નાશ થાય, તે ભક્તિ, તે ધર્મ અને તે મદ્યચારને તું મેવજે. (૧૬ પહેલા)

૨ મૂળતત્ત્વમા ક્યાય ભેદ નથી, માત્ર દષ્ટિમાં ભેદ છે, એમ ગણી, આશય સમગ્ર પવિત્ર ધર્મમા પ્રવર્તન કરજે. (૧૬ પહેલા)

૩ મોક્ષના માર્ગ એ નથી, જે જે પુરુષો મોક્ષરૂપ પરમ શાંતિને ભૂતકાળે પામ્યા, તે તે સધળા સત્પુરુષો એક જ માર્ગેથી પામ્યા છે, વર્તમાનકાળે પણ તેથી જ પામે છે, ભવિષ્યકાળે પણ તેથી જ પામશે તે માર્ગમા મતભેદ નથી, અસરળતા નથી, ઉન્મત્તતા નથી, ભેદભેદ નથી, માન્યામાન્ય નથી. તે સરળ માર્ગ છે, તે સ્થિર માર્ગ છે સર્વ કાળે ॥ માર્ગનું હોવાપણું છે માર્ગના મર્મને પામ્યા વિના કોઈ ભૂતકાળે મોક્ષ પામ્યા નથી, વર્તમાનકાળે પામતા નથી અને ભવિષ્ય

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

કાળે પામશે નહીં, તે વાટ સર્વસ્થળે સંભવિત છે, યોગ્ય સામગ્રી નહિ મેળવવાથી બલ્ય [મુમુક્ષુ] પણ એ માર્ગ પામતાં અટક્યો છે તથા અટકશે. કોઈ પણ ધર્મ સંબંધી મતભેદ રાખવો છોડી દઈ, એકાગ્રલાવથી મમ્બક્ષ યોગે એ જ માર્ગ સંશોધન કરવાનો છે. વિશેષ શું કહેવું? તે માર્ગ આત્મામાં રહ્યો છે. આત્મત્વપ્રાપ્ત પુરુષ — નિર્ગ્રંથ આત્મા — જ્યારે યોગ્યતા ગણી તે આત્મત્વ અર્પણે — ઉદય આપશે — ત્યારે જ તે પ્રાપ્ત થશે. ત્યારે જ તે વાટ મળશે. ત્યારે જ તે મતભેદાદિક જશે. મતભેદ રાખી કોઈ મોક્ષ પામ્યા નથી; વિચારીને જોણે મતભેદને દાખ્યો, તે અંતર્વૃત્તિ પામી, ક્રમે ક્રમે શાશ્વત મોક્ષને પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે. (૨૨)

૪. ગમે તે વાટે અને ગમે તે દર્શનથી. કલ્યાણ થવું હોય, તો ત્યાં પછી મતાંતરની કંઈ અપેક્ષા શોધવી યોગ્ય નથી. આત્મત્વ જે અનુપ્રેક્ષાથી, જે દર્શનથી કે જે જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય, તે અનુપ્રેક્ષા, તે દર્શન કે તે જ્ઞાન સર્વોપરી છે. . . . આત્મા જે રૂપે હો તે રૂપે ગમે તેથી થાઓ, એ સિવાય ખીણ મારી અંતરંગ જિજ્ઞાસા નથી. જૈનના આગ્રહથી જ મોક્ષ છે એમ આત્મા બહુ વખત ચર્ચા માનવું ભૂલી ગયો છે. મુક્ત લાવના મોક્ષ છે એમ ધારણા છે. (૨૨-૨૪)

૫. ગમે તે સંપ્રદાય — દર્શન — ના મહાત્માઓને લક્ષ એક 'સત્' જ છે. વાણીથી અકથ્ય હોવાથી મૂંગાની શ્રેણી સમજાવ્યું છે. જેથી તેઓના કથનમાં કંઈક ભેદ લાગે છે. વાસ્તવિક રીતે ભેદ નથી. (૨૨-૨૪)

૬ વાડામા કસ્યાણુ નથી અજાનીના વાડા હોય
જૈન માર્ગ શુ ? નગદેઃ અજાનનું જતુ તે જે માની
પુરુષના વચનથી આત્મા ઊઝો આવે, તે માનો માર્ગ તે
પોતાનો માર્ગ 'આપણો ધર્મ' એવી દ્રષ્ટના છે આપણો
ધર્મ શુ ? મહામાગઝ કોઈનો નથી તેમ ધર્મ કોઈના
બાપનો નથી જેમા દયા મત્ત આદિ ડોય તે પાગો
તે કોઈના બાપના નથી અનાદિકાગના છે, સાશ્વત છે
જીવે ગા પકડી ઠેકે આપણો ધર્મ છે પણ સાશ્વત
માર્ગ શુ ? સાશ્વત માર્ગથી મહુ મોક્ષે ગયા છે. 'આપણા
જૈનધર્મના રાસમા બધુ છે, શાસ્ત્રો આપણી પામે છે'
એવુ મિથ્યાભિમાન જીવ કરી બેસે છે (૨૮)

૭ જ્યારે જૈન શાસ્ત્ર રાચવા જણાવીએ, ત્યારે જૈની
કગવા જણાવતા નથી વેદાત રાસ રાચવા જણાવીએ ત્યારે
વેદાતી કન્વાને જણાવના નથી માત્ર જે જણાવીએ છીએ, તે
તમ મર્વને ઉપદેશ લેવા અર્થે જણાવીએ છીએ જૈન
અને વેદાતી આદિનો નેદ ત્યાગ કરો આત્મ તેવો
નથી (૨૫)

૮

ગૃહસ્થ

૧. મંસારમાં ગ્લા છતાં પણ ઉત્તમ આવકો ગૃહાશ્રમથી આત્મસાધનો માધે છે. તેઓનો ગૃહાશ્રમ પણ વખણાય છે. તે ઉત્તમ પુરુષ ધર્મનિયમને સેવે છે; પરપત્ની બણી માતૃબહેનની દષ્ટિ રાખે છે; યથાશક્તિ સત્પાત્રે દાન દે છે; શાત, મધુરી અને કામળ ભાષા બોલે છે, સતસાસ્ત્રનું મનન કરે છે; અને ત્યાં સુધી ઉપજીવિકામાં પણ માયાકપટ ધસાદિ કરતો નથી; સ્ત્રી, પુત્ર, માતા, તાતા, મુનિ અને ગુરુ એ સધળાને યથાયોગ્ય સન્માન આપે છે. ચતુર્થી ધર્મની સ્વચ્છતા ઇત્યાદિ રખાવે છે; પોતે વિચક્ષણતાથી વર્તી, ઓપુત્રને વિનયી અને ધર્મી કરે છે સધળા કુટુંબમાં સંપત્તિ વૃદ્ધિ કરે છે, મત્પુરુષોનો અમાગમ અને તેઓનો બોધ ધાગણ કરે છે; સમર્થાદ અને મંત્રોપયુક્ત નિરંતર વર્તે છે; અસ્પૃશ્ય આરંભથી જ વ્યવહાર ચલાવે છે. આવો ગૃહસ્થાશ્રમ ઉત્તમ ગતિનું કાગળ ચાલીઓ કહે છે. (૧૭)

૨ જે મુમુક્ષુ જીવ ગૃહસ્થવ્યવહારમાં વર્તતા હોય, તેણે તો અર્ખાંડ નીતિનું મૂળ પ્રથમ આત્મામાં સ્થાપવું જોઈએ નહિ તો ઉપદેશાદિનું નિષ્ફળપણું થાય છે. દ્રવ્યાદિ ઉત્પન્ન કરવા આદિમાં માગોર્પાગ ન્યાયમંપન્ન ગ્રહેતું તેનું નામ નીતિ છે એ નીતિ મૂકતાં પ્રાણ જાય એવી દશા આવ્યે, ત્યાગ વૈરાગ્ય ખગ સ્વશ્મમાં પ્રમટે છે, અને તે જ જીવને સ્તપ્તરૂપના વચનનું તથા આરાધર્મનું અદ્ભુત સામર્થ્ય, માહાત્મ્ય અને ગૃહ્ય મમજાય છે અને મર્વ વૃત્તિઓ નિજપણે વર્તવાનો માર્ગ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે (૨૭)

૩. ગૃહાવાસનો જેને ઉદ્ય વર્તે છે, તે જે કંઈ પણ શુભ ધ્યાનની પ્રાપ્તિ ઇચ્છતા હોય, તો તેના મૂળ હેતુબૂત એવા અમુક મહાવર્તનપૂર્વક ગ્રહેતું યોગ્ય છે જે અમુક નિયમમાં 'ન્યાયમંપન્ન આજીવિકાદિ વ્યવહાર' તે પહેલેા નિયમ સાધ્ય કરવો ઘટે છે આ પ્રથમ નિયમ ઉપર જે ધ્યાન આપવામાં આવે, તો કયાયાદિ સ્વભાવથી મંદ પડવા યોગ્ય થાય છે, ધણા આત્મગુણો પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા યનીતો માર્ગ આત્મપન્થિશામી થાય છે (૩૨)

૪. માડમાં આજીવિકા ચાલતી હોય, તો પણ મુમુક્ષુ પુનઃજન્મે તે ધણું છે, કેમકે વિશેષનો કંઈ અવરય ઉપયોગ નથી એમ જ્યાં સુધી નિશ્ચયમાં ન આવેલામાં આવે, ત્યાં સુધી તૃણના નાના પ્રકારે આવરણ કર્યા કરે લૌકિક વિશેષનામાં કંઈ સાગ્બૂતતા જ નથી એમ નિશ્ચય કરવામાં આવે, તો માડ આજીવિકા જેટલું મળતું હોય, તો પણ તૃપ્તિ ગ્રહે માડ આજીવિકા જેટલું મળતું ન હોય, તો પણ મુમુક્ષુ

શ્રીરાજ્યદ્રતાં વિચારતો

છવ આત્મધ્યાન ઘણું કરીને થવા ન દે અથવા થયે તે પર વિશેષ ઝેદ કરે અને આજીવિકામાં તુટતુ યથાધર્મ ઉપાર્જન કરવાની મંદ ડાપના કરે. (૨૯)

૫. જોને ધર્મ મંબધી બોધ થયો છે, છતાં સ્થિતિનું દુઃખ હોય, તો તેણે બનતી ઉપાધિ કરીને રાગા પ્રયત્ન કરવું જોઈએ. ઉપજીત સુખે ચાલી શકે તેવું છતાં, જેનું મન લક્ષ્મીને માગે બહુ ઝાવા નાખતું હોય, તો મનને મંત્રોષી લેવું તેમ છતાં ન વળી શકે તેમ હોય, તો અમુક મર્યાદામાં આનંદ તે મર્યાદા સુખનું કારણ થાય તેવી જોઈએ. પશ્ચિમે આત્મધ્યાન ધ્યાવાની જરૂર પડે તેમ કરીને એમવાથી રાગનું સારું છે (૧૮-૧૯)

૬. વૃત્તિનો લક્ષ તથાત્પ સર્વમંગપરિત્યાગ પ્રત્યે વર્તતો છતાં જે સુમુક્તને પ્રારબ્ધવિશેષથી તે યોગનો અનુદય રહ્યા કરે, અને કુકુંબાદિનો પ્રમંગ તથા આજીવિકાદિ કારણે પ્રવૃત્તિ રહે — જે યથાન્યાયથી કરવી પડે — તે સુમુક્તને પૂર્વોપાર્જિત શુભાશુભ કર્માનુભાગ આજીવિકાદિ પ્રાપ્ત થશે એમ વિચારી, માત્ર નિમિત્તરૂપ પ્રયત્ન કરવું થયે, પણ ભયાનક ધર્મ, ચિંતા કે ન્યામત્યાગ કરવો ન થયે (૩૦)

૭. કોઈ પણ પ્રકારે ભવિષ્યનો સાંસારિક વિચાર છોડી, વર્તમાનમાં સમપણે પ્રવર્તવાનો હૃદ નિશ્ચય કરવો. ભવિષ્યમાં જે થવા યોગ્ય હશે તે થશે, તે અનિવાર્ય છે, એમ ગણી, પરમાર્થ-પુરુષાર્થ સન્મુખ થવું યોગ્ય છે. ગમે તે પ્રકારે પણ એ લોકલજ્ઞરૂપ ભયનું સ્થાનક એવું જે ભવિષ્ય તે વિસ્મરણ કરવા યોગ્ય છે તેની ચિંતા પડે પરમાર્થનું વિસ્મરણ હોય છે અને એમ થાય તે મહા આપત્તિરૂપ છે.

માટે તે આપત્તિ આવે નહિ એટલું વારંવાર વિચારવા યોગ્ય છે. કુટુંબાદિનુ મમત્વ રાખશો તો પણ જે થવાનું હશે તે થશે. તેમાં સમપણું રાખશો તો પણ જે થવા યોગ્ય હશે તે થશે. માટે નિઃશંકપણે નિરાશિમાની થવું યોગ્ય છે, સમપરિણામે પરિણમવું યોગ્ય છે. આ ન્યાં સુધી નહિ પરિણમે, ત્યાં સુધી યથાર્થ બોધ પણ પરિણમે નહિ. (૨૨-૨૪)

૮. પ્રમાદના અવકાશયોગે જ્ઞાનીને પણ અંશે વ્યાભેદ થવાનો મંભવ જે મંસારથી કલ્પો છે, તે મંસારમાં સાધારણ જીવે રહીને તેનો વ્યવસાય લૌકિકભાવે કરીને આત્મહિત ધન્યવું એ નહિ બનવા જેવું જ કાર્ય છે. કેમકે લૌકિક ભાવ આડે આત્માને નિવૃત્તિ ન્યાં નથી આવતી, ત્યાં હિત-વિચારણા ખીજી રીતે થવી મંભવતી નથી. એકની નિવૃત્તિ તો ખીજાનું પરિણામ થવું મંભવે છે. અહિતહેતુ એવો મંસારસંબંધી પ્રસંગ, લૌકિકભાવ, લોકચેષ્ટા એ સૌની મંભાળ જેમ બને તેમ જતી કરીને — તેને સંક્ષેપીને — આત્મહિતને અવકાશ આપવો ઘટે છે. (૨૭)

૯

જ્ઞાન

૧. જે વડે વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણીએ તે જ્ઞાન. હવે યથામતિ વિચારવાનું કે એ જ્ઞાનની કંઈ આવશ્યકતા છે? જે આવશ્યકતા છે, તો તે શાસિનાં કંઈ સાધન છે?

જ્ઞાનની શી આવશ્યકતા છે તે વિષે પ્રથમ વિચાર કરીએ. આ લોકમાં અનાદિકાળથી આ આત્માનું પર્યટન છે. મેષાનુમેષ પશુ સુખનો જ્યાં લાવ નથી, એવાં નરકોદિક સ્થાનક આ આત્માએ બહુ બહુ કાળ વારંવાર સેવન કર્યાં છે. અસહ્ય દુઃખોને પુનઃ પુનઃ અને કહો તો અનંતી વાર સહન કર્યાં છે. એ ઉત્તાપથી નિરંતર તાપતો આત્મા માત્ર સ્વકર્મવિપાકથી પર્યટન કરે છે. પર્યટનનું કારણ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મો છે. [જેને કારણે આત્મા] વિષયાદિક મોહબંધનને સ્વસ્વરૂપ માની રહ્યો છે. એ અજ્ઞાનાદિક ટાળવા માટે જ્ઞાનની પરિપૂર્ણ આવશ્યકતા છે. (૧૭)

૨. પ્રથમ જ્ઞાન અને પાછી દયા. અજ્ઞાની શું કરે, જે કલ્યાણ કે પાપ જાણતો નથી. માટે [પ્રથમ] કલ્યાણને

જાણવું જોઈએ, પાપને જાણવું જોઈએ અને જાણ્યા પછી જે શ્રેય હોય તે સમાચરવું જોઈએ. જે જીવનું સ્વરૂપ જાણતો નથી, અજ્ઞાનું સ્વરૂપ જાણતો નથી કે તે અનેના તત્ત્વને જાણતો નથી, તે મંથનની વાત ક્યાંથી જાણે? (૧૬ પહેલાં)

૩ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવામાં વિચાર મુખ્ય સાધન છે અને તે વિચારને વૈરાગ્ય (બોધ પ્રત્યે અનામકિત) તથા ઉપશમ (કપામાદિનું ધણું જ મંદપણ, તે પ્રત્યે વિશેષ ખેદ) બે મુખ્ય આધાર છે. મત્પુરુષના વચનના મથાઈ ગ્રહણ વિના વિચાર ધણું કરીને ઉદ્ધવ થતો નથી અને સત્પુરુષના વચનનું મથાઈ ગ્રહણ તેગની અનન્ય આશ્રયભક્તિ પરિણામ પામ્યેથી થાય છે. પણ કરીને એકબીજા કારણોને અન્યોન્યાશ્રય જેવું છે (૨૬)

૪ મોક્ષનો માર્ગ જ્ઞાનીઓએ અક્ષરોમાં [શાસ્ત્ર અથવા] સ્પષ્ટ દર્શાવ્યો નથી, ગૌણતાએ નાખ્યો છે તે ગૌણતાનું સર્વોત્તમ તત્ત્વ આ જણાય છે. નિશ્ચય નિર્ઘન જ્ઞાની ગુરુની પ્રાપ્તિ, તેની આજ્ઞાનું આલેખવું, સમીપમાં મઢવું રહેવું, કો સત્સંગની પ્રાપ્તિમાં રહેવું આત્મદર્શિતા ત્યારે પ્રાપ્ત થશે (૧૮-૧૯)

૫ સત્યનું જ્ઞાન થવા પછી મિથ્યા પ્રવૃત્તિ ન ટળે એમ બને નહિ કેમકે, જેટલે અંશે સત્યનું જ્ઞાન થાય, તેટલે અંશે મિથ્યાભાવ પ્રવૃત્તિ મટે એવો જિનનો નિશ્ચય છે. મિથ્યા પ્રવૃત્તિ કંઈ પણ ટળે નહિ, તે સત્યનું જ્ઞાન પણ મળવે નહિ (૨૮)

વિવેકજ્ઞાન

૧. વિવેક એ અંધારામાં પડેલા આત્માને ઓળખવાનો દીવો છે. વિવેક વડે કરીને ધર્મ ટકે છે. વિવેક નથી ત્યાં ધર્મ નથી (૧૭)

૨. જ્ઞાનસ્થાનનાં ગુણો અજ્ઞાનદર્શને ઘેરી જે મિથુના કરી નાખી છે, તે ઓળખી ભાવઅમૃતમાં આપણુ તેનું નામ વિવેક છે. (૧૭)

૩. વિવેક એ જ ધર્મનું મૂળ અને ધર્મગુણ કહેવાય છે. જ્ઞાન, શીલ, ધર્મતત્ત્વ અને તપ એ સધળા વિવેક વિના ઉદય પામે નહિ જે વિવેકી નથી, તે અજ્ઞાની અને મંદ છે. (૧૭)

૪ આત્મા છે, આત્મા નિત્ય છે; આત્મા કર્મને બોક્તા છે; તેથી તે નિવૃત્ત થઈ શકે છે અને નિવૃત્ત થઈ શકવાના માધન છે — એ છ કારણો જેને વિચાર કરીને મિદ્ધ યાપ, તેને ‘વિવેકજ્ઞાન’ અથવા ‘મમ્યક્ દર્શનની પ્રાપ્તિ’ ગણવી એમ શ્રીજિને નિરૂપણ કર્યું છે; જે

વિવેકજ્ઞાન

નિરપણ મુમુક્ષુ જીવે વિશેષ કદી અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. (૨૮)

૫ પૂર્વના કોઈ વિશેષ અભ્યાસમગથી જો હ કાગ્યુનો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા મર્તમંગના આશ્રયથી તે વિચાર ઉત્પન્ન થવાનો યોગ બને છે. (૨૮)

૬ અનિત્ય પદાર્થ પ્રત્યે મોહબુદ્ધિ હોવાને લીધે, આત્માનુ અગ્નિરત્વ, નિત્યત્વ, અને અવ્યાખ્યાય મમાધિમુખ જ્ઞાનમા આવતું નથી જેનો અનાદિમગથી અભ્યાસ છે, તે અત્યંત પુરુષાર્થ વિના અદ્ય કાગમા ઊંડી શકાય નહિ માટે ફરી ફરી મર્તમંગ મત્સારજ અને પોતામા સગળ વિચારદશા કરી, તે વિષયમા, વિશેષ શ્રમ લેવો યોગ્ય છે (૨૮)

૭ એમા પ્રથમથી ઉત્પન્ન થતા મંશય ધીગજથી અને વિચારથી રાત થાય છે અધીજ્ઞથી અથવા આડી કંપના દનાથી, માન જીવને પોતાના હિતનો ત્યાગ કરવાનો વખત આવે છે, અન અનિત્ય પદાર્થનો ગમ ગહેવાથી, તેના કાગ્યે ફરી ફરી સમાગ્પગ્નિમળનો યોગ નવા કરે છે. તેની મોહબુદ્ધિમા જીવને અનાદિથી એવુ એકાગ્રપણુ વાંચુ આવે છે, કે તેનો વિવેક કગતા જીવને મૂઝાઈ પાછુ વળવુ પડે છે અને તે મોહમગથી ડેહવાનો વખત આવવા પહેલા તે વિવેક ઊંડી દેવાનો યોગ પૂર્વકાગે ધણી ત્રાગ મનો છે (૨૮)

અધિકાર—પાત્રતા

૧. વિશાળ શુદ્ધિ, મધ્યસ્થતા, સરળતા અને નિતેન્દ્રિયપણું—આટલા ગુણો જે આત્મામાં હોય, તે તત્ત્વ પામવાનું ઉત્તમ પાત્ર છે. અનંત જન્મમરણ કરી ચૂકેલા આ આત્માની કડુણા તેવા અધિકારીને ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે કર્મમુક્ત થવાના નિયામ કહી શકાય છે. તે જ પુરુષ યથાર્થ પદાર્થને યથાર્થ સ્વરૂપે સમજી, મુક્ત થવાના પુરુષાર્થમાં યોગ્ય છે. મનુષ્યત્વ, આર્થદેશ, ઉત્તમ કુળ, શારીરિક સંપત્તિ એ અપેક્ષિત સાધન છે. અને અંતરંગ સાધન માત્ર મુક્ત થવાની સાચી નિયાસા એ છે. (૧૮-૧૯)

૨. સત્પુરુષનાં ચરણોના ઇચ્છક, સદૈવ સદમ બોધનો અભિલાષી, ગુણ પર પ્રશસ્તભાવ રાખનાર, જલ્મવ્રતમાં પ્રીતિ રાખનાર, ત્યારે સ્વદોષ દેખે ત્યારે તેને હેઠવાનો ઉપયોગ રાખનાર, ઉપયોગથી એક પગ પણ ભરનાર, એકાંતવાસને વખાણનાર, તીર્થાર્થિ પ્રવાસનો ઉછરંગી, આહાર-વિહાર-

નિહારનો નિયમી, પોતાની ગુનાને દયાવનાર, એવો કોઈ પણ પુરુષ તે મહાવીરના બોધને પાત્ર છે, અમ્યકદશાને પાત્ર છે. (૧૧)

૩. સમ્યક્દશાનાં પાંચ લક્ષણો છે: શમ, સંવેગ, નિવેદ, આસ્થા અને અનુકંપા.

કૌષાદિક કપાયોનું મમાર્ષ જનુ, ઉદય આવેલા કપાયોમાં મંદતા થવી, વાળી લેવાય તેવી આત્મદશા થવી, અથવા અનાદિકાળની વૃત્તિઓ મમાર્ષ જવી તે 'શમ'.

મુક્ત થવા સિવાય બીજી કોઈ પણ પ્રકારની ધૃતી નહિ, અભિલાષા નહિ, તે સંવેગ.

ન્યારથી એમ મમન્નયુ કે, 'જ્ઞાંતિમાં જ પરિભ્રમણ કયું', હવે ધણી યર્ષ, અને છવ! હવે ચોભ !' એ નિવેદ.

માહાત્મ્ય જેનું પરમ છે એવા નિરપૃહી પુરુષોનાં વચનમાં જ તસ્લીનતા તે શ્રદ્ધા - આસ્થા.

એ સખળાં વડે છવ[માત્ર]મા સ્વાત્મતુલ્ય શુદ્ધિ તે અનુકંપા. (૨૩)

૪. કપાયની ઉપશાતવા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ,

બવે એદ, પ્રાણીદયા, ત્યા આત્માર્થનિવાસ.

દશા ન એવી ન્યા સુધી, છવ લહે નહીં જોગ,

મોક્ષમાર્ગ પામે નહિ, મટે ન અંતર રોગ.

આવે ન્યા એવી દશા, સદ્ગુણોષ સુહાય.

તે ભાષે સુવિચારણા, ત્યા પ્રગટે મુખદાય.

ન્યાં પ્રગટે સુવિચારણા, ત્યા પ્રગટે નિજ જ્ઞાન,

જે જ્ઞાને કાય મોહ યર્ષ, પામે પદ નિર્વાણ.

[શ્રીઆત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર (૨૬)]

શ્રીરાજ્યદ્રતાં વિચારરત્નો

૫. પ્રકૃતિના વિસ્તારથી જીવનાં કર્મ અનંત પ્રકારની વિચિત્રતાથી પ્રવર્તે છે અને તેથી દોષના પ્રકાર પણ અનંત ભામે છે પણ સર્વથી મોટો દોષ એ છે કે, જેથી 'તીવ્ર મુમુક્ષુતા' ઉત્પન્ન ન જ હોય, અથવા મુમુક્ષુતા જ ઉત્પન્ન ન હોય. 'મુમુક્ષુતા' તે છે કે મર્વ પ્રકારની મોહાસક્તિથી મૂંઝાઈ, એક મોક્ષને વિશે જ યત્ન કરવો, અને તીવ્ર મુમુક્ષુતા એ છે કે, અતન્મ પ્રેમે મોક્ષના માર્ગમાં કણે કણે પ્રવર્તવું.

મુમુક્ષુતા ઉત્પન્ન થવાનું લક્ષણ પોતાના દોષ જોવામાં અપક્ષપાતતા એ છે, અને તેને લીધે સ્વચ્છંદનો નાશ હોય છે. સ્વચ્છંદ થોડી અથવા બહુ હાનિ પામ્યો છે ત્યાં તેટલી બોધબીજ થોડી બુદ્ધિબીજ ચાય છે. સ્વચ્છંદ જ્યાં પ્રાયે દબાયો છે, ત્યાં પછી માર્ગપ્રાપ્તિને રોકનારા તથા કાળજી મુખ્ય કરીને હોય છે એમ અમે, જણાવે છીએ. (૧) આ લોકની અરૂપ પણ સુખેચ્છા (૨) પરમ વિનયની ઝોઝાઈ (૩) અને પદાર્થનો અનિર્ણય.

આ લોકની અરૂપ પણ સુખેચ્છા હોવાનાં કારણો, નિઃશંકપણે તે [મોક્ષ] 'મત્' છે એવું - ૬૬ ચંદ્રુ નથી; અથવા તે પરમાનંદરૂપ જ છે એમ પણ નિશ્ચય નથી; અથવા મુમુક્ષુતામાં પણ કેટલોક આનંદ અનુભવાય છે તેને લીધે બાલ શાતાનાં કારણો પણ કેટલીક વાર પ્રિય લાગે છે. અને તેથી આ લોકની અરૂપ પણ સુખેચ્છા રહ્યા કરે છે, જેથી જીવની જોગ્યતા રોકાઈ જાય છે.

વાસ્તવિક તત્ત્વ પામવાની કંઈ જોગ્યતાની ઝોઝાઈને લીધે 'પદાર્થનિર્ણય' ન થયો હોય તો ચિત્ત આકુળ રહે છે.

અને મિથ્યા સમતા આવે છે. કલ્પિત પદાર્થ વિશે 'સત'ની માન્યતા હોય છે. જેથી કાળે કરી અપૂર્વ પદાર્થને વિશે પદ્મ પ્રેમ આવતો નથી અને એ જ પરમ ચોખ્ખતાની દાનિ છે.

અધિક શું દેહીએ? કગિપુગ છે મારે ટાણુ વાર પણ વરણવિચાર વિના ન રહેવું એમ મહાત્માઓની શિક્ષા છે. (૨૨-૨૪)

૬. ભ્રાંતિગતપણે સુખસ્વરૂપ ભાસે છે એવા સંગારી પ્રભંગ અને પ્રકારોમાં ન્યાં સુધી જીવને વદાલપ વર્તે છે, ત્યાં સુધી જીવને પોતાનું સ્વરૂપ ભામવું અસંભવિત છે, અને સત્પ્રભંગનું માહાત્મ્ય પણ તથાસ્પણે ભાસ્યમાન થવું અસંભવિત છે. ન્યાં સુધી તે સંગારગત વદાલપ અસંસારગત વદાલપને પ્રાપ્ત ન થાય, ત્યાં સુધી ખચિત કરી અપ્રમત્તપણે વારંવાર પુરુષાર્થનો સ્વીકાર ચોખ્ખો છે. (૨૫)

યત્ના-અપ્રમાદ

૧. ઉપયોગ ત્યાં ધર્મ છે. (૧૭)

૨. જેમ વિવેક એ ધર્મનું મૂળતત્ત્વ છે,

એ ધર્મનું ઉપતત્ત્વ છે. વિવેકથી ધર્મતત્ત્વ મદ્ય ક્ષાય છે અને યત્નાથી તે તત્ત્વ શુદ્ધ રાખી શકાય છે, તે પ્રમાણે પ્રવર્તન કરી શકાય છે. મત્સ્યેક કામ યત્નાપૂર્વક જ કરવું એ વિવેકી શ્રાવકનું કર્તવ્ય છે. (૧૭)

૩. ધર્મની અનાદરતા, ઉન્માદ, આળસ, કપાલ એ મધર્ગ પ્રમાદનાં લક્ષણ છે. અવસર પામીને પ્રમાદ ન કરવો, કારણ, દેહ લક્ષણગુર છે. (૧૭)

૪. પણ એ અમૂલ્ય ચીજ છે; ચક્રવર્તી પણ એક પણ પામવા આખી રિદ્ધિ આપે તો પણ તે પામનાર નથી. એક પણ વ્યર્થ જોવાથી એક ભવ હારી જવા જેવું છે. એમ તત્ત્વની દષ્ટિએ સિદ્ધ છે. (૧૭)

૫. એાહો પ્રમાદ થવાનો ઉપયોગ એ જીવને માર્ગના વિચારમાં સ્થિતિ કરાવે છે, એ વાત ફરી ફરી વિચારી તે

પ્રયત્ન કોઈ પ્રકારે કરવું ઘટે છે એ વાત ભૂલવાનું નથી. (૨૬)

૬. પ્રમાદને તીર્થ કર દેવ કર્મ કહે છે અને અપ્રમાદને અકર્મરૂપ 'આત્મસ્વરૂપ' કહે છે. જ્યાં કંઈ પણ પ્રમત્ત-દશા હોય છે, ત્યાં જગતપ્રસયી કામનો આત્માને વિશે અવકાશ ઘટે છે. જ્યાં કેવળ અપ્રમત્તતા વર્તે છે, ત્યાં આત્મા સિવાય બીજા કોઈ પણ ભાવનો અવકાશ વર્તે નહિ. (૨૭)

૭. અસાર અને કસેરારૂપ આરંભ પરિમલના કાર્યમાં વસતાં જો આ જીવ કંઈ પણ નિર્ભય કે અભગૂત રહે, તો ધણુ વર્ષનો ઉપાસેલો વૈરાગ્ય પણ નિષ્ફળ જાય એવી દશા થઈ આવે છે. એ વાતનો મુમુક્ષુ જીવે કાર્યે કાર્યે, ક્ષણે ક્ષણે અને પ્રસંગે પ્રસંગે લક્ષ રાખ્યા વિના મુમુક્ષુતા રહેવી દુર્લભ છે. (૨૮)

૧૩

અહિંસા

૧ દયા એ જ ધર્મનું સ્વરૂપ છે. જ્યાં દયા નથી
ધર્મ નથી (૧૭)

૨. ધર્મતાવ એ પૂછ્યું મને, તો સબળાવું સ્નેહે તને,
જે સિદ્ધાંત સંકળેના સાર, સર્વમાન્ય સહુને હિતકાર
જાણ્યું બાપજીમા બમવાન, ધર્મ ન બીજો દયા સમાન
અભયદાન સાથે સતોષ, ઘો પ્રાણીને દળવા દોષ
સત્ય શીઠ ને સધળા દાન, દયા હોઈને રહ્યા પ્રમાણ
પુષ્પપામડી જ્યાં ફુલાય, જિનવરણી ત્યાં નહિ આફ્રાય
સર્વ જીવનું ઇચ્છા સુખ, મહાવીરની શિક્ષા મુખ્ય
એ ભવભારક મુદર રાહ, ધરિયે તરિયે કરી ઉત્સાહ.
ધર્મ સંકળનું એ શુભ મૂળ, એ વજ્ર ધર્મ સદા પ્રતિકૂળ
તત્ત્વરૂપથી એ ઓળખે, તે જન પહોંચે સાચત સુખે.

(૧૭)

૩ પ્રથમ સ્થાનમાં મહાવીરેકે મર્વ આત્માથી અંધમરૂપ
નિપુણ અહિંસા દેખીને ઉપદેશી મર્વ જીવને પોતાના

અદિમા

આત્મા સમાન લેખે...મર્વ જીવો ઉચિતને ઇ-હે કે, મગ્યને ઇ-ગતા નથી...એ નિષ્કામ જગતમા જેટલા નમ અને સ્થાવર પ્રાણીઓ છે, તેને જાણના અભાવના દશ્યના નહિ

પોતાને માટે દોષથી કે ભયથી પ્રાણીઓને કદાચ થાય તેવું અમલ્ય જોતું નહિ પ્રાણીને તે અનિશ્ચય ઉપજાવે છે તે માટે તેનો ભાગ કંઈ મહાગૈર એવું અવલમ્બ્ય, પ્રમાદને ગહેવાનું સ્થગ, ચાલિને નાશ કરનાર તે આ જગતમા [મુનિ] આચરે નહિ જે વસ્ત્ર પાત્ર છે, તે પણ મંયમની નક્ષા માટે ચર્ચને ધાગણ કરે મયમની ગદ્યા અર્થે ગખવા પડે તેને પગિચા ન કહેવો પણ મૂળને પગિચા કહેવો એમ પૂર્વમહર્ષિઓ કહે છે

તત્ત્વજ્ઞાનને પામેના મનુષ્યો જગત (જીવો)ના ગદ્યાને માટે ચર્ચને તેટલો પગિચા માન ગણે, બાળી પોતાના દેહમાં મમત્વ આચરે નહિ નિગત તપશ્વર્ષી, મંયમને અવિરોધક ઉપજનનપ એ વખતનો આહાર લેવો હિમાદિદ દોષો દેખીને શાતપુત્ર ભગવાને એમ ઉપદેશ્ય કે મર્વ પ્રજાના આહાર રાત્રિએ ભોગવે નહિ

પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દયા અગાની થુ કરે, કે જો તે કંઈ પણ કે પાપ જાણતો નથી? શ્રવણ કરીને કલ્યાણને જાણવું જોઈએ, પાપને જાણવું જોઈએ જાણ્યા પછી જે શ્રેય હોય તે સમાચરવ જોઈએ (૧૬ પહેલા)

૧૮

તપ

૧ તપ વડે કરી કર્મબાધને બાળીને ભરમીભૂત
[કરી નખાય છે] તપના બાગ પ્રકારોમાં અનશન,
ઉણાદરી, રસપગિત્યાગ, કાયકલેશ વગેરે બાલ્ય તપ છે,
[અને] પ્રાચિન વિનય, શાસ્ત્રપઠન ધ્યાન એ આખ્યતર
તપ છે (૧૬)

૨ ઠાઈ સ્ત્રી ગમે તેટલા કષ્ટથી તપશ્વર્ણા કરી પોતાના
પતિને રિઝવવા ઇચ્છે તો પણ જ્યાં સુધી તે સ્ત્રી પોતાની
પ્રકૃતિ પતિની પ્રકૃતિના સ્વભાવાનુસાર કરી ન શકે,
ત્યાં સુધી પ્રકૃતિના પ્રતિકૂલપણાને લીધે તે પતિ પ્રસન્ન
ન જ થાય અને તે સ્ત્રીને માત્ર શરીરે શુધાદિ તાપની પ્રાપ્તિ
થાય તેમ ઠાઈ સુમુક્ત ભગવાનના સ્વરૂપાનુસાર વૃત્તિ ન
કરે અને અન્ય સ્વરૂપમાં રુચિમાન હતા અનેક પ્રકારના
તપ તપીને કષ્ટ એવે તો પણ તે ભગવાનને પામે નહિ
ભગવાનરૂપ પતિની સેવાના પ્રકાર ધણા છે પણ તેમાં
સર્વોત્કૃષ્ટ પૂજા તો ચિત્તપ્રસન્નતા એટલે તે ભગવાનમાં

ત્રૈતન્યવૃત્તિ પન્ન દર્પથી એકત્વને પ્રાપ્ત કરવી તે જ છે તેમા જ સર્વ સાધન મુમાય છે. ત્યા સુધી ચિત્તમા ખીન્ને ભાવ હોય ત્યા સુધી કપટ છે અને કપટ હિ ત્યા સુધી ભગવાનના ચરણમાં આત્માનું અર્પણ ક્યાંથી થાય ? (૩૧)

૩ ગમે તે ક્રિયા જપ તપ કે શાસ્ત્રવાચન કરીને પણ એક જ કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું છે, તે એ કે જગતની વિરમૃતિ કરવી અને સત્તા ચરણમા ગહેડુ અને એ એક જ લક્ષ ઉપર પ્રવૃત્તિ કરવાથી છવને પોતાને શુ કન્તુ યોગ્ય છે અને શુ કન્તુ અયોગ્ય છે તે મમજાય છે — મમજતું જાય છે એ લક્ષ અચળ થયા વિના જપ, તપ, ધ્યાન કે દાન કોઈની યથાયોગ્ય મિદ્ધિ નથી અને ત્યાં સુધી ધ્યાનાદિક નહિ જેવા કામનાં છે. (૨૨થી ૩૪)

૪. આત્મચારિત્ર અવધારણુ કરતા તપ પગિષદાદિકના બહિર્દુષ્પને દુષ્પ માન્યુ છે અને મહાધોગતિમા પરિભ્રમણરૂપ અનંત દુષ્પને બહિર્ભાવ મોહિનીથી સુષ્પ માન્યુ છે એ જો કેવી ભ્રમવિચિત્રતા છે ?

વિપયની વૃત્તિ ન હોય તેને સમમ પાળવો કંઈયે દુષ્કર નથી આત્મચારિત્રનું દુષ્પ તે દુષ્પ નહિ પણ પગ્મ સુષ્પ છે અને પરિણામે અનંત સુષ્પતંગપ્રાપ્તિનુ કારણ છે તેમજ ભોગવિતાસાદિકનુ સુષ્પ તે ક્ષણિક અને પગિષ્ઠામે અનંત દુષ્પનું કારણ છે (૧૬)

૧૫

અત્તમચર્ય

૧ મહા દોષ એતુ અમલચર્ય, પ્રમાણે ગહેવાનું
સ્થળ, યાગ્રિતનો નાશ કરનાર, તે આ જગતમાં મુનિ
આચરે નહિ. અધર્મનું મૂળ, મહા દોષની જન્મભૂમિકા
એવા જે ગૈયુનના આવાપપ્રસાપ તેનો નિર્મથે સ્થાગ કરવો.
(૧૬ પહેલા)

૨. સર્વ યાગ્રિત વશીભૂત કરવાને માટે, સર્વ પ્રમાદ
ટાળવાને માટે, આત્મામાં અખંડ વૃત્તિ ગહેવાને માટે, મોક્ષ
સંબંધી સર્વ પ્રકાગ્ના સાધનના જયને અર્થે અત્તમચર્ય
અદ્ભુત અનુપમ મહાપકારી છે, તથા મૂળભૂત છે. (૨૨-૩૪)

૩. નિરખીને નવચોવના, વેશ ન વિષયનિદાન,
મહે કાષ્ટની પૂતળી, તે ભગવાન સમાન.
આ સધળા સ સારની, રમણી નાયકરૂપ,
એ ત્યાની, ત્યાનુ જધું, કેવળ ચોકસ્વરૂપ.

અહ્યયર્થ

એક વિપયને જીતતાં, જીત્યો સૌ સંસાર,
નૃપતિ જીતતાં જીતીએ, દગ, પુર ને અધિકાર.
વિપયરૂપ અંકુરથી, ટળે જ્ઞાન ને ધ્યાન,
લેસ મદિરાપાનથી, ડાકે જ્યમ આજ્ઞાન.
સુંદરે શિયળ મુસ્તરુ, મન વાણી ને દેહ,
જે નરનારી સેવશે, અનુપમ ફળ લે તેહ.
પાત્ર વિના વસ્તુ ન રહે, પાત્રે આત્મિક જ્ઞાન,
પાત્ર થવા સેવો સગ, અહ્યયર્થ મતિમાન.

(૧૭)

૪. અહ્યયર્થની નવ વાડ :

(૧) વમતી. જ્યાં સ્ત્રી, પશુ, પડંજ એથી કરીને જે સંયુક્ત વમતી હોય, ત્યાં ગ્રહેતુ નહિ. એવા પ્રકારનો વાસ અહ્યયર્થની હાનિ કરે છે. તેઓની કામચેષ્ટા, હાવભાવ ઇત્યાદિક વિકારો મનને બાંધે કરે છે.

(૨) કથા. કેવળ એકલી સ્ત્રીઓને જ કે એક જ સ્ત્રીને ધર્મોપદેશ અહ્યયારીએ ન કરવો. કથા એ મોહની ઉત્પત્તિરૂપ છે. જેથી વિત્ત ચળે એવા પ્રકારની ગમે તે સુંગાર સંબંધી કથા અહ્યયારીએ ન કરવી.

X૩) આસન. સ્ત્રીઓની માથે એક આસને ન બેસવું. જ્યાં સ્ત્રી બેઠી હોય, ત્યાં બે ઘડી સુધીમાં અહ્યયારીએ ન બેસવું. એ સ્ત્રીઓની સ્મૃતિનુ નાશ છે — વિકારની ઉત્પત્તિ છે — એમ ભગવાને કહ્યું છે.

(૪) ઉદ્રેચનિરીક્ષણ. સ્ત્રીઓના અંગોપાંગ અહ્યયારી સાધુએ ન જોવાં. એનાં અમુક અંગ પર દષ્ટિ એકાગ્ર થવાથી વિકારની ઉત્પત્તિ થાય છે.

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

✓(૫) કુઆંતર. ભીત, કનાત કે ત્રાટાના અંતરપટમ
ત્રીપુરુષ જ્યાં મૈથુન સેવે, ત્યાં અભ્યાસીએ રહેવું નહિ
કારણ સખ્દચેષ્ટાદિક વિકારનાં કારણ છે.

(૬) પૂર્વક્રીડા. પોતે ગૃહસ્થાવામમાં ગમે તેવી જાતના
સંગારથી વિષયક્રીડા કરી હોય તેની સ્મૃતિ કરવી નહિ.
તેમ કરવાથી અભ્યાસ ભંગ થાય છે.

✗(૭) પ્રણીત. દૂધ, દહીં, ધૂનાદિ મધુગ અને ચીઠાશ
વાળા પદાર્થોને બહુમા આહાર ન કરવો. એથી વીર્યની
વૃદ્ધિ અને ઉન્માદ થાય છે. અને તેથી કામની ઉત્પત્તિ
થાય છે. માટે અભ્યાસીએ તેમ કરવું નહિ.

✗(૮) અતિમાત્રાહાર. પેટ ભરીને આહાર કરવો નહિ.
તેમ અતિમાત્રાની ઉત્પત્તિ થાય તેમ કરવું નહિ. એથી પણ
વિકાર વધે છે.

✗(૯) વિશૂયણ આનવિશેષન પુષ્પાદિક અભ્યાસીએ
મદ્ય કરવું નહિ. એથી અભ્યાસને હાનિ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૧૦)

જનાનો જનાનું જાણવું જોઈએ.

જનાં જો તાજાં જોયે જોઈ જોડાવો ગાંધી.
જોજો જાણવું જોયા જાણવાની જે તેને જોઈ
જાણવી. જાણવામાં તો ત્યારે ખુબુ જોઈ
ત્યારે જાણીશો ખુબી જાણવું હોય, જાણવું.
જાણવામાં હોય. જોયા જાણવું તે જાણવા
જોઈ જોઈ જોઈ જોઈ.
જોઈ જોઈ જોઈ જોઈ.

ઇદ્રિયજય

૧. જ્યાં સુધી છબ સ્વાસ્થિ ભોજન ચાહે છે, જ્યાં સુધી નામિકા સુગંધી ચાહે છે જ્યાં સુધી કાન વાનાગનાનાં જ્ઞાન અને વાદિત ચાહે છે, જ્યાં સુધી આખ વનોપવન જોવાનું લક્ષ રાખે છે, જ્યાં સુધી ત્વચા સુગંધી લેપન ચાહે છે, જ્યાં સુધી મનુષ્ય નીચગી, નિર્મય, નિઃપરિગ્રહી, નિરાશંભ અને ક્ષણચારી થઈ સડતો નથી. (૧૫)

૨. મન વડે ઇદ્રિયોની લોભપતા છે ભોજન, વાદિત, સુગંધી, સ્ત્રીનું નિરીક્ષણ, સુદર વિલેપન એ મનજીનું મન જ માગે છે. એ મોદિની આડે તે ધર્મને મંભાગવા પણ દેતું નથી. મંભાર્થ પછી સાચધાન થવા દેતું નથી. માવધાન થયા પછી પતિતના કરતારમાં પ્રવૃત્ત - લાગુ - થાય છે. એમાં મથી ક્ષવતું સ્વારે સાચધાનીમાં કંઈ નિવૃત્તતા પણ ન પામતા અડગ રહીને મન જીને છે, તે સર્વ મિદિને પામે છે. (૧૭)

૨ શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

૩. મન જ સર્વોપાધિની જન્મદાતા ભૂમિકા છે. મન જ બંધ અને મોક્ષનું કારણ છે. મન જ સર્વ મંસારની મોહિનીરૂપ છે. એ વશ થતાં આત્મસ્વરૂપને પામવું લેણ દુર્લભ નથી. (૧૭)

૪. મન અકસ્માત કોઈથી જ છૂટી શકાય છે. નહિ તો ગૃહસ્થાશ્રમે અભ્યાસે કરીને જ જિતાય છે. એ અભ્યાસ નિર્મલતામાં બહુ ધર્મ રહે છે. છતાં સામાન્ય પરિચય કરવા માગીએ તો તેનો મુખ્ય માર્ગ આ છે કે, [મન] જે દુરેચ્છા કરે તેને ભૂલી જવી; તેમ કરવું નહિ. તે જ્યારે સખરૂપશાંતિ વિલાસ ધરે, ત્યારે આપવાં નહિ. દૂંઠામાં આપણે એથી દોનાવું નહિ, પણ આપણે એને દોરવું. તે પણ મોક્ષમાર્ગમાં. (૧૭)

૫. મનોનિગ્રહનાં વિધા: (૧) આગસ (૨) અનિયમિત ઉપ (૩) વિશેષ આદાર (૪) ઉન્માદ પ્રકૃતિ (૫) માયા પ્રપંચ (૬) અનિયમિત કામ (૭) અકરણીય વિલાસ (૮) માન (૯) મર્મોદા ઉપર ક્રોધ (૧૦) આપવાઈ (૧૧) દુરેચ્છા વસ્તુથી આનંદ (૧૨) રસગારવલુપ્તતા (૧૩) અતિભોગ (૧૪) પારકું અનિષ્ટ ધરવું (૧૫) કારણ વિના રજવું (૧૬) ઝાઝાનો રોષ (૧૭) અયોગ્ય સ્થળે જવું (૧૮) એકે ઉત્તમ નિયમ સાધ્ય ન કરવો.

આ અષ્ટાદશ દોષ જ્યાં મુધી મનથી નિકટના ધરાવે છે, ત્યાં મુધી તે મનુષ્ય પણ આત્મમાર્ગે કરવાનો નથી. (૧૭)

૬. અરૂપ આદાર, અરૂપ વિદાર, અરૂપ નિદ્રા, નિયમિત વાચા, નિયમિત કાયા અને અનુકૂળ સ્થાન એ મનને વશ કરવાનાં ઉત્તમ સાધનો છે. (૧૮-૧૯)

૭. વિષયાદિ ઇચ્છિત પદાર્થ ભોગવી તેથી નિવૃત્ત થવાની ઇચ્છા રાખવી અને તે ક્રમે પ્રવર્તવાથી આગળ પર તે વિષયમૂર્છા ઉત્પન્ન થવી ન મંભવે, એમ થવું કાંઈ છે. કેમકે, જ્ઞાનદશા વિના વિષયનું નિર્મળપણું થવું મંભવતું નથી. જો જ્ઞાનદશા ન હોય, તો ઉત્સુક પરિણામ વિષય આરાધતાં ઉત્પન્ન થયા વિના ન રહે. જેને જ્ઞાનદશા છે, તેવા પુરુષો [પણ] વિષયાકાંક્ષાથી અથવા વિષયનો અનુભવ કરી તેથી વિરક્ત થવાની ઇચ્છાથી તેમાં પ્રવર્તતા નથી. અને એમ જો પ્રવર્તતા જાય, તો જ્ઞાનને પણ આવરણ આવવા ચોખ્ખું છે. માત્ર પ્રારબ્ધ મંબંધી ઉદય હોય એટલે છૂટી ન શકાય તેથી જ જ્ઞાની પુરુષની ભોગપ્રવૃત્તિ છે. તે પણ પૂર્વ પશ્ચાત્તાપવાળી અને મંદમા મંદ પરિણામ મંયુક્ત હોય છે. સામાન્ય ધુમ્ધુ અર વૈરાગ્યના ઉદ્ભવને અર્થે વિષય આરાધવા જતાં તો બધું કરી બંધાવા મંભવ છે. કેમકે, જ્ઞાની પુરુષ પણ તે પ્રસંગોને માડ માડ જીતી શક્યા છે. તો જેની માત્ર વિચારદશા છે, એવા પુરુષનો ભાર નથી કે તે વિષયને એ પ્રકારે જીતી શકે (૨૯)

૮. જીવે અવસ્થ જાગૃત રહેવું. કારણકે, વૃત્તિઓનું પ્રાપ્ત્ય એવું છે કે, તે હરેક પ્રકારે છેતરે છે વૃત્તિઓ પ્રથમ જાણે છે કે, ‘હમણાં આ શગતનમાં છે એટલે આપણું બળ ચાલવાનું નથી.’ અને તેથી ચૂપ થઈ બધી દગાઈ રહે છે. જ્યારે જ્ઞાની પુરુષ ત્યાગ કરાવવાને માટે કહે કે, ‘આ પદાર્થ ત્યાગી દે’ ત્યારે વૃત્તિ-જૂલવે છે કે, ‘હીક છે, હું બે દિવસ પછી ત્યાગીશ.’ આવા જુનાવામાં પડે છે કે વૃત્તિ જાણે છે કે, ‘હીક થયું. અણીનો ચૂક્યો સો વર્ષ જીવે.’ એટલામાં

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

શિયિલપણનાં કારણો મળે કે, 'આ ત્યાગવાથી રોગનાં કારણો યશે. માટે હમણાં નહિ, પણ આગળ ત્યાગીશ.' આ રીતે વૃત્તિઓ છેતરે છે. (૨૯)

૯. પાંચ ઇંદ્રિયો શી રીતે વશ થાય? વસ્તુઓ ઉપર તુચ્છભાવ લાવવાથી, કૂચના દર્શાવે. કૂચમાં સુગંધ હોય છે તેથી મન મંત્રુષ્ટ થાય છે. પણ સુગંધ ઘોડી વાર રહી નાશ પામી જાય છે અને કૂચ કરમાઈ જાય છે પણ કાંઈ મનને મંત્રોષ થતો નથી. તેમ સર્વ પદાર્થને વિષે તુચ્છભાવ લાવવાથી ઇંદ્રિયોને પ્રિયતા થતી નથી અને તેથી કંઈ ઇંદ્રિયો વશ થાય છે. વળી પાંચ ઇંદ્રિયોમાં પણ જિહ્વા ઇંદ્રિય વશ કરવાથી બાકીની ચાર ઇંદ્રિયો મહેજે વશ થાય છે. (૨૯)

૧૦. તીર્થ કરે ઉપવાસ કરવાની આજ્ઞા કરી છે તે માત્ર ઇંદ્રિયોને વશ કરવા માટે. એકલા ઉપવાસ કરવાથી ઇંદ્રિયો વશ થતી નથી. પણ ઉપયોગનું હોય તો — વિચારસહિત થાય તો — વશ થાય છે. જેમ લક્ષ વગરનું બાળ નકામું જાય છે, તેમ ઉપયોગ વિનાનો ઉપવાસ આત્માર્થે થતો નથી. (૨૯)

૧૧. બાલ ઇંદ્રિયો વશ કરી હોય, તો સત્પુરુષના આશ્રયથી અંતર્લક્ષ થઈ શકે. આ કાચથી બાલ ઇંદ્રિયો વશ કરવી તે શ્રેષ્ઠ છે. બાલ ઇંદ્રિયો વશ હોય અને સત્પુરુષનો આશ્રય ન હોય, તો લૌકિકભાવમાં જવાનો અંભર રહે. (૨૯)

● ઉપયોગનો અર્થ જેનું પરિભાષામાં દર્શાવેલ નો બ્યાપાર એવો થાય છે. તેનો ખીલો અર્થ સાધયેલા, બ્રહ્મતિ પણ થાય છે.

૧૨. જીવ એમ માને છે કે, હું કાંઈક સમજું છું અને
જ્યારે ત્યાગ કરવા ધારીશ ત્યારે એકદમ ત્યાગ કરી શકીશ.
પરંતુ તે માનવું બૂઝભરેલું થાય છે. જ્યાં સુધી એવો પ્રમંથ
નથી આવ્યો, ત્યાં સુધી પોતાનું જોર ગૂઢે છે. જ્યારે એવો
વખત આવે છે, ત્યારે શિયિલપરિણામી થઈ મોળો પડે છે.
માટે આસને આસને તપાસ કરવો તથા પરિચય કરવા
માંડવો. એકદમ ત્યાગ કરવાનો વખત આવે ત્યારની વાત
ત્યારે, એ વિચાર તરફ જલ્દ ગંખી, હાલ તો આસને આસને
ત્યાગની કમરત કરવાની જરૂર છે. શરીરમાં પશુ આખ,
જીવ અને ઉપરથી એ ત્રણ ઇદ્રિયોના વિગપના દેશદેશે ત્યાગ
તરફ પ્રથમ જોડાણ કરાવવાનું છે. હાલ તપામ દાખલ
અંશે અંશે જેટલો જેટલો ત્યાગ કરવો તેમાં પશુ મોળાશ
ન રાખવી. તેમજ રૂઢિને અનુમરી ત્યાગ કરવો એમ
પશુ નહિ. જે કાંઈ ત્યાગ કરવો તે શિયિલનાપણારક્તિ
તથા બારીમારણાંગદિન કરવો. અથવા બારીમારણાં
ગંખવાં જરૂર હોય, તો તે પશુ એકમ આકારમાં ખુલ્લી
રીતે રાખવાં. પશુ એવાં ન રાખવાં કે તેનો અર્થ જ્યારે
જેવો કરવો હોય તેવો થઈ શકે. ત્યાગ કરવા પછી પોતાને
મનગમતો અર્થ કરવો નહિ (૩૨)

પરિગ્રહ

૧. પરિગ્રહની મૂર્તિ પાપનું મૂળ છે. જે પ્રાણીને પગિમ્હની મર્યાદા નથી, તે પ્રાણી સુખી નથી. તેને જે મળ્યું તે ઓછું છે. પગિમ્હની પ્રબળતામાં જે કંઈ મળ્યું તેનું સુખ તો ભોગવાતું નથી, પરંતુ હોય તે પણ વખતે જાય છે. (૧૭)

૨. પગિમ્હથી નિરંતર ચળવિચળ અને પાપભાવના રહે છે. અકસ્માત યોગથી એવી પાપભાવનામાં આયુષ્ય પૂર્ણ થાય, તો બહુધા અધોગતિનું કારણ થઈ પડે. (૧૭)

૩ કેવળ પગિમ્હ તો મૂનીશ્વરો ત્યાગી શકે; પણ ગૃહસ્થો એની અમુક મર્યાદા કરી શકે. મર્યાદા થવાથી ઉપરાંત પરિગ્રહની ઉત્પત્તિ નથી અને એથી કરીને વિશેષ ભાવના પણ બહુધા થતી નથી. અને વળી જે મળ્યું છે, તેમાં સંતોષ રાખવાની પ્રથા પડે છે. એથી સુખમાં કાળ જાય છે. (૧૭)

૪. ધર્મ સંબંધી કેટલુંક જ્ઞાન જતાં, ધર્મની દૃઢતા જતાં પણ પરિગ્રહના પાશમાં પડેલો યુગ્મ્ય કોઈક જ છૂટી શકે છે; વૃત્તિ એમાં જ લટકી રહે છે. પરંતુ એ વૃત્તિ કોઈ કાળે સુખદાયક કે આત્મદિતૈષી થઈ નથી. (૧૭)

૫. આરંભ અને પરિગ્રહનો જેમ જેમ મોહ મટે છે, જેમ જેમ તેને વિષેથી પોતાપણાનું અભિમાન મંદ પરિણામને પામે છે, તેમ તેમ મુમુક્ષુતા વર્ધમાન થવા કરે છે. અનંત કાળના પરિચયવાળું એ અભિમાન પ્રાયે એકદમ નિવૃત્ત થતું નથી. એટલા માટે તન, મન, ધનાદિ જે કંઈ પોતાપણે વર્તાતા હોય છે, તે જ્ઞાની પ્રત્યે અર્પણ કરવામાં આવે છે. જ્ઞાની કંઈ તેને ગ્રહણ કરતા નથી, પણ તેમાંથી પોતાપણું મટાડવાનું ઉપદેશે છે. અને કરવા ચોચ પણ તેમજ છે કે, આરંભ પરિગ્રહને પોતાનાં થતાં અટકાવવાં. (૨૫)

૬. લોભથી તૃષ્ણનો પણ સ્પર્શ કરવો નહિ. સંયમની રક્ષા અર્થે (જે કંઈ) ગમ્મત્તાં પડે છે, તેને પરિગ્રહ ન કરવો; પણ મૂર્છાને પરિગ્રહ કરવો, એમ પૂર્વ મહર્ષિઓ કહે છે. તત્ત્વજ્ઞાનને પામેલાં મનુષ્યો તેટલો પરિગ્રહ માત્ર રાખે. બાકી પોતાના દેહમાં [પણ] મમત્વ આચરે નહિ. (૧૬ પહેલાં)

પ્રત-નિયમ

૧. પચ્ચખાણ (પ્રત્યાખ્યાન) શબ્દ, ‘અમુક વસ્તુ ભણી ચિત્ત ન ઠગ્ગુ એવો જે નિયમ કરવો’ તેને બદલે વપરાય છે. પ્રત્યાખ્યાન કરવાનો હેતુ મહા ઉત્તમ અને સુક્ષ્મ છે. રાત્રે આપણે ભોજન ન કરતા હોઈએ, પરંતુ તેનો જો પ્રત્યાખ્યાનરૂપે નિયમ ન કર્યો હોય, તો તે રૂબ ન આપે; કારણ આપણી ઇચ્છા ખુસ્તી રહી. જેમ ધરતું બારણું ઉઘાડું હોય અને ચાનાદિક જનાવર કે મનુષ્ય ચાસ્યું આવે, તેમ ઇચ્છાનાં દ્વાર ખુલ્લાં હોય, તો તેમાં કર્મ પ્રવેશ કરે છે. એટલે કે એ ભણી આપણા ચિત્તાર ઇદથી જાય છે. તે કર્મજંવનનું કારણ છે. અને જો પ્રત્યાખ્યાન હોય, તો પત્રી એ ભણી દષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા થતી નથી.

પ્રત્યાખ્યાનથી એક બીજો પણ મોટો લાભ છે. તે એ કે અમુક વસ્તુઓમાં જ આપણો લક્ષ રહે છે. બાકી

બધી વસ્તુઓનો ત્યાગ થઈ જાય છે. જે જે વસ્તુ ત્યાગ કરી છે, તે તે સંબંધી વિશેષ વિચાર કે એવી કાંઈ ઉપાધિ રહેતી નથી. એ વડે મન બહુ બહોળતાને પામી, નિયમરૂપી સહક્રમાં ચાલ્યું જાય છે. મન એ નિયમરૂપી લગામમાં આવવાથી, પછી ગમે તે શુભ સહક્રમાં લઈ જવાય છે. અને તેમાં વારંવાર પર્યટન કરાવવાથી તે એકાગ્ર, વિચારશીલ અને વિવેકી થાય છે. મનનો આનંદ શરીરને પણ નીરોગી કરે છે. (૧૭)

૧૯

ભક્તિ

૧. ધણા ધણા પ્રકારથી મનન કરતાં અમારો દૃઢ નિશ્ચય છે કે, ભક્તિ એ સર્વોપરી માર્ગ છે. અને તે સત્પુરુષના ચરણ સમીપ પહોંચેલા થાય તો ક્ષણ ચારમાં મોક્ષ કરી દે તેવો પદાર્થ છે. (૨૨-૨૪)

૨. પ્રભુભક્તિમાં જેમ અને તેમ નતપર રહેવું, મોક્ષનો એ ધુરંધર માર્ગ મને લાગ્યો છે. ગમે તો મનથી પણ સ્થિર થઈને બેસી, પ્રભુભક્તિ અવશ્ય કરવી થોડી છે. મનની સ્થિરતા થવાનો મુખ્ય ઉપાય હ્રમણાં તો પ્રભુભક્તિ સમજો. આગળ પણ તે અને તેવું જ છે. (૨૭)

૩. મોનમાર્ગ દુરાગ્રહ્ય છે; પરમાત્માનું દશ પાખા પહેલાં તે માર્ગે પડવાનાં ધણાં સ્થાનક છે. મંદેહ, વિકલ્પ, સ્વચ્છંદતા, અતિપરિણામીપણું એ આદિ કારણો વારંવાર આવે તે માર્ગે પડવાના હેતુઓ થાય છે; અથવા જીવન-શ્રમિકા પ્રાપ્ત થવા દેતાં નથી.

ભક્તિ

ક્રિયામાર્ગે અમહ અભિમાન, વ્યવહાર, આગ્રહ, સિદ્ધિમોહ, પૂજામુલકારાદિ યોગ અને દૈહિક ક્રિયામાં આત્મ-નિષ્ઠાદિ દોષોનો સંભવ રહ્યો છે. કૌર્ષિક મહાત્માને બાદ કરતાં ધણા વિચારવાન જીવોએ ભક્તિમાર્ગનો તે જ કારણોથી આશ્રય કર્યો છે, અને આચાર્યનપણું અથવા પરમ પુરુષ સદ્ગુણને વિષે સર્વાર્પણ સ્વાધીનપણું શિરસાવંઘ દીકું છે. (૨૯)

૪. શુદ્ધ, અચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ, મર્વ દ્વપણુ રહિત, સકળ ભવ રહિત, સર્વજ્ઞ, મર્વદર્શી, જિનેશ્વર ભગવાનની ભક્તિથી આત્મશક્તિ પ્રકાશ પામે છે. એવા જિનેશ્વરોનું સ્વરૂપ [પરમાર્થરૂપે આપણા] આત્માની [જ] રિદ્ધિ હોવાથી, તે ભગવાનનું સ્મરણ, ચિંતવન, ધ્યાન અને ભક્તિ વિકારથી વિરક્ત કરે છે, શાંતિ અને નિર્ગંજ આપે છે. ભગવાન તો નીરાગી અને નિર્વિકાર છે. એને સ્તુતિનિંદાનું આપણને કંઈ ફળ આપવાનું પ્રયોજન નથી [પરંતુ] તરવાર હાથમાં લેવાથી જેમ સૌર્ય અને ભાગ્ય નશો હિતપત્ર થાય છે, તેમ એ ગુણચિંતવનથી આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. સર્પ જેમ મોરચીના નાખી જામત થાય છે, તેમ આત્મા પોતાની મત્ત સિદ્ધિ માલગતા મોહનિદ્રાથી જામત થાય છે. (૧૭)

૫. પરમાત્મા અને આત્માનું એકરૂપ થઈ જવું તે પરાભક્તિની છેવટની હદ છે એક એ જ લય ગ્રહેવી તે પરાભક્તિ છે. પરમમહાત્મા ગોપાંગનાઓ મહાત્મા વાસુદેવની ભક્તિમાં એ જ પ્રકારે રહી હતી. પરમાત્માને નિર્ગંજન અને નિર્વિકાર ચિંતવ્યે જીવને એ લય આવવી

શીરાજ્યદ્રનાં વિચારરત્નોઃ

૧૧. ગુરુગમે કરીને જ્યાં સુધી ભક્તિનું પરમ સ્વરૂપ સમજાયું નથી, તેમ તેની પ્રાપ્તિ થઈ નથી, ત્યાં સુધી ભક્તિમાં પ્રવર્તતાં અકાળ અને અશુચિ દોષ હોય.

અકાળ અને અશુચિનો વિસ્તાર મોટો છે, તે પણ દ્વંદ્વામાં લખ્યું છે. એકાંત પ્રભાત, પ્રથમ પ્રહર એ સેવ્ય ભક્તિને માટે યોગ્ય કાળ છે. સ્વરૂપચિંતનભક્તિ તેા મર્વ કાળે સેવ્ય છે.

વ્યવસ્થિત મન એ સર્વ શુચિનું કારણ છે. બાજ મહાદિકરદિત તન, અને શુદ્ધ રૂપે વાણી એ શુચિ છે.
(૨૨-૨૪)

સંન્યાસ

૧. કુંડુંગરૂપી કાજળની કેટડીના વામથી સંસાર વધે છે. ગમે તેટલી તેની સુધારણા કરશો, તો પણ એકાંતથી જોડેલા સંસારક્ષય થવાનો છે, તેનો સોમો દિસે પણ તે કાજળગૃહમાં થવાનો નથી. કપાપનું તે નિમિત્ત છે. મોહને રહેવાનો અનાદિ કાળનો પર્વત છે. (૧૮-૯)

૨. મર્વ સાત્ત્વના બોધનું, ક્રિયાનું, જ્ઞાનનું, યોગનું અને બાકિનું પ્રયોજન સ્વરૂપપ્રાપ્તિને અર્થે છે. પણ એ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવા સર્વસંગપરિત્યાગની અવશ્ય છે. યોગભૂમિકામાં [ગૃહવાસમાં] નિર્જનાવસ્થા — સદૃજ સમાધિ — ની પ્રાપ્તિ નથી. તે સર્વસંગપરિત્યાગમાં નિયમાવાસિત છે. જ્યાં સુધી ગૃહવાસ પૂર્વકર્મના બળથી બોગવનો રહ્યો છે, ત્યાં સુધી ધર્મ, અર્થ અને કામ ઉદ્ધાસિત ઉદાસીનભાવે સેવવાં યોગ્ય છે. બાહ્યભાવે ગૃહસ્થત્રેણી છતાં અંતરંગ નિર્ગયત્રેણી જોઈએ. અને જ્યાં તેમ થયું છે, ત્યાં સર્વસિદ્ધિ છે. (૨૩)

વિકટ છે. એટલા માટે જેને પરમાત્માનો આસ્વાદ્યાર થયો છે, એવો દેહધારી પરાત્મા તે પરાભક્તિનું પરમ કારણ છે. તે જાતી પુરુષના સર્વ ચરિત્રમાં અંકુશલાવનો લક્ષ્યવાધી, તેના હૃદયમાં વિરાજમાન પરમાત્માનો અંકુશલાવ હોય છે અને એ જ પરાભક્તિ છે. જાતી પુરુષ અને પરમાત્મામાં અંતર જ નથી. જાતી તો પરમાત્મા જ છે, અને તેની ઓગખાણ વિના પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ નથી. પરમાત્મા આ દેહધારીરૂપે થયો છે એમ જ જાતી પુરુષ પ્રત્યે જીવને ભુદ્ધિ થયે ભક્તિ જીગે છે અને તે ભક્તિ ક્રમે કરી પરાભક્તિરૂપ થાય છે. આ વિશે શ્રીમદ્ભાગવતમાં—
ભગવદ્ગીતામાં ધન્યા ભેદ પ્રકાશિત કરી એ જ લક્ષ્ય પ્રકાશ્યો છે. (૨૦-૨૪)

૬ ભક્તિ પૂર્ણતા પામવાને યોગ્ય ત્યારે થાય છે કે એક તૃણ માત્ર પણ હરિ પ્રત્યે વાચ્સ્વ નહિ મર્વ દશામાં ભક્તિમય જ નહેતું. . . . વહેવારચિનાનું અકળામણ્ય યોગ્ય નથી મર્વત્ર હરીન્દ્રા બળવાન છે એ કલાવતા માટે હરિએ આમ કહ્યું છે એમ નિઃશંકપણે મમજવું માટે જે થાય તે જ્ઞેયું. (૨૨-૨૪)

૭ પરમાત્માની ભક્તિ જ જેને પ્રિય છે એવા પુરુષને (વ્યવહાર વેપારાદિ વિશે) કંઠશાર્ધ ન હોય તો પછી ખગ પરમાત્માની તેને ભક્તિ જ નથી એમ મમજવું—અથવા તો ચાહીને પરમાત્માની હૃદયરૂપ માયાએ તેની કંઠશાર્ધ મોકવવાનું કાર્ય વિરમજવું કહ્યું છે [એમ માનવું] એ કંઠશાર્ધ માયાની છે, અને પરમાત્માના લક્ષ્યની તો એ સુરશાર્ધ છે. કંઠશાર્ધ અને મગ્ગશાર્ધ, જાતા અને અજાતા એ ભગવદ્ભક્તને

ભક્તિ

સગળા જ છે અને વળી પ્રજ્ઞાઈ અને અશાતા તો વિશેષ અનુકૂળ છે ૫ માત્રા એમ કહે છે કે, તમે તમાન કુટુંબ પ્રત્યે નિસ્તક હો, અને તેના પ્રતે અમલાવી ધર્મ, પ્રતિનવરહિત થાઓ તે તમારું છે એમ ન માનો અને પ્રારબ્ધ-યોગને ક્ષીધે એમ મનાય છે, તે ઠાળવા આ કલ્યાઈ મેં મોકલી છે અધિક શુ કહેવું? એ એમ જ છે (૨૨-૨૪)

૮ મહાત્મા ઈશીગજી તથા ન સૈ મહેતાની ભક્તિ અનન્ય અલૌકિક અદ્ભુત અને મર્વોત્કૃષ્ટ હતી તેમ છતાં તે નિરાહ હતી સ્વપ્ને પણ તેમણે એની દુખી સ્થિતિ છતાં આશ્ચર્યક અર્થે—વ્યવહારર્થે—પરમેશ્વર પ્રત્યે દીનપાણુ ક્યું નથી અને એ જ એમનું સમગ્ર માહત્મ્ય છે પરમાત્માએ એમના ‘પગ્યા’ પૂગ કર્યા છે, તે એ ભક્તોની ઇચ્છાથી ઉત્તરવટ ધર્મને ભક્તોની એવી ઇચ્છા ન હોય અને હોય તો ગૃહમ્યભક્તિની તેમને પ્રાપ્તિ ન હોય (૨૨-૨૪)

૯ ઈશીગ પર વિશ્વામ ગાખવો એ એ- સુખપ્રાપક માર્ગ છે જોનો દૃઢ વિશ્વામ હોય છે, તે દુખી હોતો નથી, અથવા હોય તો દુખ વેઠતો નથી દુખ જિનંદુ સુખ-રૂપ ધર્મ પડે છે મંમારમા પ્રારબ્ધાનુમાર ગમે તેવા શુભાશુભ ઉદય આવો, પરંતુ તેમા પ્રીતિઅપ્રીતિ કવોનો આપણે સમ્મર પણ ન કરવો (૨૩)

૧૦ ભગવતને મારું અમર્ષણ કર્યા મિત્રાય આ કાળમા જીવન દેહાભિમાન મટવું સજરતું નથી માટે અમે સનાતનધર્મરૂપ ‘પરમસત્ય’ તેનું નિરંતર ધ્યાન કરીએ છીએ જે મત્સ્યન ધ્યાન કરે છે, તે સત્ય હોય છે (૨૫)

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારસ્તોત્ર

૩. પાણી સ્વભાવે શીતળ છતાં કાંઈ વાસણમાં નાખી, નીચે અગ્નિ સંગમતો રાખ્યો હોય, તો તેની નિરીચ્છા હોય છતાં તે પાણી ઉષ્ણપણું લગે છે. તેવો આ વ્યવસાય સમાધિએ શીતળ એવા પુરુષ પ્રત્યે ઉષ્ણપણાનો હેતુ થાય છે. વર્ધમાન સ્વામીએ ગૃહવાસમાં પણ 'આ સર્વ વ્યવસાય અસાર છે, કર્તવ્યરૂપ નથી' એમ જાણ્યું હતું, તેમ છતાં તે ગૃહવાસને ત્યાગી મુનિયર્થો ગ્રહણ કરી હતી. જે વર્ધમાન સ્વામી ગૃહવાસમાં છતાં અભોગી જેવા હતા, નિરપૃથ્ઠ હતા, અને સહજ સ્વભાવે મુનિ જેવા હતા, આત્માકાર પરિણામી હતા, તે પણ સર્વ વ્યવસાયમાં અસારપણું જાણીને ફરે પ્રવર્ત્યા; તે વ્યવસાય ખીજા જીવે કરી કયા પ્રકારથી સમાધિ રાખવી વિચારી છે? તે વિચારીને ફરી ફરી વ્યવમાયના પ્રસંગમાં વર્તતી એવી મુચિ જિલ્લ કરવા ગોચ્ય છે. (૨૭)

૪. અત્યંત ત્યાગ પ્રગટ્યા વિના અત્યંત જ્ઞાન ન હોય એમ શ્રીતીર્થકરે સ્વીક્રાયું છે. આત્મપરિણામથી જોડેલો અન્ય પદાર્થનો તાદાત્મ્ય-અધ્યાસ નિવૃત્તવો તેને શ્રીજિન 'ત્યાગ' કહે છે. તે તાદાત્મ્ય-અધ્યાસની નિવૃત્તિરૂપ ત્યાગ થવા અર્થે આ બાલ પ્રમંથના ત્યાગનો અર્થ અંતરત્યાગ કહ્યો નથી એમ છે. તો પણ, આ જીવે અંતરત્યાગને અર્થે બાલ પ્રમંથની નિવૃત્તિને કંઈ પણ ઉપકારી માનવી ગોચ્ય છે. (૨૮)

૫. શુભેચ્છા, વિચાર, જ્ઞાન એ આદિ સર્વ ભૂમિકાને વિષે સર્વમંગપરિત્યાગ જળવાન ઉપકારી છે એમ જાણીને જાની પુરુષોએ 'અણગારત્વ' નિગૂળ કર્યું છે. યદ્યપિ પરમાર્થથી સર્વમંગપરિત્યાગ મથાર્થ બોધ થયે પ્રાપ્ત થવા

યોગ્ય છે, એમ જાણતાં છતાં પણ સત્સંગમાં નિત્ય નિવાસ થાય તો તેવો મમય પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે એમ જાણી, મામાન્ય રીતે બાહ્ય સર્વગંગપગિત્યાગ જ્ઞાની પુરુષોએ ઉપદેશ્યો છે. કે જે નિવૃત્તિને યોગે શુભેચ્છવાન એવો જીવ મહાશુર, સત્પુરુષ, અને મત્શાસ્ત્રની યથાયોગ્ય ઉપામના કરી યથાર્થ બોધ પામે. (૨૯)

૬. સર્વ દુઃખનું મૂળ મંયોગ (મંબંધ) છે. સમસ્ત જ્ઞાની પુરુષોએ એમ દીકું છે. જે મંયોગ બે પ્રકારે મુખ્યપણે કલ્પો છે. અંતરમંબંધીય અને બાહ્યમંબંધીય. અંતર મંયોગનો વિચાર થવાને આત્માને બાહ્ય સંયોગનો અપરિચય કર્તવ્ય છે. જે અપરિચયની મપરમાર્થ ઇચ્છા જ્ઞાની પુરુષોએ પણ કરી છે (૨૯)

૭. ગૃહસ્થાદિ વ્યવહાર વર્તે ત્યા સુધી આત્મજ્ઞાન ન થાય કે આત્મજ્ઞાન હોય તેને ગૃહસ્થાદિ વ્યવહાર ન હોય એવો નિયમ નથી. તેમ છતાં પણ જ્ઞાનીને પણ ત્યાગ-વ્યવહારની લક્ષામણ પરમપુરુષોએ ઉપદેશી છે. કેમકે, ત્યાગ આત્મૈશ્વર્યને રૂપેષ્ટ વ્યક્ત કરે છે. . . . સ્વસ્વરૂપને વિષે સ્થિતિ તેને 'પરમાર્થસંયમ' કલ્પો છે. તે મંયમને કારણબૂત એવાં અન્ય નિમિત્તોના મહાણને 'વ્યવહારમંયમ' કલ્પો છે. કાર્ષ જ્ઞાની પુરુષોએ તે સંયમનો પણ નિષેધ કયો નથી. પરમાર્થની ઉપેક્ષાએ — લક્ષા વગર — જે વ્યવહારમંયમમાં જ પરમાર્થસંયમની માન્યતા રાખે છે, તેના વ્યવહારસંયમનો તેનો અભિનિવેશ ટાળવા નિષેધ કયો છે. પણ વ્યવહાર-મંયમમાં કંઈ પણ પરમાર્થની નિમિત્તતા નથી એમ જ્ઞાની પુરુષોએ કલ્પ નથી. (૨૯)

મનુષ્યનું સત્ય સ્વરૂપ

૧. માણુમ પગમેશ્વર છે એમ જ્ઞાનીઓ કહે છે.
(૧૬ પહેલાં)

૨. અંતઃગ મોહમંથી જેની મર્મ તે પગમાત્મા છે.
(૧૬ પહેલાં)

૩. અમે તમે કર્મબંધમા વસી રહેલા 'જીવ' છીએ તે જીવનું 'મહાજસ્વરૂપ' એટલે કર્મરહિતપણે જે સ્વરૂપ છે, તે ઈશ્વરપણું છે. જ્ઞાનાદિ અશ્વર્ય જેને વિશે છે, તે ઈશ્વર કહેવા યોગ્ય છે. અને તે ઈશ્વરતા આત્માનું મહાજસ્વરૂપ છે. (૨૭)

૪. કર્મ એ જડ વસ્તુ છે. જે જે આત્માને એ જડથી જેટલો જેટલો આત્મશુદ્ધિએ સમાગમ છે, તેટલી તેટલી જડતાની એટલે અબોધતાની એ આત્માની પ્રાપ્તિ હોય એમ અનુભવ થાય છે. આશ્ચર્યતા છે કે પોતે જડ છતાં [કર્મ] ચેતનને અચેતન મનાવી રહ્યા છે। ચેતન ચેતનભાવ જૂની જર્મ,

તેને સ્વસ્વરૂપ જ માને છે. જે પુરુષો તે કર્મમયોગ અને તેના ઉદ્દેશ ઉત્પન્ન થયેલા પર્યાયોને સ્વસ્વરૂપ નથી માનતા, અને પૂર્વમયોગો મત્તામાં છે તેને અગ્રંથ પરિણામે ભોગવી રહ્યા છે, તે આત્માઓ સ્વભાવની ઉત્તરોત્તરે ઊર્ધ્વ શ્રેણી પામી શુદ્ધ ચેતનભાવને પામશે. (૨૨)

૫. સર્વ જીવો આત્માપણે મમસ્વભાવી છે. ખીજ પદાર્થમાં જીવ જો નિજશુદ્ધિ કરે, તો પરિક્ષમણુ દશા પામે છે; અને નિજને વિશે નિજશુદ્ધિ યાપ તો પરિક્ષમણુ દશા ટળે છે. જેના ચિત્તમાં એવો માર્ગ વિચારવો અવરખનો છે, તેણે તે જ્ઞાન જેના આત્મામાં પ્રકાશ પામ્યું છે, તેની દાસાનુભૂતિપણે અનન્યભક્તિ કરવી એ પરમ શ્રેય છે. (૨૭)

૬. કેવળ નિજ સ્વભાવનું અર્ખંડ વર્તે જ્ઞાન,
કહીએ કેવળજ્ઞાન તે, દેહ છતાં નિર્વાણ
કોટી વર્ષાનું સ્વપ્ન પણ, ભગત યતા સમાધ,
તેમ વિભાવ અનાદિનો, જ્ઞાન યતા દૂર યાય.
છૂટે દેહાધાસ તો નહીં કર્તા તું કર્મ,
નહીં ભોક્તા તું દેહનો એ જ ધર્મનો મર્મ.
એ જ ધર્મથી મોક્ષ છે, તું જો મોક્ષસ્વરૂપ,
અર્નત દર્શન જ્ઞાન તું અભ્યાસાધ સ્વરૂપ.
શુદ્ધ શુદ્ધ ચેતન્યધન, સ્વર્ચયોતિ સુખધામ
ખીજું કહીએ કેટલું, કર વિચાર તો પામ.

શ્રીઆત્મસિદ્ધિસાસ્ત્ર (૨૮)

આત્મા

૧. (૧) આત્મા છે. જેમ ઘટપટાદિ પદાર્થો છે તેમ આત્મા પણ છે. અમુક ગુણ હોવાને લીધે જેમ ઘટપટ આદિ હોવાનું પ્રમાણ છે, તેમ સ્વપર પ્રકાશક એવી ચૈતન્ય મતાનો પ્રત્યક્ષ ગુણ જેને વિશે છે એવો આત્મા હોવાનું પ્રમાણ છે.

(૨) આત્મા નિત્ય છે. ઘટપટ આદિ પદાર્થો અમુક ક્ષણવર્તી છે. આત્મા ત્રિકાળવર્તી છે. ઘટપટાદિ સંયોગે કરી પદાર્થ છે. આત્મા સ્વભાવે કરીને પદાર્થ છે. કેમકે તેની ઉત્પત્તિ માટે કોઈ પણ સંયોગો અનુભવ યોગ્ય થતા નથી. કોઈ પણ સંયોગી દ્રવ્યથી ચેતનસત્તા પ્રગટ થવા યોગ્ય નથી, માટે અનુત્પન્ન છે. અસંયોગી હોવાથી અવિનાશી છે. કેમકે, જેની કોઈ સંયોગથી ઉત્પત્તિ ન હોય, તેનો કોઈને વિશે લય પણ હોય નહિ.

(૩) આત્મા કર્તા છે. મર્વ પદાર્થ અર્થક્રિયામંપન્ન છે. કંઈ ને કંઈ પરિણામક્રિયા મહિન જ મર્વ પદાર્થ જોવામાં આવે છે. આત્મા પણ ક્રિયામંપન્ન છે. ક્રિયામંપન્ન છે માટે કર્તા છે. તે કર્તાપણું ત્રિવિધ શ્રીજીને વિવેચ્યું છે. પરમાર્થથી સ્વભાવપરિણતિએ નિવૃત્તવરૂપનો કર્તા છે. અનુપચરિત (અનુભવમાં આવવા યોગ્ય વિગ્રહ મંબંધ મહિન) વ્યવહારથી તે આત્મા કર્મનો કર્તા છે. ઉપચારથી ધર્મ, નગર આદિનો કર્તા છે.

(૪) આત્મા બોક્તા છે. જે જે કંઈ ક્રિયા છે, તે તે મર્વ સૂક્ષ્ણ છે, નિર્ચયક નથી. જે કંઈ પણ દેશમાં આવે છે, તેનું ફળ ભોગવવામાં આવે એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. તેમ કપાયાદિ કે અકપાયાદિ જે કંઈ પણ પરિણામે આત્મા પ્રવર્તે, તેનું ફળ પણ થવા યોગ્ય જ છે અને તે યાગ છે. તે આત્મા કર્તા હોવાથી બોક્તા છે.

(૫) મોક્ષપદ છે. જે અનુપચરિત વ્યવહારથી જીવને કર્મનું કર્તાપણું નિરૂપણ કર્યું, કર્તાપણું હોવાથી બોક્તાપણું નિરૂપણ કર્યું, તે કર્મનું ટળવાપણું પણ છે કેમકે, પ્રત્યક્ષ કપાયાદિનું તીવ્રપણું હોય, પણ તેના અભ્યામથી-અપગ્નિયમથી તેનું મંદપણું દેખાય છે, તે ક્ષીણ થવા યોગ્ય દેખાય છે. તે તે બંધભાવ ક્ષીણ થઈ શકવા યોગ્ય હોવાથી, તેથી રહિત એવો જે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ તેડપ મોક્ષપદ છે.

(૬) તે મોક્ષનો ઉપાય છે. જે કદી કર્મબંધ માત્ર થયા કરે એમ જ હોય, તો તેની નિવૃત્તિ કોઈ કાળે મંભવે નહીં. પણ કર્મબંધથી વિપરીત સ્વભાવવાળાં એવાં જ્ઞાનદર્શન, મમાધિ, વૈરાગ્ય, ભક્ત્યાદિ સાધન પ્રત્યક્ષ છે, જે

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

આધનના ખૂબે કર્મબંધ રિયિન થાય છે, દીણ થાય છે માટે તે જ્ઞાનસ્વાનર્ભયમાદિ મોક્ષપદના ઉપાય છે

આ છ પદ અત્યંત મહેદગદિત છે એમ પરમ પુરુષે નિરૂપણ કર્યું છે જે છ પદથી સિદ્ધ એવું આત્મસ્વરૂપ, તે જ્ઞેનાં વચનને અનીકાર કર્યું સદાજમા પ્રગટે છે, જે આત્મસ્વરૂપ પ્રગટનાથી સર્વ કાળ જીવ મંપૂર્ણ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ નિર્ભય થાય છે, તે વચનના કહેનાર એવા સત્પુરુષના ગુણની વ્યાખ્યા કરવાને અશક્તિ છે. (૨૮)

જીવ પોતાના સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી કર્મનો કર્તા છે તે અજ્ઞાન તે ચેતનરૂપ છે અર્થાત્ જીવની પોતાની કંપના છે અને તે સ્વપનાને અનુમરીને તેના વીર્યસ્વભાવની શુદ્ધિ થાય છે અથવા તેનું મામત્ત્વ તદનુયાયીપણે પરિણમે છે

જો ચેતનની પ્રેરણા ન હોય તો કર્મ કાણ અદણ કરે? પ્રેરણાપણે અદણ કરાવવારૂપ સ્વભાવ જડનો છે જ નહિ જેથી ચેતન એટલે જીવ કર્મ અદણ કરે છે એમ મિદ્ધ થાય છે અને તે માટે કર્મનો કર્તા હોય જીવ નહિ ચીત્તવેના અથવા આત્માથી નહીં પ્રવર્તેલા એવા કર્મોનું અદણ તેને થવા ચોખ્ખું નથી કેમકે, પ્રકૃત્યાદિ જડ છે તેને આત્મા અદણ ન કરે તો તે શી રીતે વગગવા ચોખ્ખું થાય?

પ્રકૃતિ નહીં તો અત કરણ્યાદિ કર્મ અદણ કરે તેથી આત્મામા કર્તાપણું વળગે છે એમ કહીએ, તો તે પણ એમતે સિદ્ધ નથી અત કરણ્યાદિ પણ ચેતનની પ્રેરણા વિના અત કરણ્યાદિરૂપે પ્રથમ હરે જ ક્યાથી? ચેતન જે કર્મવગણણાનું મનન કરવા અવનબન લે છે, તે અત કરણ

છે. જે ચેતન મનન કરે નહિ, તો કંઈ તે વગગણામાં મનન કરવાનો ધર્મ નથી. તે તો માત્ર જડ છે. જે કોઈ પણ પ્રકારે આત્માનું કર્મનું કર્તાત્વપણું ન હોય, તો કોઈ પણ પ્રકારે તેનું બોધૃત્વપણું પણ ન જ હરે. અને જ્યારે એમ જ હોય તો પછી વેદાંતાદિ શાસ્ત્રો મર્વ દુઃખથી ક્ષમ થવાનો જે માર્ગ ઉપદેશે છે, તે શા મારે ઉપદેશે છે?

‘જે કર્મનું કર્તાપણું આત્માને માનીએ તો તો આત્માનો તે ધર્મ હરે; અને જે જેનો ધર્મ હોય તે ક્યારે પણ ઉચ્છેદ થવા યોગ્ય નથી’ એમ કોઈ મિદ્ધાંત મમજવો યોગ્ય નથી. કેમકે, જે જે કોઈ પણ વસ્તુ પ્રદણ કરી હોય, તે છોડી શકાય એટલે ત્યાગી શકાય. તેથી, જીવે પ્રદણ કરેલાં એવાં જે દ્રવ્યકર્મ તેનો જીવ ત્યાગ કરે તો થઈ શકવા યોગ્ય છે. કેમકે, તે તેને મદકારી સ્વભાવે છે. મદજન સ્વભાવે નથી. તે કર્મનું કર્તાપણું અજાનથી પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેથી તે નિવૃત્ત થવા યોગ્ય છે. અજાને કરીને પણ જે આત્માને કર્તાપણું ન હોય, તો તો કર્યું ઉપદેશાદિ શ્રવણ, વિચાર, જ્ઞાન આદિ મમજવાનો હેતુ ગ્રહેતો નથી. (૨૯)

૨૩

મોક્ષ

૧. મોક્ષ શું છે? જે કોષાદિ અજ્ઞાનભાવમાં — દેહાદિમાં — આત્માને પ્રતિબંધ છે, તેથી સર્વથા નિવૃત્તિ થયી. અજ્ઞાનભાવનાં અનેક પરિણામરૂપ બંધનો પ્રસંગ જેમ જેમ છૂટે છે, તેમ તેમ મોક્ષનો અનુભવ થાય છે; અને તેનું ધણું જ અસ્પષ્ટપણું જ્યારે થાય છે, ત્યારે સહજે આત્મામાં નિમજ્જાવ પ્રકાશી નીકળીને અજ્ઞાનભાવરૂપ બંધથી છૂટી શકવાનો પ્રસંગ છે એવો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે. તેમજ કેવળ આત્મભાવ અજ્ઞાનાદિભાવથી નિવૃત્તિ થઈ આ જ દેહને વિષે સ્થિતિમાન છતાં પણ આત્માને પ્રગટે છે. અર્થાત્ મોક્ષપદ આ દેહમાં પણ અનુભવવા યોગ્ય છે. (૨૭)

૨. જેમ છે તેમ આત્મસ્વરૂપ જાણવું તેનું નામ 'મમજ્ઞતુ' છે. તેથી ઉપયોગ * અન્ય વિક્ષેપરહિત થયેા તેનું નામ 'સમાજ્ઞતુ' છે. જે જે મમજ્ઞા, તેણે તેણે મારું

* જુઓ પાન ૫૬ ઉપરની નોંધ.

તારુ એ આત્મિક અહંત્વ મમત્વ નમાની દીધુ કેમકે, કેઈ પણ નિજસ્વભાવ તેવો દીધો નહીં અને નિજસ્વભાવ તો અચિંત્ય અવ્યાપાધસ્વરૂપ — કેવળ ન્યારો — જોયો. એટલે તેમા જ મમાવેશ પામી ગયા આત્મા મિત્રાપ અન્યર્થા સ્વમાન્યતા હતી તે ટાળી પગમાર્થે મૌન થયા. (૨૨-૨૪)

૩ મર્વ અન્ય ભાવથી આત્મા રહિત છે, — કેવળ એમ જોતે અનુભવ વર્તે છે, તે મુક્ત છે ખીજાં મર્વ દ્રવ્યથી અસંગપણ, ક્ષેત્રથી અગંગપણ, કાળથી અમંગપણ, અને ભાવથી અમંગપણ મર્વથી જોતે વર્તે છે, તે મુક્ત છે. અટલ અનુભવસ્વરૂપ આત્મા મર્વ દ્રવ્યથી પ્રત્યક્ષ ભામવો સ્વાથી મુક્તદરા વર્તે છે તે પુરુષ મૌન થાય છે, તે પુરુષ અપ્રતિબદ્ધ થાય છે, તે પુરુષ અમંગ થાય છે, તે પુરુષ નિર્વિદ્વંષ થાય છે, અને તે પુરુષ મુક્ત થાય છે (૩૩)

૪ દેહ અને આત્માનો ભેદ પાડવો તે ભેદગાન તે જ્ઞાનીનો તેજા છે તે વિગાન થવા માટે મહાત્માઓએ મહાન શાસ્ત્રો રચ્યા છે જેમ તેજામથી સોનું અને ઠંથિર જુદા પડે છે, તેમ જ્ઞાનીના ભેદવિગાનરૂપ તેજામથી સ્વાભાવિક આત્મદ્રવ્ય . . . પ્રયોગી દ્રવ્યથી જુદુ પડી સ્વધર્મમાં આવે છે (૩૩)

૫ આ જીવ સમજે તો મહાજ મોક્ષ છે નહીં તો અનંત ઉપાયે પણ નથી અને તે મમજવુ પણ ઈર્ષ વિકટ નથી કેમકે જીવનું સદજ જે સ્વરૂપ છે, તે જ માત્ર સમજવુ છે અને તે કેઈ ખીજાના સ્વરૂપની વાત નથી કે વખતે ગોપવે કે ન જણાવે તેથી સમજવી ન અને પોતાથી પોતે શુભ રહેવાનું શી રીતે બનવા ચોગ્ય છે? પણ

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

સ્વપ્રજ્ઞામાં જેમ ન બનવા યોગ્ય એવું પોતાનું મત્યુ પણ હવ જુઓ છે, તેમ અજ્ઞાનદશાર્પ સ્વપ્રરૂપ યોગે આ હવ પોતાને પોતાનાં નહીં એવાં બીજાં દ્રવ્યને વિષે સ્વપણે માને છે. અને એ જ માન્યતા તે મંસાર છે. તે જ અજ્ઞાન છે. તે જ જન્મ છે, મરણ છે, અને તે જ દેહના વિકાર છે. તે જ પુત્ર, તે જ પિતા, તે જ સત્, તે જ મિત્રાદિ ભાવકરૂપનાના હેતુ છે. અને તેની નિવૃત્તિ યર્ષ ત્યાં સદજ મોક્ષ છે. (૨)

૬. જે પ્રમાણે જ્ઞાનનું પ્રકાશનું છે, તે પ્રમાણે રાગાદિ વ્યાવહારિક પદાર્થને વિષેથી નિઃસ્પૃહપણું વર્તે છે. આત્મસુખે કરી પરિવૃત્તપણું વર્તે છે. અન્ય સુખની જે ઇચ્છા નહિ થવી તે પૂર્ણજ્ઞાનનું લક્ષણ છે. (૨૫)

૭. અનાદિ કાળના અજ્ઞાનને લીધે જોડલો કાળ ગયો, તેટલો કાળ મોક્ષ થવા માટે જોઈએ નહિ; કારણકે, પુરુષાર્થનું બળ કર્મો કરતા વધુ છે. કેટલાકે જીવો જે ઘડીમાં કલ્યાણ કરી ગયા છે. અમ્યગદષ્ટિ હવ ગમે ત્યાંથી આત્માને ઊંચો લાવે. (૨૬)

૨૬

મુક્ત

૧. કેવળજ્ઞાની શરીરને લઈને નથી કે બીજાના શરીર કળતા તેમનું શરીર તદ્વાવતવાળું જેવામાં આવે વળી તે કેવળજ્ઞાન શરીરથી કરી નિષ્કલ્પેવ છે એમ નથી, તે તે આત્મા વડે કરી પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે, તેને લીધે શરીરથી તદ્વાવત બાંધવાનું કારણ નથી (૩૨)

૨. તે પવિત્ર દર્શન થયા પછી ગમે તે વર્તન હો, પરંતુ તેને તીવ્રમંદ્રન નથી, અનંત મંસાગ નથી, આબ્યંતર દુઃખ નથી, શંકાનું નિમિત્ત નથી, અનગંગ મોહ નથી મત્તમત્ત નિરુપમ, સર્વોત્તમ, ગુકન, શીતળ, અમૃતમય દર્શનજ્ઞાન, અમ્બિક્ષ જ્યોતિમય ચિરકાળ આનંદની પ્રાપ્તિ [અને] અદ્ભુત મત્સ્યસ્વરૂપદર્શિતાની બિહારી છે (૧૮-૧૯)

૩. જ્ઞાનીને મર્વત્ર મોક્ષ છે આ વાત જોકે યથાર્થ છે તોપણ, જ્યાં માયાપૂર્વક પરમાત્માનું દર્શન છે, એવું

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્ને

જગત વિચારી, (જોઈને) પણ મૂકવા જેવું તેને પણ કંઈ લાગે છે (૨૨-૨૪)

૪. જે જીવને સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય, તેને મર્વ પ્રકારની સંભારી ક્રિયા તે જ સમયે ન હોય એવો ઠંઠો નિયમ નથી. સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થયા પછી સંભારી ક્રિયા રમગહિનપણે થવી મંભવે છે. બધું કરી એવી કોઈ પણ ક્રિયા તે જીવથી હોતી નથી કે જેથી પરમાર્થ વિષે જ્ઞાતિ થાય. અને જ્યાં સુધી પરમાર્થને વિષે જ્ઞાતિ થાય નહિ, ત્યાં સુધી બીજી ક્રિયાથી સમ્યક્ત્વને આધાર થાય નહિ. પરમાર્થ માર્ગનું લક્ષણ એ છે કે, અપરમાર્થને ભજતાં જીવ બધે પ્રકારે કાયદા થયા કરે. સમ્યક્દષ્ટિ જીવ મંસારને ભજતો દેખાય છે તે પૂર્વે નિર્બંધન કરેલાં એવાં પ્રારબ્ધ કર્મથી દેખાય છે વાસ્તવ્યપણે ભાવથી તે મંસારમાં તેનો પ્રતિબંધ પડે નહિ. મંભારી પદાર્થોને વિષે જીવને તીવ્ર રોષ વિના એવા ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ હોય નહિ કે જે કારણે તેને બળત મંભારને અનુબંધ થાય અને જ્યાં સુધી તીવ્ર રોષ તે પદાર્થોમાં હોય, ત્યાં સુધી અવરય પરમાર્થમાર્ગવાળો તે જીવ ન હોય (૨૧)

૫. મદ્દાત્માનો દેહ એ કારણને લઈને વિદ્યમાનપણે વર્તે છે. પ્રારબ્ધ કર્મ ભોગવવાને અર્થે, જીવોના કલ્યાણને અર્થે. તથાપિ એ બંનેમાં તે ઉદામપણે હિંસા આવેલી વર્તનાએ વર્તે છે. (૨૫)

૬. આટલી વાતનો નિશ્ચય રાખવો યોગ્ય છે કે, રાત્રી પુરુષને પણ પ્રારબ્ધ કર્મ ભોગવ્યા વિના નિજત થતો નથી.

નથી. જ્ઞાનીની પ્રવૃત્તિ પૂર્વોપાનિત કારણથી માત્ર છે. અને બીજા[મંસારીઓ]ની પ્રવૃત્તિમાં ભવિષ્ય સંસારનો હેતુ છે. માટે જ્ઞાનીનું પ્રારબ્ધ જુદું પડે છે. (૨૬)

૭. જ્ઞાનીને પ્રમાદ્વશુદ્ધિ સંભવતી નથી એમ જોકે સામાન્યપણે શ્રીજિનાદિ માહાત્માઓએ કહ્યું છે તોપણ, તે પદ એથે ગુણદાણેથી સંભવિત ગણ્યું નથી. આગળ જતાં સંભવિત ગણ્યું છે. જેથી વિચારવાનું જીવને તો અવશ્ય કર્તવ્ય છે કે, જેમ બને તેમ પરભાવના પરિચિત કાર્યથી દૂર રહેવું, નિવૃત્ત થવું. જ્ઞાનનું બળવાન તારતમ્યપણું થયે તો જીવને પરપરિચયમાં કદાપિ સ્વાત્મશુદ્ધિ થવી મંભવતી નથી; પણ તેથી જેની ઓછી દશા છે એવા જીવને તો અવશ્ય પરપરિચયને છોડીને મત્સંગ કર્તવ્ય છે. કે જેથી સહેજે અવ્યાબાધ સ્થિતિનો અનુભવ થાય છે. (૨૭)

૮. પ્રારબ્ધ છે એમ માનીને જ્ઞાની ઉપાધિ કરે છે એમ જણાતું નથી. પણ પગિણ્ણિતથી છૂટ્યા જતા, ત્યાગવા જતા બાહ્ય કારણો રોકે છે માટે જ્ઞાની ઉપાધિ મહિત દેખાય છે. (૨૮)

૯. જ્ઞાની નિર્ધન હોય અથવા ધનવાન હોય એવો કંઈ નિયમ નથી. પૂર્વનિબ્ધન શુભ અશુભ કર્મ પ્રમાણે [તેને] ઉદય વર્તે છે. (૨૯)

૧૦. જ્ઞાની પુરુષો ત્રિકાળની વાત જાણતાં જતાં પ્રગટ કરતા નથી તે સંબંધમાં એમ જણાય છે કે, ઈશ્વરી ઇચ્છા જ એવી છે કે અમુક પારમાર્થિક વાત સિવાય જ્ઞાની બીજી ત્રિકાળિક વાત પ્રસિદ્ધ ન કરે. અને જ્ઞાનીની પણ અંતર ઇચ્છા તેવી જ જણાય છે. જેની કોઈ પણ પ્રકારની.

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારગત્નો

આકાંક્ષા નથી, એવા શાની પુરુષને કંઈ કર્તવ્યરૂપ નહિ હોવાથી જે કંઈ ઉદ્યમાં આવે તેટલું જ કરે છે. (૨૨-૨૪)

૧૧. ચમત્કાર બતાવી યોગને મિદ્ધ કહેવા એ યોગીનું લક્ષણ નથી. અવર્તિતમ યોગી તો એ છે કે, જે સર્વ પ્રકારની સ્પૃહાથી રહિતપણે સત્યમાં કેવળ અનન્ય નિષ્ઠાએ સર્વ પ્રકારે 'મૃત' જ આવરી છે — જગત જેને વિસ્મૃત થયું છે. (૨૨-૨૪)

૧૨. ગમે તેટલી વિપત્તિઓ પડે, તથાપિ શાની દ્વાગ આંતરિક દુઃખની ઇચ્છા કઠ્ઠી યોગ્ય નથી. ઉદ્ય આવેલો અંતગત અમરિણામે વેળવા યોગ્ય છે. શાની પાસે આંતરિક વૈભવ હોય તો પણ મુમુક્ષુએ કોઈ પણ પ્રકારે તે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. ધણુ કરીને શાની પામે તેવો વૈભવ હોય છે તો તે મુમુક્ષુની વિપત્તિ ટાળવા માટે ઉપયોગી થાય છે. પારમાર્થિક વૈભવથી શાની મુમુક્ષુને આંતરિક દુઃખ આપવાનું છે નહિ. દાગળ કે અકર્તવ્ય તે શાની કરે નહિ (૨૨-૨૪)

બ્રાહ્મી વેદના

૧. જેને લાગી છે, તેને જ લાગી છે, અને તેણે જ જાણી છે. તે જ 'પિયુ પિયુ' પોકારે છે. એ બ્રાહ્મી વેદના કહી કેમ જાય કે જ્યાં વાણીનો પ્રવેશ નથી? વધારે શું કહેવું? લાગી છે તેને જ લાગ્યા છે. તેના જ ચરણમંગથી લાગે છે. અને લાગે છે ત્યારે જ છૂટકો હોય છે. એ વિના બીજો સુગમ મોક્ષમાર્ગ નથી. (૨૨-૨૪)

૨. રામરેશમ ખુમારી ચક્રો, અમરવરમય જ આત્મદષ્ટિ યર્ધ જશે, એક 'તુંદિ' મનન. કમવાનો પશુ અવકાશ નહિ રહે, ત્યારે અમરવરના આનંદનો અનુભવ થશે. અત્ર એ જ દશા છે. રામ હંદે વસ્યા છે, અનાદિના ખસ્યા છે, સુરતી ધત્તાદિક હર્યા છે. આ પશુ એક વાક્યની વેઠ કરી છે. (૨૨-૨૪)

૩. કેટલોક નિવૃત્તિનો વખત મળ્યા કરે છે. પરબ્રહ્મ વિચાર તો એમને એમ રહ્યા જ કરે છે. ક્યારેક તો તે માટે

શ્રીરાજ્યંદ્રનાં વિચારરત્નો

આનંદકિન્નણ બહુ રુચી નીકળે છે, અને કંઈની કંઈ (અબેદ) વાત સમજાય છે, પણ કોઈને કહી શકાતી નથી. અમારી એ વેદના અથાગ છે. વેદનાને વખતે શાતા પૂછનાર જોઈએ એવો વ્યવહારમાર્ગ છે. પણ અમને આ પરમાર્થમાર્ગમાં શાતા પૂછનાર મળતો નથી । (૨૨-૨૪)

૪. ચિત્તની દશા જૈન-પ્રમય રહ્યા કરે છે. જોથી વ્યવહારનાં બધાં કાર્યં ઘણું કરીને અવ્યવસ્થાથી કરીએ છીએ. હરીઝા સુખદાયક માનીએ છીએ, એટલે જે ઉપાધિભોગ વર્તે છે તેને પણ મપ્રાધિભોગ માનીએ છીએ. ચિત્તની અવ્યવસ્થાને લીધે મુદ્ધતંમાત્રગાં કરી શકાય એવું કાર્યં વિચારતાં પણ પખવાડિયું વ્યતીત કરી નંખાય છે. અને વખતે તે કાર્યં કર્યા વિના જ જવા દેવાનું થાય છે. બધા પ્રસંગોમાં તેમ થાય તો પણ દાનિ માની નથી. ચિત્તની દશા નિરંકુશ થઈ રહી છે. અને તે નિરંકુશતા પ્રાપ્ત થવામાં હરિનો પરમ અનુગ્રહ કારણ છે એમ માનીએ છીએ; જે નિરંકુશતાને પૂર્ણતા આપ્યા સિવાય ચિત્ત યથોચિત સમાધિયુક્ત નહિ થાય એમ લાગે છે. અત્યારે તો બધુંય ગમે છે અને બધુંય ગમતું નથી, એવી સ્થિતિ છે. ત્યારે બધુંય ગમશે ત્યારે નિરંકુશતાની પૂર્ણતા થશે. એ 'પૂર્ણદામના' પણ કહેવાય છે; જ્યાં હરિ જ સર્વત્ર સ્પષ્ટ બાસે છે. (૨૨-૨૪)

૫. અમારી ચિત્તની અવ્યવસ્થા થઈ જવાને લીધે કોઈ ઠામમાં જોવા જોઈએ તેવો ઉપયોગ રહેતો નથી, રમ્ભતિ રહેતી નથી. તે માટે શું કરવું? શું કરવું એટલે કે વ્યવહારમાં એલા છતાં એવી સર્વોત્તમ દશા બીજા કોઈને

ગ્રાહો વેદના

દુઃખરૂપ ન થવી જોઈએ. અને અગારા આચાર એવા છે કે વખતે તેમ થઈ જાય. ખીજા કોઈને પણ આનંદરૂપ લાગવા વિશે હગ્નિ ચિંતા રહે છે માટે તે રાખશે; અમારું કામ તો તે દશાની પૂર્ણતા કરવાનું છે એમ માનીએ છીએ. તેમ ખીજા કોઈને સંતાપરૂપ થવાના તો સ્વપ્ને પણ વિચાર નથી. બધાના દાસ છીએ, ત્યાં પછી દુઃખરૂપ કોણુ માનશે? તથાપિ વ્યવહારપ્રસંગમાં હરિની માયા અમને નહિ તો સામાને પણ એકને બદલે ખીજું આરોપાવી કે તો નિરુપાયતા છે. અમે સર્વ સત્તા હરિને અર્પણ કરીએ છીએ, કરી છે. (૨૨-૨૪)

૬. એક પુરાણપુરુષ અને પુરાણપુરુષની પ્રેમસંપત્તિ વિના અમને કંઈ ગમતું નથી. અમને કોઈ પદાર્થમાં રુચિમાત્ર રહી નથી. કંઈ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થતી નથી. વ્યવહાર કેમ ચાલે છે એનું જ્ઞાન નથી. જગત શું સ્થિતિમાં છે તેની સમૃત્તિ રહેતી નથી. શત્રુમિત્ર કોઈમાં ભેદભાવ રહ્યો નથી. કોણુ શત્રુ છે અને કોણુ મિત્ર છે એની ખબર ગૂંખાતી નથી. અમે દેહધારી છીએ કે કેમ તે સંભારીએ ત્યારે માંડ જાણીએ. અમારે શું કરવાનું છે તે કોઈથી કળાય તેવું નથી. અમે બધામ પદાર્થથી ઉદાસ થઈ જવાથી ગમે તેમ વર્તીએ છીએ. હૃદય પ્રાપ્ત શન્ય જેવું થઈ ગયું છે. જેમ હરિએ ઇચ્છેલો ક્રમ દોરે તેમ દોરાર્થએ છીએ. પાંચે ઇન્દ્રિયો શન્યપણે પ્રવર્તવારૂપ જ રહે છે. કંઈ વાંચતા ચિત્ત સ્થિર રહેતું નથી. નય, પ્રમાણુ વગેરે શાસ્ત્રભેદ માંભરતા નથી. ખાવાની, પીવાની, બેસવાની, સૂવાની, ચાલવાની અને

શ્રીરાજચંદનાં વિચારરત્નો

બોલવાની વૃત્તિઓ પોતાની હઝળ પ્રમાણે વર્તે છે અમને પોતાને સ્વાધીન છે કે કેમ એનું યથાયોગ્ય જ્ઞાન રહ્યું નથી એક પ્રકારે પૂર્ણ થેવછા છે યોગ્ય વર્તીએ છીએ કે અયોગ્ય એનો કંઈ હિસાબ ગણ્યો નથી આદિ પુરુષને વિષે અખંડ પ્રેમ મિવાય બીજા મોક્ષાદિક પદાર્થોમાંની આકાંક્ષાનો ભંગ થઈ ગયો છે આટલું બધું બનાં મનમાનતી ઉદાસીનતા નથી એમ માનીએ છીએ અખંડ પ્રેમશુભારી જેવી પ્રવહતી જોઈએ તેવી પ્રવહતી નથી એમ માનીએ છીએ એટલી બધી ઉદાસીનતા છતાં વેપાર કરીએ છીએ, લઈએ છીએ, દઈએ છીએ, એક પામીએ છીએ, વળાં દસીએ છીએ — જેનું દેશાણ નથી એવી અમારી દશા છે (૨૨-૨૪)

૭ જણાવ્યા જેનું તો [અમારું] મન છે કે જે સત્સ્વરૂપ ભણી અખંડ સ્થિત થયું છે (નામ જેમ મોરલી ઉપર) તથાપિ તે દશા વર્ણવવાની સત્તા સર્વાધાર હૃદયે વાણીમાં પૂર્ણ મૂકી નથી, અને લેખમાં તો તે વાણીનો અનંતમો ભાગ માંડ આવી શકે એની તે દશા તે સર્વનું કારણ એવું જે પુરુષોત્તરસ્વરૂપ તેને વિષે અમને તમને અનન્ય પ્રેમભક્તિ અખંડ રહે (૨૨-૨૪)

૮ મહાત્મા વ્યાસજીને જેમ થયું હતું તેમ અમને હમણાં વર્તે છે આત્મદર્શન પામ્યા છતાં પણ વ્યાસજી આનંદમંપન્ન થયા નહોતા. કારણ કે, હરિરસ અખંડપણે ગાયો નહોતો અમને પણ એમ જ ■ અખંડ એવો હરિરસ પરમ પ્રેમે અખંડપણે અનુભવતા હજી ક્યાંથી આવડે? અને જ્યાં સુધી તેમ નહિ થાય ત્યાં સુધી અમને જગમાની વસ્તુનું એક અણ પણ ગમતું નથી (૨૨-૨૪)

ગ્રાહી વેદના

૯. જેવી દષ્ટિ આ આત્મા પ્રત્યે છે, તેવી દષ્ટિ જગતના આત્માને વિષે છે. જેવો ર્નેહ આ આત્મા પ્રત્યે છે તેવો ર્નેહ મર્ આત્મા પ્રત્યે વર્તે છે. જેવી આ આત્માની સહજનંદ સ્થિતિ ધ્મછીએ છીએ, તેવી જ મર્ આત્મા પ્રત્યે ધ્મછીએ છીએ. જે જે આ આત્મા માટે ધ્મછીએ છીએ, તથા જેવો આ દેહ પ્રત્યે ભાવ રાખીએ છીએ, તે તે સર્વ આત્મા માટે ધ્મછીએ છીએ તથા તેવો જ મર્ દેહ પ્રત્યે ભાવ રાખીએ છીએ જે સ્ત્રી આદિનો સ્વપણે સંબંધ ગણાય છે, તે સ્ત્રીઆદિ પ્રત્યે જે કંઈ ર્નેહાદિ છે અથવા સમતા છે તેના જ મર્ પ્રત્યે વર્તે છે પ્રારબ્ધ પ્રબંધે સ્ત્રીઆદિ પ્રત્યે જે કંઈ ઉદય હોય તેથી વિશેષ વર્તના થણ કરીને આત્માથી થતી નથી કદાપિ કરુણાથી કંઈ તેવી વિશેષ વર્તના થતી હોય તો તેવી તે જ દાણે તેવા ઉદયપ્રતિબદ્ધ આત્માઓ પ્રત્યે વર્તે છે કોઈ પ્રત્યે ઓગાપણુ અધિક-પણુ કંઈ પણ આત્માને રુચતુ નથી સહજનંદ સ્થિતિ છે. (૨૬)

૧૦. મર્ પ્રકારના કર્તવ્યને વિષે ઉદાસીન એવા અમારાથી કંઈ થઈ શકતું હોય તો એક જ થઈ શકે છે કે, પૂર્વોપાર્જિતનું મમતાપણે વેદન કરવું અને જે કંઈ કરાય છે તે તેના આધારે કનય છે (૨૬)

૧૧. અપૂર્વ અવગત એવો ક્યારે આવશે ?

ક્યારે થઈશું બાહ્યાતર નિર્ગ્રંથ જ્ઞે ?

મર્ સંબંધનું બંધન તીક્ષ્ણ છેદીને,

વિચરશું કેવ મહત્પુરુષને પંથ જ્ઞે ? અપૂર્વ ૦ ૧

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારસ્તોત્ર

મર્વજાવથી ઓદાસીન્યજ્ઞતિ કરી,
 ગાન દેહ તે મંયમહેતુ હોય ને:
 અન્ય કારણે અન્ય કશું કદ્યે નહિ,
 દેહે પણ દિવિત મૂર્છાં નવ જોય જો અપૂર્વ^૦ ૨
 દર્શનમોહ^૧ અતીત થઈ જાપણ્યો બોધ જો,
 દેહ ભિન્ન કેવળ ચૈતન્યનું જ્ઞાન જો,
 તેથી પ્રક્ષીણ ચારિત્રમોહ^૨ વિવેકીએ,
 વર્તે એતુ શુદ્ધસ્વરૂપનું જ્ઞાન જો અપૂર્વ^૦ ૩
 આત્મસ્થિતતા તણું અંદિમ મોગની,^૩
 મુખ્યપણે તો વર્તે દેહ પર્યંત જો,
 ઘોર પગ્ગિહ^૪ કે ઉપસર્ગ^૫ ભયે કરી,
 આપી શકે નહીં તે સ્થિતતાનો અત જો અપૂર્વ^૦ ૪
 સંયમના હેતુથી યોગ^૬ પ્રવર્તના,
 સ્વરૂપ ક્ષણે જિનઆત્મા આધીન જો,
 તે પણ ક્ષણ ક્ષણ ધટતી જતી ત્રિયતિમા,
 અંતે થાયે મિજન્વરૂપમા લીન જો અપૂર્વ^૦ ૫
 પચ વિષયમાં રાગદ્વેષવિરહિતતા,
 પચ પ્રમાદે ન મળે મનનો ક્ષોભ જો,

૧ ચચાર્યરૂપથી પદાર્થોના નિદય કરવાની જે કૃતિ તે દર્શન.
 તેને ઢાકી દેનારા કર્મો તે દર્શનમોહનીય કર્મો

૨ આત્મિક શુદ્ધ દશામા સિયર થવાનો પ્રયત્ન કરવો તે
 ચારિત્ર તેને આવરનારા કર્મો તે ચારિત્રમોહનીયકર્મો

૩ મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ તેનું નામ યોગ

૪ પીડા ૫ વિદ્ય

દ્રવ્ય ક્ષેત્ર ને કાળ ભાવ પ્રતિબંધ વણ,
વિચરતુ ઉદ્યાધીન^૧ પણ વીતયોગ ને અપૂર્વ^૦ ૬

ક્રોધ પ્રત્યે તો વર્તે ક્રોધસ્વભાવ ના,
માન પ્રત્યે તો દીનપણાનું માન ને,
માયા પ્રત્યે માયા માણીલાવની,
લોભ પ્રત્યે નહિ લોભ મમાન ને અપૂર્વ^૦ ૭

બહુ ઉપમર્ગજતાં પ્રત્યે પણ ક્રોધ નહીં,
વહે ચક્રી^૨ તથાપિ ન મળે માન ને,
દેહ જાય પણ માયા યાય ન રોમમા,
લોભ નહીં હો પ્રમળ મિદ્ધિનિદાન ને અપૂર્વ^૦ ૮

નગ્નભાવ, મુંડભાવ સહ અસ્નાનતા,
અદંતધોવન આદિ પગમ પ્રમિદ્ધ ને,
કેશ રોમ નખ કે અંગે શૃંગાર નહીં,
દ્રવ્યભાવ સયમમય નિર્ઘ્રંથ મિદ્ધ ને અપૂર્વ^૦ ૯

શત્રુ મિત્ર પ્રત્યે વર્તે સમદર્શિતા
માન અમાને વર્તે સમભાવ ને
જીવિત કે મરણે નહીં ન્યૂનાધિકતા,
ભવ મોક્ષે પણ શુદ્ધ વર્તે સમભાવ ને અપૂર્વ^૦ ૧૦

એકાકી વિચરતો વળી સ્મશાનમા,
વળી પર્વતમા વાધ મિદ્ધ મંયોગ ને,
અડોલ આસન, ને મનમાં નહીં ક્ષોભતા,
પગમ મિત્રનો જાણે પામ્યા યોગ ને અપૂર્વ^૦ ૧૧

એક પરમાણુ માત્રની મળે ન સ્પર્શતા,
 પૂર્ણ કલંકગ્રહિત અડોલ સ્વરૂપ જો,
 શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્ય મૂર્તિ અનન્યમય,
 અગુરુવધુ અમૂર્ત મહાજ પદ્મ જો અપૂર્વ ૧૮

પૂર્વ પ્રયોગાદિ કાન્ધુના યોગથી,
 હિષ્વંગમન મિદ્ધાસય પ્રાપ્ત સુચિત જો,
 સાદિ અનંત અનંત મમાધિસુખમા,
 અનંત દર્શન, જ્ઞાન અનંત સહિત જો. અપૂર્વ ૧૯

જો પદ શ્રીમવંજે દીકું જ્ઞાનમા,
 કહી શક્યા નહીં પણ તે શ્રીભગવાન જો;
 તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શુ કહે ?
 અનુભવગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો અપૂર્વ ૨૦

એક પરમપદપ્રાપ્તિનું કમું ધ્યાન મેં,
 ગજા વગર ને હાલ મનોગચ્છરૂપ જો,
 તોપણ નિશ્ચય ગજાચંદ્ર મનને રહ્યો,
 પ્રભુ આસાએ થાશું તે જ સ્વરૂપ જો અપૂર્વ ૨૧

[૩૩]

સદુપદેશ

૧. મહાત્મા થવું હોય તો ઉપકારશ્રુદ્ધિ ગણો; સત્પુરુષના સમાગમમાં રહો; આહારવિહારાદિમાં અલુપ્ધ અને નિયમિત રહો; સત્યાત્મનું મનન કરો; જિંમી શ્રેણીમાં લક્ષ રાખો. (૧૬ પહેલાં)

૨. વર્તનમાં બાલક થાઓ; સત્યમાં મુવાન થાઓ; જ્ઞાનમાં વૃદ્ધ થાઓ. (૧૬ પહેલાં)

૩. રાગ કરવો નહિ; કરવો તો સત્પુરુષ પર કરવો. દ્વેષ કરવો નહિ; કરવો તો કુશીલ પર કરવો. (૧૬ પહેલાં)

૪. ક્રિયા એ ઠમ; ઉપયોગ * એ ધર્મ; પરિણામ એ બંધ; ભૂલ એ મિથ્યાત્વ; શોકને સંભારવો નહિ; આ ઉત્તમ વસ્તુ જ્ઞાનીએ મને આપી. (૧૬ પહેલાં)

૫. આ કાળમાં આટલું વધ્યું — ઝાઝા મત, ઝાઝા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, ઝાઝી માયા અને ઝાઝો પરિમલ્લવિશેષ. (૧૬ પહેલાં)

* જુઓ પાન ૫૬ ઉપર નોંધ.

૬. સાઠ ઘડીના વખતમાંથી જે ઘડી અવશ્ય જત્યાવી, 'સામાયિક' [વ્રત] સહભાવથી (રાજ અવશ્ય) કરવું. 'જે વડે કરીને મોક્ષના માર્ગનો લાભદાયક ભાવ જીવજે તે સામાયિક.' આર્ત અને રોદ્ર એ પ્રકારનાં ધ્યાનને ત્યાગ કરીને, મન-વચન-કાયાના પાપભાવને રોકીને, વિવેકી શ્રાવક સામાયિક કરે છે. એ વ્રત સાવધાનીપૂર્વક કરવાથી પરમ શાંતિ આપે છે. સાઠ ઘડીનાં અહોરાત્ર વ્યર્થ ચાલ્યાં જાય છે. અર્મખ્યાતા દિવસથી ભરેલા અનંતા કાલચક્ર વ્યતીત કરતાં પણ જે સાર્થક ન થયું, તે જે ઘડીની વિશુદ્ધ સામાયિક સાર્થક કરે છે. લક્ષપૂર્વક સામાયિક થવા માટે સામાયિકમાં પ્રવેશ કર્યા પછી કાયોત્સર્ગ કરી [આસન વાળી] ચિત્તાની કંઈક સ્વસ્થતા આણવી. પછી સૂત્રપાઠ કે ઉત્તમ ગ્રંથનું મનન કરવું, વૈરાગ્યનાં ઉત્તમ કાલ્યો બોલવાં, પાઞ્ચાંગનું અભ્યાસ કરેલું સ્મરણ કરી જવું, નૂતન અભ્યાસ થાય તો કરવો,—જેમ અને તેમ વિવેકથી અને ઉત્સાહથી સામાયિકી કાળ-વ્યતીત કરવો. કંઈ સાહિત્ય ન હોય તો પંચાંગમેષ્ટિ-મંત્રનો જાપ જ ઉત્સાહપૂર્વક કરવો. પણ વ્યર્થ દગ કાઢી નાખવો નહિ. ધીગજથી, શાંતિથી અને યત્નાથી સામાયિક કરવું. જેમ અને તેમ સામાયિકમાં સાત્ત્વપરિચય વધારવો. (૧૭)

૭. પ્રતિક્રમણ એટલે સામુ જવું—સ્મરણ કરી જવું, ફરીથી જોઈ જવું. જે દિવસે જે વખતે પ્રતિક્રમણ કરવા બેઠા, તે વખતની અગાઉ તે દિવસે જે જે કંઈ થયું છે, તે એક પછી એક જોઈ જવા અને તેનો પ્રતિક્રમણ કરવો કે દોષનું સ્મરણ કરી જવું. શુદ્ધ ભાવ રી રી પચાત્તપ

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

કરવાથી લેશ પાપ ચતાં પરશોદભય અને અનુકંપા છૂટે છે; આત્મા કોમળ થાય છે; ત્યાગવા યોગ્ય વસ્તુનો વિવેક આવતો જાય છે. આમ એ નિર્જરા કરવાનું ઉત્તમ સાધન છે. (૧૭)

૮. ક્ષમા એ અંતર રાંતુ છતવામાં ખડ્ગ છે; પવિત્ર આચારની રક્ષા કરવામાં બખતર છે. શુદ્ધ ભાવે અસત્ય દુઃખમાં અમપરિણામથી ક્ષમા રાખનાર મનુષ્ય ભવભાગર તરી જાય છે. (૧૭)

૯. મંમારૂપી ગાડીને રાગ અને દ્વેષ એ બેરૂપી બળદ છે. એ ન હોય તો સંસારનું અટકન છે. જ્યાં રાગ નથી, ત્યાં દ્વેષ નથી. આ માન્ય મિદ્ધાન છે. ગગ તીવ્ર કમંબંધનનું કાગળ છે. એના ક્ષયથી આત્મમિદ્ધિ છે. (૧૭)

૧૦. શ્રેષ્ઠ વસ્તુની જિજ્ઞાસા કરવી એ જ આત્માની શ્રેષ્ઠતા છે. કદાપિ તે જિજ્ઞાસા પાર ન પડી તો પણ જિજ્ઞાસા તે પશ્ય તે જ અંશવત્ છે. (૧૮-૧૯)

૧૧. જે કૃત્યનું પરિણામ ધર્મ નથી, તે કૃત્ય મૂળથી જ કરવાની ઇચ્છા રહેવા દેવી જોઈતી નથી. (૧૮-૧૯)

૧૨ બાલભાવે જગનમાં વર્તો અને અંતરંગમાં એકાંત શીતળાબૂત નિર્લેપ રહો એ જ માન્યતા અને બોધના છે. (૨૩)

૧૩. નીચેનો અબ્યાસ તો ગણ્યા કરો :

(૧) ગમે તે પ્રસારે પણ ઉદય આવેલા અને ઉદય આવવાના ક્ષાયોને સમાવે.

(૨) સર્વ પ્રકારની અભિલાષા નિરત કરતા રહો.

(૩) આટલા કાળ સુધી જે કયું તે બધાથી નિવૃત્ત થાઓ ; એ કરતાં હવે અટકો.

(૪) તમે પરિપૂર્ણ સુખી છો એમ માનો અને બાકીના પ્રાણીઓ ઉપર અનુકંપા રાખ્યા કરો.

(૫) કોઈ એક સત્ પુરુષ જ્ઞાધો અને તેનાં ગમે તેવાં વચનમાં શ્રદ્ધા રાખો.

આ પાંચે અભ્યાસ અરશ્ય યોગ્યતાને આપે છે. પાંચમાર્માં વળી ચારે સમાવેશ પામે છે. ગમે તે કાળે પણ એ પાંચમુ પ્રાપ્ત થયા વિના આ પર્વટનનો કિનારો આવવાનો નથી. બાકીના ચાર એ પાંચમુ મેળવવાના મહાયક છે. પાંચમા અભ્યાસ સિવાયનો — તેની પ્રાપ્તિ સિવાયનો — બીજો કોઈ નિર્વાણમાર્ગ મને સૂઝતો નથી, અને બધામ મહાત્માઓને પણ એમ જ સૂઝતું હશે — સૂઝતું છે. (૨૩)

૧૪. ગમ પડ્યા વિના આગમ અનર્થકારક થઈ, પડે છે. સત્સંગ વિના ધ્યાન તે તરંગગત થઈ પડે છે. સંત વિના અંતની વાતમાં અંત પમાતો નથી. લોકર્મચાથી લોકાગ્રે જવાતું નથી. લોકત્યાગ વિના વૈરાગ્ય યથાયોગ્ય પામવો દુર્લભ છે. (૨૩)

૧૫. નીચેનાં વાક્યો પ્રત્યેક મુમુક્ષુઓને મેં અમંખ્ય સત્પુરુષોની સંમતિથી મંગળરૂપ, મોક્ષના સર્વોત્તમ કારણરૂપ માન્યાં છે :

(૧) માયિક સુખની સર્વ પ્રકારની વાંછા ગમે ત્યારે પણ છોડ્યા વિના છૂટકો થવો નથી, તો બ્યારથી એ વાક્ય

શ્રીરાજચક્રનાં વિચારરત્નો

શ્રવણ ક્યું ત્યારથી જ તે કમનો અભ્યાસ કરવો યોગ્ય જ છે એમ સમજવું

(૨) કોઈ પણ પ્રકારે સહયુગનો શોધ કરવો, શોધ કરીને તેના પ્રત્યે તન, મન, વચન અને આત્માથી અર્પણબુદ્ધિ કરવી, તેની જ આગામી મર્વ પ્રકારે નિશ્ચયતાથી આરાધન કરવું અને તો જ મર્વ માયિક વામનાનો અભાવ યશે એમ સમજવું

(૩) અનાદિકાળના પરિભ્રમણમાં અનંત વાર શાસ્ત્રપ્રવણ, અનંત વાર વિદ્યાભ્યાસ, અનંત વાર જિનદીક્ષા, અનંત વાર આચાર્યપણું પ્રાપ્ત થયું છે, માત્ર 'સત્' મળ્યા નથી, 'મત્' મળ્યું નથી અને સત્ શ્રદ્ધયું નથી અને એ મળ્યે, એ સૂર્યે અને શ્રદ્ધયે જ છૂટવાની વાર્તાનો આત્માથી બળુકાર થશે

(૪) મોક્ષનો માર્ગ બદ્ધાર નથી પણ આત્મામાં છે

(૫) જે અક્ષરમાં માર્ગ રહ્યો છે, અને અનાદિકાળથી એટલું બધું કર્યા છતાં આ માર્ગે પ્રાપ્ત થયો નથી તે વિચારે

(૨૩)

૧૬ અનંત કાળથી પોતાને પોતા વિષેની જ ભાંતિ ગંધી ગઈ છે આ એક અવાચ્ય, અહ્યુત વિચારણાનું રથજ છે

નિરંતર ઉદાસીનતાનો ક્રમ સેવવો, સત્પુરુષની ભક્તિ પ્રત્યે લીન થવું; સત્પુરુષોનાં ચરિત્રોનું સ્મરણ કરવું, મત્પુરુષોનાં લક્ષણોનું ચિનન કરવું, મત્પુરુષોની મુખાદૃતિનું ઉદ્યથી અવલોકન કરવું, તેના મન, વચન, કાયાની પ્રત્યેક ચેષ્ટાનાં

અદ્ભુત રહસ્યો ફરી ફરી નિદિધ્યાસન કરવાં; તેઓએ સંમત કરેલું સર્વ સંમત કર્યું.

આ શાનીઓએ હૃદયમાં રાખેલું, નિર્વાણને અર્થે માન્ય રાખવા યોગ્ય, ફરી ફરી ચિંતવવા યોગ્ય પરમ રહસ્ય છે. અને એ જ સર્વ શાસ્ત્રનો, સર્વ સંતના હૃદયનો, ઈશ્વરના ધરનો મર્મ પામવાનો મહામાર્ગ છે. અધિક શું લખવું ? આજે, ગમે તો તથા મોડે, અથવા વહેલે એ જ સૂત્રે, એ જ પ્રાપ્ત થયે છૂટકો છે. સર્વ પ્રદેશો મને તો એ જ સંમત. (૨૩)

૧૭. સર્વ પ્રકારની ક્રિયાનો, જપનો તપનો અને તે સિવાયના પ્રકારનો લક્ષ એવો રાખજો કે આત્માને છોડાવવા માટે સર્વ છે; બંધનને માટે નથી. જોયી બંધન થાય એ બધાં ત્યાગવા યોગ્ય છે. (૨૨-૨૪)

૧૮. ઉપાધિના યોગને લીધે શાસ્ત્રવાચન ન થઈ શકતું હોય, તો હમણાં તે રહેવા દેવ. પરંતુ ઉપાધિથી થોડો પણ નિત્ય પ્રતિ અવકાશ લઈ, ચિત્તવૃત્તિ સ્થિર થાય એવી નિવૃત્તિમાં ખેસવાનું બહુ અવશ્ય છે. અને ઉપાધિમાં પણ નિવૃત્તિનો લક્ષ રાખવાનું સ્મરણ રાખજો. જોડો વખત આયુષ્યનો, તેટલો જ વખત જીવ ઉપાધિનો રાખે, તો મનુષ્યત્વનું સફળ થવું ક્યારે સંભવે ? મનુષ્યત્વના સફળપણા માટે જીવતું એ જ કલ્યાણકારક છે એવો નિશ્ચય કરવો જોઈએ અને સફળપણા માટે જે જે સાધનોની પ્રાપ્તિ કરવી યોગ્ય છે, તે પ્રાપ્ત કરવા નિત્ય પ્રતિ નિવૃત્તિ મેળવવી જોઈએ. નિવૃત્તિના અભ્યાસ વિના જીવની પ્રવૃત્તિ ન દળે એ પ્રત્યક્ષ મમળય તેવી વાત છે. (૨૨-૨૪)

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

૧૯. તમને બંધાને હમણાં જે કંઈ જૈનનાં પુસ્તકો વાંચવાનો પરિચય રહેતો હોય, તેમાંથી જગતનું વિશેષ વર્ણન કયું હોય તેવો ભાગ વાંચવાનો લક્ષ્ય ઓછો કરજો: અને ‘જીવે શું નથી કયું’, ‘હવે શું કરવું’ એ ભાગ વાંચવાનો વિશેષ લક્ષ્ય રાખજો. અભેદદશા આવ્યા વિના જે પ્રાણી આ જગતની રચના જેવા ધ્રુવે છે, તે બંધાય છે, એવી દશા આવવા માટે એ પ્રાણીએ તે રચનાના કારણ પ્રત્યે પ્રીતિ કરવી નર્વ પ્રકારે કરીને એ રચનાના ઉપભોગની ધ્રુવ ત્યાગવી યોગ્ય છે.

લોકનું સ્વરૂપ મર્વ કાળ એક મિથિતનું નથી. કાલે કાલે તે રૂપાન્તર પામ્યા કરે છે. સર્વ કાળ જેની એક સ્થિતિ નથી એવું એ રૂપ ‘મર્ત’ નહિ હોવાથી, ગમે તે રૂપે વર્ણવી (શાસ્ત્રોમા) તે કાળે ભ્રાંતિ ટાળી છે, અને એને લીધે સર્વત્ર એ સ્વરૂપ હોય જ એમ નથી. બાળ જીવ તો તે સ્વરૂપને શાશ્વત રૂપ માની લઈ ભ્રાંતિમાં પડે છે, પણ કોઈ જોગ જીવ એવી અનેકતાની કહેણીથી મૂંઝાઈ જઈ ‘સત્’ તરફ વળે છે (૨૨-૨૪)

૨૦. અનંતા નય છે. અંકેક પદાર્થ અનંત ગુણથી અને અનંત ધર્મથી સુક્ત છે. માટે એ વાટે પદાર્થનો નિર્ણય કરવા માગીએ તો ચાય નહિ. એની વાટ કોઈ બીજી હોવી જોઈએ. ઘણું કરીને આ વાટને જ્ઞાની પુરુષો જ જાણે છે અને તેઓ તે ન્યાદિક માર્ગ પ્રત્યે ઉદાસીન વર્તે છે; જેથી કોઈ નયનું એકાંત ખંડન થતું નથી અથવા કોઈ નયનું એકાંત મંડન થતું નથી. જેટલી જેની મોખ્યતા છે, તેટલી તે નયની સત્તા જ્ઞાની પુરુષોને સંમત હોય છે.

માર્ગ જેને નથી પ્રાપ્ત થયો એવા મનુષ્યો નયનો આગ્રહ કરે છે. કોઈ નય ન્યા દુભાતો નથી એવા જ્ઞાનીના વચનોને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ, જેણે જ્ઞાનીના માર્ગની ઇચ્છા કરી હોય, એવા પ્રાણીએ કોઈ નયમાં આગ્રહ કરવો નહિ અને કોઈ પ્રાણીને એ વાટે દૂલવવું નહિ. (૨૨-૨૪)

૨૧. વાદી, દર્શન, મંત્રદાય એ બધાં કોઈ રીતે પ્રાપ્તિમા કામચૂપ થાય છે. પણ મમ્યક્ષ્માની વિનાના બીજા જીવોને તો બંધન પણ થાય છે. માર્ગની જેને ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ છે, તેણે એ બધાનું 'સાધારણજ્ઞાન' વાંચવું વિચારવું, બાકી મધ્યસ્થ ગહેવું યોગ્ય છે. 'સાધારણજ્ઞાન'નો અર્થ આ ઠેકાણે એવો કરવો કે, બધાં શાસ્ત્રમાં વર્ણવતાં બધાં જુદાઈ ન પડી હોય તેવું જ્ઞાન (૨૨-૨૪)

૨૨. કોઈ પણ પ્રકારે પરમાર્થ મંત્રધે મનથી કરેલા મંત્રરૂપ પ્રમાણે ઇચ્છા, કવી નહિ. અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રકારના દિવ્ય તેજસ્વિન પદાર્થો ધ્યાન દેખવા વગેરેની ઇચ્છા, મનોદ્વિપત ધ્યાનાદિ, એ મર્વ મંત્રરૂપની જેમ બને તેમ નિવૃત્તિ કવી કોઈ પણ પ્રકારે પોતે કંઈ મનમાં સંકલ્પ્યું હોય કે, 'આવી દશામા આવીએ અથવા આવા પ્રકારનું ધ્યાન કરીએ તો સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય', તો તે મંત્રરૂપે પ્રાયે બોલે છે. (૨૫)

૨૩. સંસાર મેળેથી કારણના પદાર્થોની પ્રાપ્તિ સુઘલપણે નિરંતર પ્રાપ્ત થયા કરે અને બંધન ન થાય એવા કોઈ પુરુષ હોય તો તે તીર્થંકર કે તીર્થંકર જેવા જાણીએ છીએ. પણ પ્રાયે એવી સુઘલપ્રાપ્તિના જોગથી જીવને અંપ દાગમાં મેસાર પ્રત્યેથી અસંત એવો વૈગમ્ય થતો નથી, અને સ્પષ્ટ

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

આત્મજ્ઞાન ઉદય થતું નથી એમ જાણી, જે કંઈ તે મુક્તિ-પ્રાપ્તિને હાનિ કરનાર જોગ બને છે તે ઉપકારક જાણી, સુખે રહેવા યોગ્ય છે

૨૪ સારીન્દ્ર વેદનાને દેહનો ધર્મ જાણી, અને બાધેલા એવા કર્મોનું ફળ જાણી, સમ્યક્ પ્રકારે અદ્વિયાસવા યોગ્ય છે બાધિરહિત શરીર હોય તેવા સમયમા જીવે જો તેનાથી પોતાનું જીવન જાણી, તેનું અનિત્યાયિ સ્વરૂપ જાણી, તે પ્રત્યેથી મોહમમત્વાદિ ત્યાગ્યા હોય, તો તે મોડું શ્રેય છે જોડે દેહનું તેનું મમત્વ ત્યાગવું કે આજીવન કરવું એ મહા દુષ્કર વાત છે તથાપિ જોનો તેમ કરવા નિશ્ચય છે, તે વહેવે મોડું ફળીબૂત થાય છે

જ્યાં સુધી દેહાદિકથી કરી જીવને આત્મકત્યાયનુ સાધન કરવું નહીં છે, ત્યાં સુધી તે દેહને વિરે અપરિણામિક એવી મમતા બજવી યોગ્ય છે એટલે કે આ દેહના કોઈ ઉપચાર કરવા પડે, તો તે ઉપચાર દેહના મમત્વાર્થે કરવાની ઇચ્છાએ નહિ, પણ એ દેહે કરી જાની પુરુષના માર્ગનું આગમન થઈ શકે છે તે જાણને અર્થે અને તેવી જ બુદ્ધિથી એ બાધિના ઉપચારે પ્રવર્તવામાં બાધ નથી

મર્વ પ્રકારે જાનીના શરણમાં શુદ્ધિ ગમ્મી, નિર્ભયપણાને, નિષેદપણાને બજવાની શિક્ષા થીતીર્થ કરે જોવાએ કરી છે કોઈ પણ કારણે આ મંસાગ્રમા કરેશિત થતું યોગ્ય નથી અવિચાર અને અજ્ઞાન એ મર્વ કવેશન, મોહનું અને માઠી ગતિનું કારણ છે અજ્ઞાન દશા વર્તતી હોય ત્યારે તેવા દેહને દુષ્ટ થવાના પ્રમંજોમાં અથવા તેવા બીજા કારણોમાં જીવ દેહની જાતાને બજવાની ઇચ્છા કરે

છે. સાચી જ્ઞાનદશા હોય તો તેને દેહને દુઃખપ્રાપ્તિનાં કારણો વિશે વિવેકતા થતી નથી. (૨૬)

૨૫. મુમુક્ષુ જીવને આ કાળને વિશે સંસારની પ્રતિકૂળ દશાઓ પ્રાપ્ત થવી તે તેને સંસારથી તરના અરાખર છે. અનંત કાળથી અભ્યાસેત્રો એવો આ સંસાર સ્પષ્ટ વિચારવાનો વખત પ્રતિકૂળ પ્રમંજે વિશેષે હોય છે. (૨૬)

૨૬. વ્યાવહારિક પ્રસંગોનું નિત્ય ચિત્તવિચિત્રપણું છે. માત્ર કલ્પનાએ તેમાં મુખ અને કલ્પનાએ દુઃખ એવી તેની સ્થિતિ છે. જ્ઞાની પુરુષે તે ખેચ કલ્પના કરવાની ના કહી છે. વિચારવાનને શોક ધટે નહિ. (૨૬)

૨૭. કવિતા કવિતાર્થે આરાધવા યોગ્ય નથી — સંમારાર્થે આગધવા યોગ્ય નથી. ભગવદ્ભજનાર્થે, આત્મકલ્યાણાર્થે જે તેનું પ્રયોજન થાય, 'તો જીવને તે મુખની ક્ષયોપશમતાનું ફળ છે. જે વિદ્યાર્થી ઉપશમશુભ પ્રગટ્યો નહિ, વિવેક આવ્યો નહિ, કે સમાધિ યર્ષ નહિ, તે વિદ્યાર્થે વિશે રૂઝા જીવે આગ્રહ કરવો યોગ્ય નથી. (૨૭)

૨૮. મૂળ વાત તો એ છે કે, જીવને વૈરાગ્ય આવતાં છતાં પણ જે તેનું અત્યંત શિથિલપણું — ઢીલાપણું — છે, તે ટાળતા તેને અત્યંત વમમુ લાગે છે અને ગમે તે પ્રકારે પણ એ જ પ્રથમ ટાળવા યોગ્ય છે. (૨૭)

૨૯. બંધવૃત્તિઓને ઉપશમાવવાનો તથા નિવૃત્તાવવાનો જીવને અભ્યાસ — મતત અભ્યાસ — કરવો છે. કાગળ કે વિના વિચારે, વિના પ્રયાસે તે વૃત્તિઓનું ઉપશમનું અથવા નિવૃત્તનું કેવા પ્રકારથી થાય? કાગળ વિના કોઈ કાચું સંભવતું નથી. તો આ જીવે કોઈ ઉપાય કયો ન હોય

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

એટલે તેનો અભાવ ન થાય એ સ્પષ્ટ સંભવરૂપ છે. ધણી વાગ પૂર્વ કાળે વૃત્તિઓના ઉપરાગનનું તથા નિવર્તનનું શ્રવે અભિમાન કયું છે પણ તેનું કંઈ માધન કયું નથી અને હજી સુધી તે પ્રકારમાં શ્રવ કંઈ કેકાણું કરતો નથી. (૨૭)

૩૦. માયા એટલે જનન - લોક - નું જેમાં વધારે વર્ણન કયું છે એવાં પુસ્તકો વાંચવા કરતાં જેમાં સત્પુરુષનાં ચરિત્રો અથવા વૈગમ્યરૂપા વિશેષ કરીને રહી છે, તેવાં પુસ્તકોનો ભાવ રાખજો. મતમતાંતરનો ત્યાગ કરવો. અને જેથી મતમતાંતરની શક્તિ થાય તેવું વાંચન લેવું નહિ. (૨૭)

૩૧. મુમુક્ષુ શ્રવને એટલે વિચારવાન શ્રવને આ મંસાર વિષે અજ્ઞાન સિવાય બીજો કોઈ ભય હોય નહિ. એક અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ ધ્વજી એરૂપ જે ધ્વજા તે સિવાય વિચારવાન શ્રવને બીજી ધ્વજા હોય નહિ. અને પૂર્વકર્મના બળે તેવો કોઈ ઉદય હોય, તો પણ વિચારવાનના ચિત્તમાં સંસાર કાગઝૂડ છે, ભયાકુળ છે. મહાત્મા શ્રીતીર્થકરે પ્રાપ્ત પરિષદ મહન કરવાની ફરી ફરી બલામણુ આપી છે. કોઈ ઉદયયોગનું બળાનપણું હોય અને મતસંગ થયા હતા શ્રવને અજ્ઞાનનાં કારણો ટાળવામાં હિંમત ન ચાલી શકતી હોય, મૂંઝવણુ આવી જતી હોય, તો પણ ધીરજ રાખવી, મતસંગ સત્પુરુષનો યોગ વિશેષ કરી આરાધવો. પણ તે ધીરજ એવા અર્થમાં રહી નથી કે મતસંગ સત્પુરુષના યોગે પ્રમાદહેતુએ વિલંબ કરવો તે ધીરજ છે. શ્રવ દિશામૂઢ રહેવા ધ્વજે ત્યાં ઉપાય પ્રવર્તી શકે નહિ. (૨૭)

૩૨. સમગ્ર મંસાગ્ના મુખ્ય કારણે પ્રેમબંધન તથા દ્વેષબંધન સર્વ શાનીએ સ્વીકાર્યા છે. તેની મૂંઝવણે જીવને નિઃશ્વિચાર કરવાનો અવકાશ પ્રાપ્ત થતો નથી અથવા થાય એવા યોગે તે બંધનના કારણથી આત્મવીર્ય પ્રવર્તી શકતું નથી અને તે સૌ પ્રમાદનો હેતુ છે. અને તેવા પ્રમાદે લેશમાત્ર મમયકાગ પણ નિર્ભય ગ્રહેતુ કે અજાગૃત રહેતું તે આ જીવનું અતિશય નિર્ભયપણ છે, અવિવેકતા છે, બ્રાતિ છે, અને ટાળતા અત્યંત કંઈક એવો મોહ છે. (૨૮)

૩૩. મર્વ કવેશથી અને મર્વ દુઃખથી મુક્ત થવાનો ઉપાય એક આત્મજ્ઞાન છે. વિચાર વિના આત્મજ્ઞાન થાય નહીં અને અમત્તંગ તથા અસત્પ્રમંગથી જીવનું વિચારબળ પ્રવર્તતું નથી આરંભ પશ્ચિમનું અદ્યત્વ કરવાથી અમત્તંગનું બળ ઘટે છે. અમત્તંગનું બળ ઘટવાથી આત્મવિચાર થવાનો અવકાશ પ્રાપ્ત થાય છે. આત્મવિચાર થવાથી આત્મજ્ઞાન થાય છે અન્ય પશ્ચિમામંભા જોડલી તાદાત્મ્યરૂપિ છે, તેટલો જીવથી મોક્ષ દૂર છે વિચારની નિર્મળતાએ ફરી ને આ જીવ અન્ય પશ્ચિમથી પાછો વળે, તો સહજમાં હમણા જ તેને આત્મજ્ઞેય પ્રગટે. (૨૯)

૩૪. આત્મબ્રાતિ સમ રોગ નહીં, મહાગુરુ વૈષ સુગ્રણ,
શુરુઆરા સમ પથ્ય નહીં, ઔષધ વિચાર ધ્યાન. (૨૯)

૩૫. મંગના યોગે આ જીવ સહજ સ્થિતિ બ્રૂયો છે. સંગની નિવૃત્તિએ સહજસ્વરૂપનું અપરોક્ષ જ્ઞાન પ્રગટે છે. સર્વભાવથી અગંગપણું થતુ તે સર્વથી દુષ્કરમાં દુષ્કર સાધન છે. સર્વ જિનાગમમા કહેલાં વચનો એક માત્ર અમંગપણામાં જ સમાય છે. કેમકે તે થવાને અર્થે જ તે સર્વ વચનો

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

હજી છે તે અર્મગપણુ નિગમપણે મિદ્ધ થવું અત્યંત દુષ્કર છે એમ વિચારી, શ્રીતીર્થ દરે મત્મજને તેનો આધાર કહ્યો છે (૨૯)

૩૬ ધણુ કરીને વર્તમાનમાં જ તો શુદ્ધિ-પ્રધાનપણામાં જીવે મોક્ષમાર્ગ દર્શ્યો છે અથવા બાહ્ય ક્રિયા અને શુદ્ધ વ્યવહારક્રિયા ઉત્થાપવામાં મોક્ષમાર્ગ દર્શ્યો છે અથવા સ્વમતિરૂપનાએ અધ્યાત્મમથો વાચી, કથનમાત્ર અધ્યાત્મ પામી મોક્ષમાર્ગ દર્શ્યો છે એમ કંપાગાથી જીવને સત્મમાગમાદિ હેતુમાં તે તે માન્યતાનો આગ્રહ આડો આવી, પરમાર્થ પામવામાં સ્થલભૂત થાય છે

જે જીવે શુદ્ધક્રિયાપ્રધાનપણામાં મોક્ષ કર્યો છે, (તેમણે) જ્ઞાન દર્શન, ચારિત્ર અને તપ એમ મોક્ષમાર્ગ ચાર પ્રકારે કહ્યો છતાં પ્રથમના બે પદ તો . . વિમાર્ગ જેવું હોય છે અને ચારિત્ર શબ્દનો અર્થ વેશ તથા માત્ર બાહ્ય વિનિતિમાં સમન્વ્યા જેવું હોય છે વળી કવચિત્ જ્ઞાન દર્શન પદ કહેવા પડે, તો ત્યાં લૌકિક ધ્યન જેના ભાવેના કથનને જ્ઞાન અને તેની પ્રતીતિ અથવા તે કહેનાગ્ની પ્રતીતિને વિષે દર્શન શબ્દનો અર્થ સમજના જેવું ગ્રહે છે

[જેઓ શુદ્ધ વ્યવહારક્રિયાને ઉત્થાપવામાં મોક્ષમાર્ગ સમજે છે તેમને વિષે]

વ્યવહાર બે પ્રકારના છે એક પરમાર્થહેતુ મૂળ વ્યવહાર, અને બીજો વ્યવહારરૂપે વ્યવહાર જે માત્ર વ્યવહારહેતુ વ્યવહાર છે, તેના દુનમહને તાત્પર્ય નિર્ણયો છે જે વ્યવહારનું ક્ષણ (નગ્કાદિ) ચાર ગતિ થાય, તે વ્યવહારને

મનુષ્યદેગ

વ્યવહારને વ્યવહાર કહી રાકાય અથવા જે વ્યવહારની આત્માની વિભાવદશા જતવા ચોગ્ય ન થાય, તે વ્યવહારને વ્યવહારને વ્યવહાર કહેવાય. એનો રાત્રિકાર નિગેધ કર્યો છે ને પણ એકાદ નહિ કેવળ દુઃખદશાથી અથવા તેમાં જ મોહભાગી માનનારને એ નિગેધથી માયા વ્યવહાર ઉપર લાવવા કર્યો છે અને પગમાથાંદેતુ મૂળ વ્યવહાર — મમ, મંદેગ, નિર્વંદ, અનુકંપા, આર્યા અથવા મદ્યુર, મત્સ્ય અને મન વચનાદિ સુમતિ તથા શુભિ [આદિ]નો નિગેધ કર્યો નથી અને તેનો નિગેધ કરવા ચોગ્ય છે, તે રાત્રી ઉપદેશને બાકી રા મમજવા જેવું મહેતું હતું ?

[માત્ર પુત્રકો વાચી પોતાને માની માનનાગઓ વિશે]

શમમંદેગાદિ ગુણો ઉપજ થયે અથવા વેગમંદેગ, નિષ્પત્તિપાનતા થયે, કષાયાદિ પાતળા પડ્ય અથવા કંઈ પણ પ્રસાદિરોપથી સમજવાની ચોગ્યતા થયે જે મદ્યુરમંદેગ મમજવા ચોગ્ય અધ્યાત્મમંદેગ છે — ત્યાં મુધી ધણ કરી શકે જેવા છે — તે પોતાની કલ્પનાએ જેમ તેમ વાચી લઈ, નિર્ધારી લઈ, તેવા અતન્નદેગ થયા વિના અથવા દશા કર્યા વિના, વિભાવ મયા વિના પોતાને વિશે જ્ઞાન કર્યું છે અને ક્રિયાગદિન તથા શુદ્ધ વ્યવહારગદિન થઈ વર્તે છે એવો ત્રીજો પ્રકાર શુદ્ધ અધ્યાત્મીનો છે (૨૯)

૩૭ બાજુ ઉપાગનો માર તમને કહીએ છીએ કે વૃત્તિઓને ક્ષય મળી આ વૃત્તિઓ એ પ્રકારની કહી. એક બાજુ અને બીજી આંતર બાજુ વૃત્તિ એટલે આત્માથી બહાર વર્તેલું તે આત્માની અદ્ય પશ્ચિમ —

શ્રીગજવંદનાં વિચારરત્નો

તેમાં સમાવું — તે અંત-વૃત્તિ પદાર્થનું સુચ્છપણું ભાસ્યમાન થયું હોય તો અનરગત્તિ નહિ (૨૬)

૩૮ કર્મનો દોષ કાઢવો નહિ આત્માને નિંદવો. અનાદિ કાળના કર્મો એ ધડીમાં નાશ પામે છે ધર્મ કરનારી પાત આવે ત્યારે [મનુષ્ય] પૂર્વકર્મના દોષની વાત આગળ કરે છે પુરુષાર્થ કરવો શ્રેષ્ઠ છે કર્મ ટાળ્યા વગર દગરાના નથી. તેટલા માટે જ શાનીઓએ શાસ્ત્રો વર્ણવ્યાં છે કર્મ ગણી ગણીને નાશ કરતા નથી શાની પુરુષ તો સામટો જોટો વાળી નાશ કરે છે વિચારવાને બધાં આનબને. મૂકી દઈ, આત્માના પુરુષાર્થનો જય થાય તેવું આનબન લેવું કર્મબંધનનું આલંબન લેવું નહિ (૨૬)

૩૯ ક્રોધ માન, મયા, લોભ મારે પાતળા પાડવા એવો જ્યારે લક્ષ થતો, જ્યારે તેનો થોડો થોડો પણ લક્ષ વર્તાશે, ત્યારે પછી સહજ થશે આત્માને આત્મરણ કરનાર દરેક દૂષણ જાણવામાં આવે ત્યારે તેને ખસેડવાનો અભ્યાસ કરવો ક્રોધાદિ થોડે થોડે પાતળા પડ્યા પછી મહાગુપ્ત થશે પછી નિમગ્નમાં લેના માટે જેમ બને તેમ અભ્યાસ ગણવો અને વિચારમાં વખત માળવો (૨૭)

૪૦ જીવ પોતે જાગે તો બધાં વિપરીત કારણો મટી જાય જેમ કોઈ પુરુષ ઘરમાં નિદ્રાવશ થવાથી તેના ધગમા ફૂતરા બિલાડા વગેરે પેસી જવાથી નુકસાન કરે છે, અને પછી તે પુરુષ જાગ્યા પછી નુકસાન કરનારા એનાં જે ફૂતરા આદિ પ્રાણીઓ તેનો દોષ કાઢે, પણ પોતાનો દોષ કાઢતો નથી કે હું જાગી ગયો તો આમ થયું, તેમ જીવ

પોતાના દોષો જ્ઞેતો નથી પોતે જનમૃત ગ્હેતો હોય, તો બધાં વિપરીત કાગણો મળી જાય માટે પોતે જનમૃત ગ્હેતુ

જીવ એમ કહે છે કે, મારા તૃષ્ણા, અહંકાર, લોભ આદિ દોષો જતા નથી અર્થાત્ જીવ પોતાનો દોષ કાઢતો નથી, અને દોષોનો વાક કાઢે છે - જેમ, સૂર્યનો તાપ બહુ પડે છે અને તેથી બહાર નીકળાતું નથી માટે સૂર્યનો દોષ છે, પણ છત્રી અને પગરખા સૂર્યના તાપથી રક્ષણાર્થે બતાવ્યા છે તેનો ઉપયોગ કરતો નથી તેમ જ્ઞાની પુરુષોએ લૌકિક ભાવ મૂકી દઈ જે વિચારથી પોતાના દોષો ધટાડેલા (નાશ કરેલા) તે વિચારો અને તે ઉપાયો જ્ઞાનીઓ ઉપકાર અર્થે કહે છે તે શ્રવણ દ્વારા આત્મામાં પરિણામ પામે તેમ કરવું

કયા પ્રગટ દોષ ધટે ? જીવ લૌકિકભાવ જ્યાં કરે છે, તે દોષો કેમ ધટતા નથી એમ કહ્યા કરે છે । મુમુક્ષુઓએ જનમૃત ચર્ચાદેગમ્ય વધારવો જ્ઞેર્ધએ સત્પુરુષનું એક વચન સાંભળી પોતાને વિષે દોષો હોવા માટે બહુ જ ખેદ રાખશે અને દોષ ધટાડશે ત્યારે જ શુદ્ધ પ્રગટશે . બાકી સત્પુરુષ તો જેમ એક વટેમાર્ગી બીજા વટેમાર્ગીને રસ્તો બતાવી આપ્યો જાય છે, તેમ બતાવી આપ્યા જાય છે (૨૬)

૪૧ માણસો વગસાદ આવે ત્યારે પાણી ટાંકામાં ભરી રાખે છે પણ મુમુક્ષુ જીવો આટલો આટલો ઉપદેશ સાંભળીને જરાય ગ્રહણ કરતા નથી, તે એક આશ્ચર્ય છે તેને ઉપકાર કેવી રીતે થાય ? (૨૬)

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

૪૨ અત કગ્લુની શુદ્ધિ વિના બોધ અસર પામતો નથી માટે પ્રથમ અત કગ્લુમા કેમગતા લાવવી (૨૯)

૪૩. જીવે યોગ્ય ચવા માટે હિંમા કરવી નહીં, સત્ય બોલવું, અદત્ત લેવું નહીં, મહત્ત્વર્થ પાગવું પગિત્રહની મર્પાદા કરવી, મત્રિભોજન નરવું નહિ — એ આદિ સદાયગમ્ય શુદ્ધ અંત જગ્લે કગ્લાનું જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે તે પણ જો આત્માને અર્થે લક્ષ રાખી કરવામા આવના હોય તો ઉપકારો છે (૨૯)

૪૪ મિથ્યાત્વ, પ્રમાદ, અવન, અશુભ યોગ [પ્રવૃત્તિ] એ અનુક્રમે જાય તો મત્પુરુષન વચન આત્મામાં પગિલામ પામે તેથી જગા દોષો અનુક્રમે નાશ પામે આત્મજ્ઞાન વિચારથી થાય છે. (૨૯)

૪૫ ઉપદેશ માલગવાની ખાતર માલગવાના કામીએ કર્મરૂપ ગોદકું ઓઢવું છે, તેથી ઉપદેશરૂપ લાકડી લાગતી નથી તગવાના કામો હોય તેણે ધોતિયારૂપ ઢર્મ ઓઢવા છે તેથી ઉપદેશરૂપ લાકડી વહેલી લાગે (૨૯)

૪૬ ખારી જમીન હોય ને તેમા વગમાદ પડે તો શુ કામ આવે? તેમ, જ્યાં સુધી આત્મામા ઉપદેશ પગિયમે નહિ તેવી ગિયતિ હોય, ત્યાં સુધી તે શુ કામનો? (૨૯)

૪૭ પુરુષાર્થ કરે તો કર્મથી મુક્ત થાય અનંત કાગના કર્મો હોય અને જો યથાર્થ પુરુષાર્થ કરે, તો કર્મ એમ ન કહે કે હું નહિ જાઉં. જે ધડીમા અનર્તા કર્મો નાશ પામે છે (૨૯)

૪૮ પોતે ત્યાગ કરી શકે નહિ, અને બદાના કાટે કે મારે અંતગયો ઘણા જીંધર્મનો પ્રમંજ આવે ત્યારે 'ઉંચ'

[પ્રારબ્ધ] છે એમ કહે ઉદય ઉદય કહ્યા રે, પણ કાર્ષક
ક્રવામા પડતો નથી ગાડામા બેઠો હોય અને ધાંચ આવે
તો સાચવી સલાળીને ચાલે તે વખતે ઉદય જૂલી જાય અર્થાત્
પોતાની શિથિલતા હોય તેને બદલે ઉદયનો દોષ કાઢે છે (૨૯)

૪૯ અર્થ કરતાં પ્રથમ જોતલો ત્રાસ રહે છે,
તેટલો બીજી રેરે કગ્તા ગહેતો નથી માટે પ્રથમથી જ
અકાર્ય કગ્તા અટકવું (૨૯)

૫૦ મમજ્યા વિના ગસ્તો ભારે વિકટ છે હીરો
કાઠરા માટે ખાણુ જોઈવી તે મરેનત છે, પણ હીરો લેવો
તેમા મહેનત નથી તે જ પ્રમાણે આત્મા સંબધી મમજ્યા
આવવી ફુલ્લ છે, નહિ તો આત્મા કર્ષ દૂર નથી (૨૯)

૫૧ એક વાર જમ્યા તે પચ્યા વગર બીજુ ખાવું
નહિ તેની પેઠે તપ વગેરે કરવા તે કાર્ષક મહાભારત વાત
નથી માટે તપ કરનારે અહ કાર કરવો નહિ તપ એ
નાનામા નાનો ભાગ છે જુએ મરવું કે ઉપવાસ કરવા તેનું
નામ તપ નથી માહીથી શુદ્ધ અંત કરણુ થાય ત્યારે તપ
કહેવાય (૨૯)

અદરથી છૂટે ત્યારે બહારથી જુએ, અદરથી છૂટ્યા
વગર બહારથી છૂટે નહિ એમ્બુ બહારથી છોડે તેમા કામ
થાય નહિ (૨૯)

વ્રતનિયમ કરવાનાં છે તેની માથે કળિયાક કાસ, છોકગાં-
ડિયા, અને ઘરમા માગપણુ કગ્તુ નહિ જિન્વી દિશાએ જવા
માટે વ્રતનિયમ કરવા જુએ મરવું કે ઉપવાસ કરવા તેનું
નામ તપ નથી માહીથી શુદ્ધ અંત કરણુ થાય ત્યારે તપ

શ્રીપાત્મચંદ્રનાં વિચારરત્નો

કહેવાય અને તેથી મોક્ષગતિ થાય... દાયાની આભાસિક કર્મ કરતાં આત્માની સામાયિક એક વાગ કરો. (૨૯)

એક ને એક વ્રત હોય, પણ ત્રિવ્યાદષ્ટિની અપેક્ષાએ બંધ છે; અને સમ્યક્દષ્ટિની અપેક્ષાએ નિર્જરા છે... આંધળો વણે ને વાછડો ચાવે એની પેઠે અજ્ઞાનીની ક્રિયા તિબ્બળ જાય છે. (૨૯)

૫૨. જ્ઞાન એટલે આત્માને યથાતથ્ય જાણવો તે.

દર્શન એટલે આત્માની યથાતથ્ય પ્રતીતિ તે.

ચરિત્ર એટલે આત્મા સ્થિર થાય તે. (૨૯)

૫૩. જ્યાં મુધી દેહાત્મભુક્ષિ ટળે નહિ, ત્યાં મુધી સમ્યક્ત્વ થાય નહિ જીને સાચ ક્યારેય આવ્યું નથી, આવ્યું હોત તો મોક્ષ થાત. જલે સાધુપણું, શ્રાવકપણું અથવા તો ગમે તે જ્યો, પણ સાચ વગર સાધન તે વૃથા છે. દેહાત્મભુક્ષિ મટે ત્યારે સાચ આવ્યું સમજાય. (૨૯)

૫૪. આ મસાગમા મનુષ્યપ્રાણીને જે ખેંદના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે, તે અકથ્ય પ્રસંગોમાનો [મૃત્યુ એ] એક મોટો ખેંદકારક પ્રસંગ છે. તે પ્રસંગમા યથાર્થ વિચારવાન પુરુષોને તે ખેંદકારક પ્રસંગનો મૂર્છાભાવે ખેંદ કરવો તે માત્ર કર્મબંધનો હેતુ જાણે છે. મૂર્છાભાવે ખેંદ કર્યાથી પણ જે સંબંધીનો વિયોગ થયો છે, નેની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (વિચારવાન પુરુષો તે પ્રમત્તે) સર્વ મંગલ અસરણપણું, અબંધનપણું, અનિત્યપણું અને દુઃખપણું તેમજ અન્ય-ત્વપણું દેખીને જાણિતાત્મતાથી વૈગમ્યને શુદ્ધ અને નિશ્ચળ કરે છે. (૨૯)

૫૫. આ જીવને દેહમંજીમ દોષને મૃત્યુ ન હોત, તો આ મંમાર મિત્રાચ ખીજે તેની વૃત્તિ જોડાવાનો અભિપ્રાય થાત નહિ. મુખ્ય દરીને મૃત્યુને જામે પરમાર્થરૂપ ખીજે સ્થાનકે વૃત્તિ પ્રેરી છે. તે પણ કોઈક વિરલા જીવને પ્રેરિત થઈ છે. ધણા જીવોને તો ક્ષણિક વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થઈ, વિશેષ કાર્યકારી થયાં વિના નાશ પામે છે. મૃત્યુનું અસ્થ્ય આવવું દેખીને, તથા તેનું અનિયમિતપણે આવવું દેખીને, તે પ્રમંગ પ્રાપ્ત થયે સ્વજનાદિ સૌથી અરક્ષણપણું દેખીને (વિચારવાનને) પરમાર્થ વિચારમાં અપ્રમત્તપણું જ દિનકારી લાગ્યું. (૨૯)

૫૬. આશુચ અસ્થ અને અનિયત પ્રવૃત્તિ, અસીમ બળવાન અગત્યંગ, પૂરું પાણું કરીને અનારાધકપણું, બલતીર્થની હીનતા, એવાં કારણોથી ગહિન કોઈક જીવ હજે એવા આ કાળને વિશે પૂર્વે કરારે પણ નહિ જાણેલો, નહિ પ્રતીત કરેલો, નહિ આરાધેલો તથા નહિ સ્વભાવમિદ્ધ થયેલો એવો 'માર્ગ' પ્રાપ્ત કરવા દુષ્કર હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. તથાપિ જોણે તે પ્રાપ્ત કરવા મિત્રાચ ખીજે કોઈ લક્ષ રાખ્યો જ નથી, તે આ કાળને વિશે પણ અસ્થ્ય તે માર્ગ પામે છે. (૩૦)

૫૭. 'જ્ઞાનનું કળ વિગતિ છે.' વીતરાગનું આ વચન સર્વ મુમુક્ષુઓએ નિત્ય સમરથમાં રાખવા યોગ્ય છે. જે વાંચવાથી, સમજવાથી આત્મા વિલાવનો ત્યાગી ન થયો, તે વાંચતું, વિચારતું અને તે સમજતું અજ્ઞાન છે. (૩૧)

૫૮. ખેદ નહિ કરતાં જીવીરપણુ ગ્રહીને જ્ઞાનીને માર્ગે ચાલનાં મોક્ષપાટણુ મુક્તલ જ છે. વિષયકયાયાદિ

શ્રીરાજ્યંદ્રનાં વિચારરત્ને

વિશેષ વિકાર કરી જાય, તે વખતે વિચારવાનને પોતાનું નિર્વીર્યપણું જોઈને ધણો ખેદ થાય છે. તેમ એકલો ખેદ કરીને અટકી ગહેતા નથી. ફરી ફરીને તિરસ્કારની વૃત્તિથી જોઈ, ફરી મહંતપુરુષના ચરિત્ર અને વાક્યનું અવલંબન અદ્યક્ષ કરી, આત્માને શૌર્ય ઉપજાવી, તે વિષયાદિ મામે અતિ દૃઢ કરીને તેને હઠાવે છે ત્યાં સુધી નીચે મને જેમતા નથી (૩૧)

પદ એવો મિદ્ધાંત છે કે, કૃતિ વિના છાનને પાપ લાગતું નથી. તે કૃતિની જ્યાં સુધી વિરતિ કરી નથી, ત્યાં સુધી અવિગતિપણાનું પાપ લાગે છે. સમસ્ત એવા ચૌદ ગજસોભાથી તેને પાપક્રિયા ચાલી આવે છે. કેઈ જીવ ઈર્ષ્ય પદાર્થ યોજી મરણ પામે અને તે પદાર્થની યોજના એવા પ્રકારથી હોય કે તે યોજેલો પદાર્થ જ્યાં સુધી ગહે ત્યાં સુધી તેનાથી પાપક્રિયા થયા કરે, તો ત્યાં સુધી તે જીવને અવિગતિપણાની પાપક્રિયા ચાલી આવે છે. હાલના પર્યાયને સમયે તેના અજ્ઞાપણાનો લાભ તેને મળી શકતો નથી. તે જીવે સમજવું જોઈતું હતું કે, આ પદાર્થથી થતો પ્રયોગ જ્યાં સુધી કાયમ ગહેશે, ત્યાં સુધી તેની પાપક્રિયા ચલુ રહેશે. તે યોજેલા પદાર્થથી થતી ક્રિયાથી મુક્ત થવું હોય, તો જોડભાવને મુકવો મુકવાથી એટલે અવિગતિપણું કુવાથી પાપક્રિયા બંધ થાય છે. તે વિગતિપણું યોજેલા પદાર્થના જ ભાવને ત્રિને આદગવામાં આવે, તો તે પાપક્રિયા જ્યાંથી વિગતિપણું આદરે ત્યાંથી આવતી બંધ થાય છે. અહીં જે પાપક્રિયા લાગે છે તે

ચારિત્રમોહનીયના કારણથી આવે છે. તે મોહભાવના ક્ષય થવાથી આવતી બંધ થાય છે. (૩૨)

૬૦. મંસારમાં પરિવ્રમણ કરાવનાર ક્રોધ, માન, માયા લોભની ચોકડીરૂપ ક્ષયાય છે. . . . તે અનંત મંસાર રૂખડાવનાર છે. તે ક્ષયાય ક્ષય થવાનો ક્રમ મામાન્ય રીતે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ પ્રમાણે છે. અને તેનો હિત્ય થવાનો ક્રમ મામાન્ય રીતે માન, લોભ, માયા, ક્રોધ એ પ્રમાણે છે. . . . મિથ્યાત્વમોહ રૂપી એક રાગને બરાબર જાણવાથી સૈન્યના મધ્ય ભાગમાં રાખી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર તેની ન્હા કરે છે. અને જે વખતે જેની જરૂર પડે છે, તે વખતે તે વખરે બોક્ષાવ્યા મિથ્યાત્વમોહની સેવા બજાવવા મંડી પડે છે. . . . આ ચાર ચોદાઓ મધ્યેથી ક્રોધનો સ્વભાવ ખીજા ત્રણ કરતાં કાઠકે ભોળો માલૂમ પડે છે. કારણકે, તેનું સ્વરૂપ સર્વ કરતાં વહેલું જણાઈ શકે છે. (૩૨)

૬૧. વાટે ચાલતા કાળિયુ કાટામાં બરાબર અને રસ્તાની મુસાફરી હજી છે, તો બની શકે તો કાટા દૂર કરવા; પરંતુ કાટા કાઢવાનું ન બની શકે તો તેટલા સારુ લા રોકાઈ રાત ન રહેવું. પણ કાળિયુ મૂકી હઈ ચાલી નીકળવું. તેવી જ રીતે જિનમાર્ગનું સ્વરૂપ તથા તેનું રહસ્ય શું છે તે મમજ્યા વિના અથવા તેનો વિચાર કર્યા વિના અહ્ય અહ્ય શંકાઓ માટે બેસી રહી આગળ ન વધવું તે ઉચિત નથી. જિનમાર્ગ ખરી રીતે જોતા તો જીવને કર્મક્ષય કરવાનો ઉપાય છે. . . . જીવ પોતાનું સ્વરૂપ જાણી શકતો નથી; તો પછી પરનું સ્વરૂપ જાણવા છએ તો તે તેનાથી શી રીતે જાણી-સમજી-શકાય ?

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

અને જ્યાં સુધી ન સમજવામાં આવે, ત્યાં સુધી ત્યાં રહી, ગૂંચાઈ ડહોળાયા કરે છે શ્રેયઠારી એવું જે નિજસ્વરૂપનું જ્ઞાન તે જ્યાં સુધી પ્રગટ નથી કર્યું, ત્યાં સુધી પરદ્રવ્યનું ગમે તેટલું જ્ઞાન મેળવે તોપણ તે કશા કામનું નથી માટે ઉત્તમ રમ્તો એ છે કે, બીજી બધી વાતો મૂકી દઈ, ચોતાના આત્માને ઓળખવા પ્રયત્ન કરવો.

જેમ જેમ નિજસ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે, તેમ તેમ દ્રવ્યનું જે અર્થિત્ય મામર્થ્ય તે તેના અનુભવમાં આવતું જાય છે તેને લઈને ઉપર બતાવેલી એવી જે શંકાઓ (જેવી કે થોડા આકાશમાં અનંત જીવનું સમાવું અથવા અનંત પુદ્ગલ પરમાણુનું સમાવું) તેનું કરવાપણું રહેતું નથી (૩૨)

૧૨ અવશ્ય એ પવનની લહેર માફક છે તે આવે છે અને ચાતુ જાય છે મનન દરવાથી છાપ બેસે છે અને નિદ્રિધ્માસન ઠગવાથી મહણ થાય છે વધારે અવશ્ય કરવાથી મનનશક્તિ મંદ થતી જોવામાં આવે છે (૩૩)

૧૩ આત્મા સમય સમય ઉપયોગી છતાં, 'અવકાશની ખામી' અથવા 'કામના બોળને લઈને તેને આત્મા સંબંધી વિચાર દરવાનો વખત મળી શકતો નથી', એમ કહેવું એ પ્રાકૃતજન્ય 'લૌકિક' વચન છે જે ખાવાનો પીવાનો ઊંચવા ધત્પાદિનો વખત મળ્યો ને કામ કર્યું તે પછી આત્માના ઉપયોગ વિના નથી થયું, તો પછી જે મુખની આવશ્યકતા છે ને જે મનુષ્યજન્યનું કર્તવ્ય છે, તેમાં વખત ન મળ્યો એ વચન જ્ઞાની કોઈ કાળે સાચું માની શકે નહિ

એનો અર્થ એટલો જ છે કે, બીજાં ઇન્ડિયાદિક સુખનાં કામો જરૂરનાં સાગ્યાં છે અને તે વિના દુઃખી થવાના ડરની કલ્પના છે. આત્મિક સુખના વિચારનું કામ કયો વિના અનંતો કાળ દુઃખ ભોગવવું પડશે, અને અનંત સંસાર બ્રમણ કરવો પડશે એ વાત જરૂરની નથી સાગની. મતલબ આ યેનયે કૃત્રિમ માન્યું છે. સાચું માન્યું નથી. . . . તમો જીવોમાં ઉત્સાસમાન વીર્ય કે પુરુષાર્થ નથી. વીર્ય મંદ પડ્યું ત્યાં ઉપાય નથી. (૩૩)

૬૪. ત્યાં સુધી મૃદા અને પરસ્ત્રીત્યાગ કરવામાં આવે નહિ, ત્યાં સુધી સર્વ ક્રિયા નિષ્ફળ છે. ત્યાં સુધી આત્મામાં જગકપટ હોવાથી ધર્મ પરિણમતો નથી. ધર્મ પામવાની આ પ્રથમ ભૂમિકા છે. ત્યાં સુધી દુઃખ-ત્યાગ અને પરસ્ત્રીત્યાગ એ ગુણો ન હોય, ત્યાં સુધી રક્ષા તથા શ્રેતા હોઈ શકે નહિ.

૬૫. જોકે હમણા જ તમો મર્યાદા કરી રહ્યા છો. પણ બાજનના પ્રમાણમાં વસ્તુ મુકાય છે. ને તે ને ને [કાયા] વાસણમાં બારે વસ્તુ મૂકવાથી વસ્તુ ને વસ્તુ તેમ થાય. (૩૩)

૨૭

પ્રશ્નો *

૧ આ કાળમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકાય ?

[ક્ષાયક મમકિત, એટલે કે મોક્ષના કારણરૂપ ચિત્તની નિર્મળ અવસ્થા આ કાળમાં નથી મેળવતી અને તેથી કરીને આ કાળે કોઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત પુરી શકે નહિ, એવી માન્યતા જૈન પરંપરામાં ચાલી આવી છે. તે વિષે નીચેની ચર્ચા છે]

હાલ જેને જિનસૂત્રોને નામે ઓળખવામાં આવે છે, તેમાં 'ક્ષાયક મમકિત [આ કાળમાં કોઈને પ્રાપ્ત મર્ષ શકે તેમ] નથી' એવું સ્પષ્ટ લખેલું નથી. [પરંતુ] પરંપરાગત

---

* આ વિભાગ વિવિધ પ્રશ્નકારોએ પૂછેલા પ્રશ્નોના જવાબોનો છે. મૂળ પ્રશ્નો કેટલીક વાર મૂળ સંખ્યોમાં જ મૂકેલા છે, અથવા દ્વંદ્વાવીને મૂકેલા છે. જ્યાં જવાબ લખેલો જ પ્રશ્ન સ્વરૂપ સમજાય તેવું છે, ત્યાં તે મૂકવા નથી

અશ્વો

તથા બીજા કેટલાક પ્રયોગમાં એ વાત ચાલી આવે છે એમ
 રાએયુ છે અને માલજેયુ છે તે વાક્ય મિથ્યા છે કે મૃષા
 છે એમ અમારો અભિપ્રાય નથી. તેમ તે વાક્ય જે પ્રકારે
 લખ્યુ છે તે એકાત અભિપ્રાયે જ લખ્યુ છે એમ અમને
 લાગતુ નથી કદાપિ એમ ધારો કે તે વાક્ય એકાત એમ
 જ હોય, તો પણ કેઈ પણ પ્રકારે વ્યાકુળપાત્ર કરવુ યોગ્ય
 નથી જાગ્યુકે, તે બધી વ્યાખ્યા જે સત્પુરુષના આશયથી
 જાણી નથી, તો પંજી સદૃશ નથી. એને બધે કદાપિ
 ધારો કે જિનાગમમા લખ્યુ હોય કે, ચોથા કાગની પેઠે
 પાચેમા કાગમા પણ ઘણા શ્વે મોક્ષે જવાના છે, તો તે
 વાનતુ શ્રવણ કંઈ તમને કલ્યાણકર્તા થાય નહિ અથવા
 મોક્ષપ્રાપ્તિનુ કારણ હોય નહિ કારણકે, તે મોક્ષપ્રાપ્તિ જે
 દશાને કહી છે, તે જ દશાની પ્રાપ્તિ જ ઉપયોગી છે,
 કલ્યાણકર્તા છે શ્રવણ તો માત્ર વાત છે તેમજ તેથી
 પ્રતિદૂળ વાત પણ માત્ર વાત છે ને બેય લખી હોય
 અથવા તો એક જ લખી હોય અથવા નગરવ્યવસ્થાએ
 ગમ્યુ હોય તો પણ તે બંધ કે મોક્ષનુ કાગ્યુ નથી
 માનવાનુ ફળ નથી, પણ દશાનુ ફળ છે બધદશા તે બધ
 છે, મોક્ષદશા તે મોક્ષ છે જ્યારે એ પ્રકારે છે, ત્યારે
 હવે આપણે આત્મા કંઈ દશામા જ્ઞાન છે અને તે ક્ષાયક
 સમકિતી જીવની દશાનો વિચાર કરનાને યોગ્ય છે કે કેમ
 તે જ વિચારતુ જીવને શ્રવણકર છે પણ અનંત કાળ ઘવા
 શ્વે તેતુ મિથ્યાયુ નથી અને નિષ્કલપણે સિદ્ધપદ સુધીના
 ઉપદેશ શ્રવ અનંત વાગ કરી ચૂક્યો છે. કદાપિ આગમને
 વિશે એમ કહેવાયેલો અર્થ જો હોત નહિ, તોપણ ઉપર

અશ્વો

ભવાંતરનું જ્ઞાન થતે છે — હોય છે. ‘આત્મા નિત્ય છે’, ‘અનુભવરૂપે છે,’ ‘વસ્તુ છે,’ એ પ્રકારે અત્યંતપણે દૃઢ થવા અર્થે શાસ્ત્રને વિશે ‘તે પ્રમંગો કહેવામાં આવે છે. ભવાંતરનું જો સ્પષ્ટ જ્ઞાન કોઈને થતું ન હોય તો આત્માનું જ્ઞાન પણ કોઈને થતું નથી એમ કહેવા ગુભ્ય છે. (૨૫)

૩. તીર્થંકર અને ગુવર્ણવૃષ્ટિ

પ્રત્યેક ઠેકાણે તીર્થંકર ભિક્ષારી જતાં સુવર્ણવૃષ્ટિ. ઇત્યાદિ થાય એમ શાસ્ત્રના કહેવાનો અર્થ મમજવા યોગ્ય નથી. લોકભાષાનાં એ વાક્ય મમજવા યોગ્ય છે. રૂકા પુરુષનું આગમન કોઈને ત્યાં થાય, તો તે જેમ એમ કહે છે કે, ‘આજે અમૃતના મેહ પૂર્યા’ તો તે કહેવું સાપેક્ષ છે, યથાર્થ છે, તથાપિ સજ્જના ભાવાર્થે યથાર્થ છે. સજ્જની પરભાર્યા અર્થે યથાર્થ નથી.

[વળી] આત્મસ્વરૂપે પૂર્ણ એવા પુરુષના પ્રભાવજોગે તે બનતું અત્યંત મંભવિત છે, એમ થતે છે, એમ કહેવાનો હેતુ છે. સર્વત્ર એમ બન્યું છે એમ કહેવાનો અર્થ નથી. મર્વ મહત્પ્રભાવજોગ પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપ જ્યાં છે ત્યાં આધીન છે એ નિઃશ્યાત્મક વાત છે. તે આત્મસ્વરૂપથી મહત્ એવું કંઈ નથી. એવો આ સૃષ્ટિને વિશે કોઈ પ્રભાવજોગ ઉત્પન્ન થયો નથી, છે નહિ, અને થવાનો નથી કે જે પ્રભાવજોગ પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપને પણ પ્રાપ્ત ન હોય. તથાપિ તે પ્રભાવજોગને વિશે વર્તવામાં આત્મસ્વરૂપને કંઈ કર્તવ્ય નથી. અને જો તેને પ્રભાવજોગને વિશે કંઈ કર્તવ્ય લાગે છે, તો તે પુરુષ આત્મસ્વરૂપના અત્યંત અજ્ઞાનને વિશે

ક્ષય થાય છે, અને અનુક્રમે મર્વ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ, જીવ
કૃતકૃત્ય થાય છે એ વાત પ્રગટ નત્ય છે પણ તેથી
ઉપાર્જિત પ્રાગ્બ્ધ પણ ભોગવવું પડતું નથી એમ મિહિરંત
ચર્ચ રાખે નથી કેવળ જનન વયુ છે એના વીતનાગને પણ
ઉપાર્જિત પ્રાગ્બ્ધવડા એવા આગ દર્શન વેડવા પડે છે, તે
તેથી ઓઝી બુમિકામા સ્થિત એવા જીવને પ્રાગ્બ્ધ
ભોગવવું પડે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. કેમકે ઉપાર્જિત પ્રાગ્બ્ધ
અવેશુ નાશ પામે તે પડી સર્વ માર્ગ મિથ્યા જ દે.
જ્ઞાનીના મત્તમે અજ્ઞાનીના પ્રમંગની ગુચ્છિ આગમે, અને
સત્યામત્યવિવેક થાય, અનંતાનુબંધી કોષાદિ ખપે, અનુક્રમે
સર્વ નગ્નેષ જન્ય, એ બનવા થોડા છે. . તથાપિ જે
દુષ્ઠ અવરય ભોગ્યે નાશ પામે એવું ઉપાર્જિત છે, તે તે
ભોગવવું જ પડે એમાં દાર્ઢ મંશય નથી (૨૨-૩૪)

૫. શાસ્ત્રના વિધિનિયેષો

ધણુ કરીને જિનાગમમા 'મર્વરિતિ' એવા સાધુને
પત્રસમાચારાદિ લખવાની આજ્ઞા નથી આ પ્રમાણે
સાધારણપણે શાસ્ત્રવિદ્ય છે તથાપિ જિનની જે જે આજ્ઞા
છે તે તે આજ્ઞા, મર્વ પ્રાણી અર્થાત્ આત્માના કલ્યાણને
અર્થે જેની કંઈ ઇચ્છા છે તે મરંને ત મલ્યાણુનું જેમ
ઉત્પન્ન થતું થાય અને જેમ વર્ધમાનપણું થાય, તથા તે
કલ્યાણુ જેમ રક્ષાય તેમ કરી છે તથાપિ પાચ મહાવ્રતમાં
આગ મહાવ્રતમા [એટલે કે મૈથુનત્રય જાદ કરીને] ભગવાને
પાછી બીજી આજ્ઞા કરી છે કે, જે આજ્ઞા પ્રત્યક્ષે તે મહા-
વ્રતને બાધકારી લાગે, પણ જ્ઞાનદષ્ટિથી જોતા તે રક્ષણકારી

તથાપિ તે લોકપચ્ચખાણુ પોતાની ઇચ્છાએ તોડવા ઘટે નહિ ગુણ પ્રગટવાના માધનમા ન્યા રોધ થતો હોય ત્યારે તે પચ્ચખાણુ જ્ઞાની પુરુષની વાણીથી કે મુમુક્ષુ જીવના પ્રમંગથી સહજ આકારફેર થવા દર્ઠ, ન્સ્તા પર વાવવા કાચુકે, વગર કા-છે લોપામા અદેશો થવા દેવાની વાર્તા થોડી નથી [કોઈ જ્ઞાની પ્રત્યે] ક્યારેક તેવો પત્રાદિવ્યવહાર તમને હિતકારીરૂપ છે માટે કન્વે થોડી લાગતો હોય, તો તે પત્ર કોઈ સત્સંગીને વંચાવીને મોકલવો, કે જોથી જ્ઞાનચર્યા સિવાય એમા કોઈ બીજી વાર્તા નથી એવું તેમનું સાક્ષીપણું તે તમારા આત્માને બીજા પ્રકારનો પત્રવ્યવહાર કરતા અટકાવવાને સંભવિત થાય (૨૭)

૬ જીવ અને કર્મનો સંબંધ

શ્રીજિને જીવ અને કર્મનો ક્ષીગ્નીરની પેઠે સંબંધ દર્શો છે તેનો હેતુ એ છે કે ક્ષીર અને નીર એકત્ર થયા રપટ દેખાય છે છતાં પરમાર્થે તે જુદા છે તેમજ જીવ અને કર્મનો સંબંધ છે પણ જ્ઞાનદશા આવ્યા વિના જીવકાયાનું જે રપટ જુદાપણું છે, તે જીવને જાણ્યામા આવતું નથી હવે ત્યાં એમ પ્રશ્ન કર્યું છે કે જો જ્ઞાને કરીને જીવ ને કાયા જુદા જાણ્યા છે, તો પછી વેદનાનું વેદનું અને માનવું શાથી થાય છે? તે પછી ન થવું જોઈએ તેનું અમાધાન આ પ્રકારે છે સૂર્યથી તપેલા એવા પર્યટ તે સૂર્યના અસ્ત થયા પછી પણ અમુક વખત સુધી તપ્તા ગહે છે અને પછી સ્વરૂપને જન્મે છે, તેમ પૂર્વના મસ્કાગથી ઉપાર્જિત કરેલા એવા વેદનાદિ તાપ તેનો આ જીવને

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

મંબંધ છે જ્ઞાનયોગનો કાર્ધ હેતુ થયો તો પછી અજ્ઞાન નાશ પામે છે અને તેથી ઉત્પન્ન થનાર એવું ભાવિ કર્મ નાશ પામે છે. પણ તે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલું એવું વેદનીય કર્મ તે અજ્ઞાનના સૂર્યની પેઠે અસ્ત થયા પછી પથ્થરરૂપ એવા આ જીવના મંબંધમાં છે, જે આયુષ્ય-કર્મના નાશથી નાશ પામે છે. બેદ એટલો છે કે, જ્ઞાની પુરુષને કાયાને વિષે આત્મશુદ્ધિ થતી નથી અને આત્માને વિષે કાયાશુદ્ધિ થતી નથી એમ સ્પષ્ટ લિખ તેના જ્ઞાનમાં વર્તે છે આત્મજ્ઞાન હોવાથી પૂર્વોપાર્જિત [પ્રારબ્ધ] વેદનીય કર્મ નાશ જ પામે એવો નિયમ નથી. તે તેની સ્થિતિએ નાશ પામે વળી તે કર્મ જ્ઞાનને આવરણ કરનાર નથી અવ્યાગ્રાધપણને આવરણરૂપ છે. અથવા ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ અવ્યાગ્રાધપણ પ્રગટ નથી. પણ સંપૂર્ણ જ્ઞાન માથે તેને વિરોધ નથી જોકે, તે કર્મમાં જ્ઞાનીને આત્મશુદ્ધિ નહિ હોવાથી અવ્યાગ્રાધમુખ્યને પણ માત્ર મંબંધ આવરણ છે — માક્ષાત આવરણ નથી (૨૭)

૭. સિદ્ધની ભક્તિ

પ્રશ્ન 'પરમાત્મસ્વરૂપ સર્વ ઠેકાણે સરખું છે, સિદ્ધ અને સંસારી જીવ મગ્યા છે, ત્યારે મિદ્ધની સ્તુતિ કરતાં કંઈ બાધ કે કેમ ?'

ઉત્તર સિદ્ધ અને સંસારી જીવો એ સમમતાવાન સ્વરૂપે છે તથાપિ બે એટલો છે કે, મિદ્ધને વિષે તે સત્તા સત્તાપણે છે જેમ દીવાને વિષે અગ્નિ પ્રગટ છે અને ચક્રમકને વિષે અગ્નિ મત્તાપણે છે, તે પ્રગટે વ્યક્તિપણે

(પ્રગટતાં) અને સક્રિયજો (મત્તામાં) ભેદ છે, પણ વસ્તુની જાતિપણે ભેદ નથી. તે પ્રકારે મિદના જીવો વિશે જે ચેતનમત્તા છે, તે જ મૌ મંગારી જીવો વિશે છે. ભેદ માત્ર પ્રગટઅપ્રગટપણાનો છે. જેને તે ચેતનમત્તા પ્રગટી નથી, એના મંગારી જીવો તે મત્તા પ્રગટવાનો હેતુ — પ્રગટ મત્તા જેને વિશે છે એવા મિદ ભગવંતનું સ્વરૂપ — તે વિચારના યોગ્ય છે, ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે, સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે. કેમકે તેથી આત્માને નિઃસ્વરૂપનો વિચાર, ધ્યાન, સ્તુતિ કરવાનો પ્રકાર થાય છે, કે જે કર્તવ્ય છે. (૨૭)

૮. દેવજ્ઞાન અને સર્વજ્ઞતા

[પ્રશ્ન: દેવજ્ઞાન પામેલો મુક્ત મનંસ હોય કે નહિ?]

ઉત્તર: દેવજ્ઞાનના સ્વરૂપનો વિચાર દુર્ગમ્ય છે. જૂનભવિષ્યનું કંઈ પણ જ્ઞાન કર્મને ન થાય એવી માન્યતા કરવી ઘટતી નથી. જૂનભવિષ્યનું યથાર્થ જ્ઞાન થવા યોગ્ય છે, પણ તે કૌતુક વિન્વા પુન્થોને અને તે પણ વિશુદ્ધ ચારિત્રતારન્યે જૂનભવિષ્ય જાણવું એનું નામ દેવજ્ઞાન છે એવી વ્યાખ્યા મુખ્ય રીતે સામ્રકારે પણ કહી નથી. જ્ઞાનનું અત્યંત શુદ્ધ થવે તેને દેવજ્ઞાન જ્ઞાનીપુરોએ કહ્યું છે; અને તે જ્ઞાનમા મુખ્ય તો આત્મસ્થિતિ અને આત્મ-મમામિ દેવતાં છે. [તેને વિશે] જગતનું જ્ઞાન થવું એ આદિ કહ્યું છે, તે અપૂર્વ વિષયનું ગ્રહણ મામાન્ય જીવોથી થવું અશક્ય જાણીને કહ્યું છે. કેમકે જગતના જ્ઞાન પર વિચાર કરતાં કરતાં આત્મમામર્થ્ય સમજાય, જગતનું

શ્રીરાજ્યદ્રનાં વિચારરત્નો

જ્ઞાન થતું તેનું નામ કેવળજ્ઞાન [એમ] મુખ્યાર્થપણે ગણવા યોગ્ય નથી. જગતના જીવોને વિશેષ લક્ષ્ય થવા અર્થે વારંવાર જગતનું જ્ઞાન માથે લીધું છે આત્મા જ્યારે અત્યંત શુદ્ધ જ્ઞાનસ્થિતિ મળે તેનું નામ કેવળજ્ઞાન મુખ્યપણે છે. મર્વ પ્રકાશના રાગદ્વેષનો અભાવ થયે, અત્યંત શુદ્ધ જ્ઞાનસ્થિતિ પ્રગટવા યોગ્ય છે તે સંદેહ યોગ્ય નથી જેમ બને તેમ જગતના જ્ઞાન પ્રત્યેનો વિચાર છોડી, સ્વરૂપજ્ઞાન થાય તેમ કેવળજ્ઞાનનો વિચાર થવા અર્થે પુરુષાર્થ કર્તાવ્ય છે (૨૯)

૯. જ્ઞાન અને વિભાવો

ધણે સ્થળે વિચારવન પુરુષોએ એમ કહ્યું છે કે, જ્ઞાન થયે કામક્રોધ તૃષ્ણાદિ ભાવ નિર્મૂળ થાય તે મત્ય છે. તથાપિ તે વચનોનો એવો પરમાર્થ નથી કે, જ્ઞાન થયા પ્રથમ તે મોળા ન પડે કે જોડા ન થાય મૂળ મહિત છે તે જ્ઞાને કરીને થાય પણ કયાયાદિનું મોળાપણ કે જોડાપણ ન થાય ત્યાં સુધી જ્ઞાન ધણું કરીને ઉત્પન્ન જ ન થાય (૨૯)

૧૦. સંન્યાસ અને વશવૃદ્ધિ

[પ્રશ્ન જૈન માર્ગમાં શુદ્ધર્મસારનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ છે પરંતુ મનુષ્યદેહ એ મોક્ષનું માધન છે તે સંન્યાસનો ઉપદેશ આપવાથી મોક્ષના સાધનરૂપ મનુષ્યદેહની વૃદ્ધિ જ થતી અટકે તેનું શું ?]

ઉત્તર જૈન અને બીજા બધા માર્ગમાં ધણું કરીને મનુષ્યદેહનું વિશેષ માહાત્મ્ય કહ્યું છે તે મત્ય છે પણ જો

તેથી મોક્ષસાધન કર્યું" તો જ તેનું એ માહાત્મ્ય છે નહિ તો પશુના દેહ જોટવીયે વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી તેની કિંમત દેખાતી નથી

મનુષ્યદેહ તો માત્ર દૃષ્ટિથી અથવા અપેક્ષાપણે મોક્ષમાધનરૂપ છે અને યથાર્થ ત્યાગરૂપ તો મૂળપણે મોક્ષમાધનરૂપ છે અને તવા કાંણો પ્રાપ્ત કરવાથી મનુષ્યદેહનું મોક્ષમાધનપણું હતું હતું તે કાંણો પ્રાપ્ત થયે તે દેહથી ભોગાદિમા પડવાનું કહેવું એ મનુષ્યદેહને મોક્ષ-સાધનરૂપ કરવા બગબગ રહેવાય કે મંસારમાધનરૂપ કરવા બગબગ કહેવાય? વળી જિનોક્તમાર્ગનો એવો એકાંત સિદ્ધાંત નથી કે, ગમે તે વયમા ગમે તેવે માણસે ત્યાગ કરવો તથારૂપ મત્સંગ સદ્ગુરુનો યોગ થયે, તે આશ્રયે, કોઈ પૂર્વના સંસ્કારવાળો એટલે વિશેષ વૈરાગ્યવાન પુરુષ ગૃહસ્થાશ્રમ પામ્યા પહેલાં ત્યાગ કરે, તો તેણે યોગ્ય કર્યું" છે અપૂર્વ જિના સાધનો પ્રાપ્ત થયે ભોગાદિ ભોગવવા જેવું હતું અને પોતાથી સંતતિ થશે તે મનુષ્યદેહ પામશે તે મોક્ષસાધનરૂપ થશે એવી મનોરથમાત્ર કલ્પનામા પડવું, તે મનુષ્યપણાનું ઉત્તમપણું ટાળીને પશુરૂપ કરવા જેવું થાન — ખરેખરે મોક્ષમાર્ગ નાશ કરી માત્ર મનુષ્યની વૃદ્ધિ કરવાની કલ્પના કર્યાં જેવું [ચાપ]

મનુષ્યાદિ વંશની વૃદ્ધિ કરવી એ વિચાર મુખ્યપણે લૌકિક દૃષ્ટિનો છે પણ તે દેહ પામીને અવરથ મોક્ષમાધન રૂપ એ વિચાર અલૌકિક દૃષ્ટિનો છે અલૌકિક દૃષ્ટિમાં મનુષ્યાદિ વંશની વૃદ્ધિ કરવી એમ કહ્યું નથી, તેથી મનુષ્યાદિનો નાશ કરવો એમ તેમા આશય રહે છે એમ

શ્રીરાજ્યવંશનાં વિચારરત્નો

સમજવું ન જોઈએ. લૌકિક દષ્ટિમાં તો યુદ્ધાદિ ધણા પ્રમંગમાં હજારો મનુષ્યો નાશ પામવાનો વખત આવે છે અને તેમાં ધણા વંશગદિન ચાલે છે. પણ અલૌકિક દષ્ટિથી નિરૂપિતતા, અવિરોધ, મનુષ્યાદિ પ્રાણીની રક્ષા અને તેમના વંશનું રહેવું એ મદદ બને છે.

તે એમ કહવામાં (આવે) કે [પુત્રાદિ ઉત્પન્ન કર્યા બાદ] ક્રમે કરીને જ મર્યાદાપરિત્યાગ કરવો, તો તે યથારિયત વિચાર કહેવાય નહિ. કેમકે, પૂર્વે કલ્યાણનું આરાધન કર્યું છે એવા કેટલાક ઉત્તમ છવો નાની વયથી જ ઉત્કૃષ્ટ ત્યાગ પામ્યા છે. તેવા પરમ ઉદારમૂલક પુરુષને ત્યાગનો નાશ કરાવી, કામભોગમાં દોરવા બગબગ [ને] ઉપદેશ કહેવાય. [૧૩] તે પણ સ્વનંત્ર થાત નથી. તથાપિ આશુષ્ય ન હોય તો ત્યાગનો અવકાશ [પણ] ન આવે. વળી જો અપુત્રપણે ત્યાગ ન કરાય, તો કેમકે વૃદ્ધાવસ્થા સુધીમા પણ પુત્ર થતા નથી તે માટે શું સમજવું?

વળી કેટલાંક ઉત્તમ સંસ્કારવાન પુરુષોના મૃદાશાસ્ત્રમ પહેલાંના ત્યાગથી વંશરૂદ્ધિ અટકવાનો પ્રશ્ન સર્જાયે, તો તેવા ઉત્તમ પુરુષના ઉપદેશથી અનેક છવો જે મનુષ્યાદિ પ્રાણીનો નાશ કરતાં ટરતા નથી, તેઓ ઉપદેશ પામી મનુષ્યાદિનો નાશ કરતા કેમ ન અટકે, તથા શુભ વૃત્તિ પામવાથી ફરી મનુષ્યપણું કેમ ન પામે? અને એ રીતે મનુષ્યનું વંશનું તથા જીવિ પણ મંજવે.

ત્યાં સુધી બને ત્યાં સુધી જાની પુરુષનાં વયનેને લૌકિક આશયમાં ન ઉતારવા; અથવા અલૌકિક દષ્ટિએ વિચારવા યોગ્ય છે. અને લૌકિક પ્રશ્નોત્તરમાં પણ વિશેષ

ઉપકાર વિના પડવું ન ધટે. તેવા પ્રમંગોથી કેટલીક વાર પગમાથંદષ્ટિ ક્ષોભ પમાગ્યા જેવું પરિણામ આવે છે. (૨૯)

૧૧. પદાર્થોની અભાવ્યતાનું કારણ

પડના ટેટા કે પીપડના પીપાનું સ્થાન કંઈ તેની વંશવૃદ્ધિને અર્થે કરવાના હેતુથી અભણ કહ્યાં છે એમ મનજીવુ યોગ્ય નથી. તેમા કામગપણું હોય છે ત્યારે અનંત કાયનો [જીવનો] મંભાવ છે તથા તેને જન્મે બીજી ધણી મીઝેથી નિષ્પાપપણે રહી શકાય છે હતા તે જ અંગીકાર કરવાની કમ્પા રાખવી તે વૃત્તિનું ધણું તુલ્યપણું થાય છે તેથી અભણ કહ્યાં છે પાણીના ટીપામા અમંજ્યાત જીવ છે એ વાત ખરી છે. પણ ઉપર દર્શાવ્યા તેમા નાણે તેમાં રહ્યાં નથી તેથી તે અભણ કહ્યું નથી તોફે તેવું પાણી વાપડવાની પણ આના છે એમ કહ્યું નથી પણ અમુક પાપ થાય એવો ઉપદેશ છે (૨૯)

૧૨. ઔષધોપચાર અને કર્મનો નિયમ

કેટલાક રોગાદિ પર ઔષધાદિ અમર કરે છે કેમકે તે રોગાદિના હેતુનો કર્મજન્ય કંઈ પણ તેવા પ્રકારનો હોય છે. ઔષધાદિ નિમિત્તથી તે પુણ્યલવિન્નારમા પમરી જઈને અથવા ખરી જઈને વેદનીયના ઉદયનું નિમિત્તપણું છોડે છે. તેવી રીતે નિવૃત્ત થવા યોગ્ય તે રોગાદિ મળ્યાં કર્મબંધ ન હોય, તો તો તેના પર ઔષધાદિની અમર થવી નથી કે અમ્યક્ષ ઔષધાદિ પ્રાપ્ત થતા નથી

અમુક કર્મબંધ કેવા પ્રકારનો છે તે તથાસ્પ જ્ઞાનદષ્ટિ વિના જાણવું કઠણ છે. એટલે ઔષધાદિ વ્યવહારની પ્રવૃત્તિ

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

એકાંતિ નિગેધી ન શકાય. ગૃહસ્થ વ્યવહારમાં એવી એકાંતિક દષ્ટિ કરનાં ઘણાં વિરોધ ઉત્પન્ન થાય, અનુકંપામાર્ગે છોડી દેવા જેવું થાય [તથા મામા જીવને] આર્તધ્યાનના હેતુ થવા જેવું થાય. નિર્ગ્રંથ [માધુ] ને એવી આશા છે કે, જ્યાં સુધી આર્તધ્યાન ન ઊપજવા યોગ્ય દષ્ટિ રહે ત્યાં સુધી ઓપગાદિનું પ્રહણ ન કરવું. અને તેવું વિશેષ કારણ દેખાય તો નિગ્રંથ [નિર્દોષ] ઔપધાદિ પ્રહણ કરતાં આરાનો અતિક્રમ નથી.

તે ઔપગાદિ કંઈ પણ પાપક્રિયાથી ચર્ચા હોય તો પણ તેથી પોતાના ઔપધિપણનો ગુણ દેખાણા વિના ન ગ્હે. અને તેમા થયેલી પાપક્રિયા પણ પોતાનો ગુણ દેખાણા વિના ન ગ્હે.

જે વેદનીય પર ઔપધ અસર કરે છે, તે ઔપધ વેદનીય [કર્મ] નો બંધ વરણનાએ નિવૃત્ત કરી શકે છે એમ કહ્યું નથી કેમકે તે ઔપધ કર્મરૂપ વેદનીયનો નાશ કરે તો અશુભ કર્મ નિષ્કળ થાય પણ ત્યાં એમ મમજવું યોગ્ય છે કે, તે અશુભ કર્મવેદનીય એવા પ્રકારની છે કે, તેને પરિણામાતઃ પામવામા ઔપધાદિ નિમિત્તકારણરૂપ ચર્ચ શકે મંદ કે મધ્યમ, શુભ અથવા અશુભ બંધનેય કોઈ એક સ્વભાવીય કર્મ મળવાથી ઉત્કૃષ્ટ બંધ પણ ચર્ચ શકે છે. કેટલાએક શુભ બંધને કોઈ એક અશુભ કર્મવિશેષના પરાભવથી અશુભ પરિણામીપણુ થાય છે, તેમજ તેવા અશુભ બંધને કોઈ એક શુભ કર્મના યોગથી શુભ પરિણામીપણુ થાય છે.

૧૩ પૂર્વકર્મની નિવૃત્તિ

પૂર્વકર્મ જે પ્રકારનાં છે. એક પ્રકારનાં એવાં છે કે જે પકારે કાળાદિ તેની ગિયતિ છે તે જ પ્રકારે તે ભોગવી શકાય. બીજા પ્રકાર એવાં છે કે જ્ઞાનથી, વિચારથી કેટલાક કર્મ નિવૃત્ત થાય. જ્ઞાન થતાં જતાં પણ જે પ્રકારનાં કર્મ અવરૂપ ભોગવવા યોગ્ય છે, તે પ્રથમ પ્રકારના કર્મ. કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં જતાં દેહનું રહેવું થાય છે, તે કેવળજ્ઞાનીની ધરગથી નથી પણ પ્રાગ્જ્વલ્ય છે. જ્ઞાની પુરુષ પણ તે કર્મ ભોગવ્યા વિના નિવૃત્ત કરી શકે નહિ. ભોગવવા મોગ્ય કર્મને જ્ઞાની પુરુષ મિલ્લિ આદિ પ્રથમે કરી નિવૃત્ત કરવાની ધરગા હરે નહિ. કર્મને યથાચેત્વપણે ભોગવવા વિશે જ્ઞાની પુરુષને મોકાય હોવો નથી. જીવનું કરેવું જે વગર ભોગવ્યે અદ્વય જનું હોય તો પછી બંધમોક્ષની વ્યવસ્થા ક્યાથી હોઈ શકે? અમુક રિધિય કર્મની કવચિત્ત નિવૃત્તિ થાય છે. પણ તે કંઈ ઉચારિત કરનારે વેદા વિના નિવૃત્ત થાય છે એમ નહિ. આકાન્દેરથી તે કર્મનું વેદનું થાય છે (૩૦)

૧૪. અનાદિ કર્મ અને સુક્તિ

[પ્રશ્ન - શ્રી જિને જીવને અનંત કર્મનો વ્યવસાથી હોય છે, અને અનાદિ કાળથી અનંત કર્મનો બધ કરતો આવ્યો છે એમ કહ્યું છે તો તેવા અનંત કર્મ નિવૃત્ત કરવાનું માધન ગમે તેવું બળવાન હોય, તોપણ અનંત કાળને પ્રયોજને પણ તે પાર કેવી રીતે પડી શકે?]

ઉત્તર - જે કે કેવળ એમ હોય, તો તમને લાગ્યું તેમ મંલવે છે, તથાપિ જિને પ્રવાહથી જીવને અનંત કર્મનો

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

કર્તા કહ્યો છે; અનંત કાળથી કર્મનો કર્તા તે ચાલ્યો આવે છે એમ કહ્યું છે; પણ સમયે સમયે અનંત કાળ ભોગવતાં પડે એવાં કર્મ તે આગામી કાળ માટે ઉપાર્જન કરે છે એમ કહ્યું નથી. ... અર્થાત્ એક તણખાને વિશે આખો લોક સગાગાની સકાષ એટલો 'અશ્વર્થ' ગુણ છે; તથાપિ તેને જોવા યોગ થાય છે, તેવો તેનો ગુણ રજવાન થાય છે. તેમ, અસાનપરિણામને વિશે અનાદિ કાળથી જીવનું રખડતું થયું છે; તેમ હજી અનંત કાળ પણ 'ચોટે રાજસોકમાં પ્રદેશે પ્રદેશે અનંત જન્મ, મરણ તે પરિણામથી હજી સંભવે, તથાપિ, જેમ તણખાનો અસિ ભોગવશ છે, તેમ અસાનના કર્મપરિણામની પણ અમુક પ્રકૃતિ છે. ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ એક જીવને મોહન વ કર્મનું 'જંપન' થાય, તો સિત્તેર કોડા કોડી માગરોપમ [સર્વ]નું થાય, એમ જિને કહ્યું છે: તેનો હેતુ સ્પષ્ટ છે કે, જો અનંત કાળનું અંધન ચતુર હોય, તો પછી જીવનો મોહ ન થાય. એ જંપ હજી નિરૂપ ન થયો હોય ... ત્યાં વખતે બીજી તેની વિચારનો અંભવ હોય. પણ એવાં મોહનીય કર્મ... એક વખતે ધણા બાંધે એમ ન બને ... કાંજીકે જીવને એટલો અવકાશ નથી. ... અર્થાત્ જીવને અસાનમાથી કર્મમંડપ ચાલ્યો આવે છે, તથાપિ તેને કર્મોની રિદાતિ ગમે તેટલી વિટંબનાકૃપ પતાં, અનંત દુઃખ અને ભવનો હેતુ જનાં પણ જેમાં જીવ તેથી નિવળ થાય એટલે: અમુક પ્રકાર બાધ ક્રમના માવ અવકાશ રે, આ પ્રકાર જિને ધણે મહમપણે કહ્યો છે: તે વિચારના યોગ્ય છે: — જેમાં જીવને મોહનો અવકાશ કહી કર્મનંવ કહ્યો છે. (૨૭)

શ્રીરાજ્યંદ્રનાં ત્રિચંદ્રનો

ખંડ ૨ ભો

‘શ્રીમદ્રાજ્યંદ્ર’—એક સમાલોચના

[પંડિત સુખલાલજી]

વવાણિયા, મોરબી અને રાજકોટ વગેરેમાં ન્યાં
શ્રીમદનું આવવા—જવા અને રહેવાનું વિશેષ થતું, એ સ્થાનો
મારા જન્મસ્થાન અને ગહેડાણથી કાંઈ વિશેષ દૂર ન ગણાય.
તેમ છતાં, એ સ્થાનોની વાત બાળુએ મૂકું અને છેલ્લે
છેલ્લે વિ.સં. ૧૯૫૬માં તેઓ વડવાણ કેમ્પમાં રહેતા તે
સ્થાન તો મારા રહેડાણથી માત્ર એક કલાકને રસ્તે જ છે.
એટલું જ નહિ પણ મારા કુટુંબીઓની દુકાન અને મારા
ભાઈ, પિતા વગેરેનું ગહેવાનું વડવાણ કેમ્પમાં હોવાથી, મારે
વાસ્તે એ સ્થાન સુગમ જ નહિ પણ વાસસ્થાન જેવું હતું.
તે વખતે મારી ઉંમર પણ લગભગ ઓગણીસ વર્ષની હોઈ
અપકવ ન જ ગણાય. નેત્ર ગયા પછીનાં ત્યાર સુધીનાં ત્રણ
વર્ષમાં મૌખિક ધર્મશાસ્ત્રના યોગ્યક પણ તીવ્ર રસપૂર્વક
અભ્યાસથી તે વખતે મારામા જિજ્ઞાસા તો ઉત્કટ બગેરી

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

એમ મને યાદ છે. મારે તે વખતનો બધો સમય શાસ્ત્ર-
શ્રવણ અને મગડ મળી તે શાસ્ત્ર પી જવામાં જ જતો.
આમ હોવા છતાં હું તે વખતે એક પણ વાગ શ્રીમદને કેમ
પ્રત્યક્ષ મળી ન શક્યો એનો વિચાર પહેલાં પણ મને ધણી
વાર આવ્યો છે અને આજે પણ આવે છે. એનો ખુલાસો
મને એક જ રીતે થાય છે અને તે એ કે, ધાર્મિક વાગવૃત્તિ
સત્યશોધ અને નવીન પ્રગ્થાનમાં ભારે બાધક નીવડે છે.

કુટુંબ, મમાજ અને તે વખતના માગ કુલધર્મશુરુઓના
સાંકડા માનમંને લીધે જ માગમાં એવા યોગ્ય પુરુષને મગવાની
કલ્પના જ તે વખતે જન્મવા ન પામી કે સાહ્યમવૃત્તિ જ ન
પ્રગટી. જેમની વચ્ચે મારે બધો વખત પમાર થતો તે
સ્થાનકવાસી માધુઓ અને આમાંઓ તેમજ કાઈ કાઈ વાર
તેમના ઉપાસકોના મોઢેથી તે વખતે શ્રીમદ વિશે ઘુમ્મ
અભિપ્રાય જ સાબળતો. તેથી મન ઉપર તે વખતે એટલો
સંસ્કાર વગર વિચાર્યો પડેલો કે, રાજચંદ્ર નામનો કાઈ
ગૃહસ્થ છે, જે શુદ્ધિશાળી તો છે પણ મહાવીરની પેઠે પોતાને
તીર્થંકર મનાવી પોતાના ભક્તોને ચરણોમાં નમાવે છે અને
બીજા કાઈને ધર્મશુરુ કે સાધુ માનવા ના પાડે છે, ઇત્યાદિ.
મારે કખૂલ કરવું જોઈએ કે, જે તે વખતે મારું મન જગૃત
હોત, તો તે આ મૂઠ મંસ્કારોની પરીક્ષા ખાતર પણ કુટુંબ-
દૃષ્ટિથી એક વાર શ્રીમદ પાસે જવા મને ઝેરત. અસ્તુ, ગમે
તેમ હો, પણ અહીં મુખ્ય વક્તવ્ય એ છે કે, લગભગ બધી
સગવડ છતાં હું શ્રીમદને પ્રત્યક્ષ મળી ન શક્યો એટલે તેમના
પ્રત્યક્ષ પરિચયથી તેમને વિશે કાંઈ પણ કહેવાનો મારે
અધિકાર નથી.

‘શ્રીમદ્રાજચંદ્ર’

તે વખતે પ્રત્યક્ષ પરિચય મિત્રાચ પણ શ્રીમદને વિશે કાંઈક યથાર્થ જાણકારી મેળવતી એ ભારે અપરંપરું હતું. અને કદાચ ધણા વારને હજી પણ એ અપરંપરું જ છે. એ તદ્દન આમસામેના હેડાઓ ત્યારે વર્તતા અને હજી પણ વર્તે છે. જેઓ તેમના વિરોધી છે, તેમનો વાંચ્યા, વિચાર્યા અને પરીણામ કર્યા મિત્રાચ માપદાયિક એવો એકાંત વિચાર બાંધાયેલો છે કે, શ્રીમદ પોને જ ધર્મશુરુ બની ધર્મમત પ્રવર્તાવવા આહવા, માધુ કે મુનિઓને ન માનતા, કિયાનો ઉચ્છેદ કરતાં, અને ત્રણે જન રિંકાનો અંત આણવા ઇચ્છતા, ઇત્યાદિ. જેઓ તેમના અંકાન્તિક ઉપામક છે, તેમના મોટા ભાગને શ્રીમદના કષ્ટાણોનો વિશેષ પરિચય હોવા છતાં અને કેટલાકને શ્રીમદના ગાક્ષાત્ પરિચયનો લાભ મળેલો હોવા છતાં, તેમનો પણ શ્રીમદ વિશે અંધભક્તિગનિત અંકાન્તિક અભિપ્રાય એવો કદ ચંચળ મેં જોયો છે કે, શ્રીમદ એટલે મરગન અને “શ્રીમદ્રાજચંદ્ર” વાચ્યુ એટલે મધજી આવી મયુ આ બન્ને હેડાઓના નામપૂર્વક લાખસા હું જાણીને જ નથી ટાકતો. આ છેક જ મંકુચિત પરિસ્થિતિ ઓછાવત્તા પ્રમાણમા હતુ સુધી ચાલી આવે છે. છતાં, હેડાં લગભગ વીન વર્ષમા આ વિશે પણ એક નવો મુગ પ્રવર્ત્યો છે.

ત્યારથી પૂ. ગાધીજીએ હિન્દુસ્તાનમાં વચવાટ વાગતે પગ મૂક્યો, ત્યારથી એક યા બીજે પ્રમંગે તેમને મોટેથી શ્રીમદ વિશે કાંઈ ને કાંઈ ઉદ્ગારો નીકળવા જ લાગ્યા અને જડ જેવા જિજ્ઞાસુને પણ એમ સવાલ થવા લાગ્યો કે, જેને વિશે સુસપ્રિય ગાધીજી

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

કાંઈક કહે છે, તે વ્યક્તિ સાધારણ તો નહિ જ હોય. આ રીતે ગાંધીજીના કથનજનિત આદોલનથી ધણાએને વિષે એક જિગંમ્સાની લહેર જન્મી. બીજી બાજુ 'શ્રીમદ્રાજચંદ્ર' છપાયેલું હતું જ અને તેની બીજી આવૃત્તિ પણ ગાંધીજીની દેવું પ્રસ્તાવના સાથે પ્રસિદ્ધ થઈ, અને એનો વાચનપ્રસાર વધવા લાગ્યો. શ્રીમદના ઐકાન્તિક વિરોધી કે ઐકાન્તિક ભક્ત નહિ એવા જૈન કે જૈનેતર તટસ્થ અભ્યાસી અને વિદ્વાનો દ્વારા પણ શ્રીમદ વિષે મથાર્થતાની દિશામાં પ્રકાશ નાખે એવાં ભાવણો થયાં. પરિણામે એક નાનકડા તટસ્થ વર્ગમાં શ્રીમદ વિષે મથાર્થ જાણવાની પ્રબળ જિજ્ઞાસા જન્મી. અને તે વર્ગ પોતે જ 'શ્રીમદ્રાજચંદ્ર' પુસ્તક વાંચી એ જિજ્ઞાસા સમાવવા લાગ્યો છે. આ વર્ગમાં માત્ર કુજજૈનો જ નથી આવતા, એમાં ખાસો જૈનેતર ભાગ છે, અને તેમાં પણ મોટે ભાગે આધુનિક શિક્ષાપ્રાપ્તેય છે.

મારી પોતાની બાળતમાં એમ થયું કે, ન્યારે શરૂઆતમાં હું એક સાપ્રદાયિક જૈન પાઠશાળામાં રહી કાશીમાં ભણતો, ત્યારે એક વાર રાજમાન બીમજી હરજીવન 'સુશીલ' શ્રીમદના લખાણો (કદાચ 'શ્રીમદ્રાજચંદ્ર' જ) લઈ મને સંભળાવવા મારી કોટડીમાં આવ્યા. દરમ્યાન ત્યાં તે વખતે વિગળતા અને અત્યારે પણ જીવિત — એ દુર્વાસા નહિ, ખરી રીતે સુત્રાસા જ — મુનિ અચ્ચાનક ત્યાં પધાયા અને થોડીક બાઈ સુશીલની ખજર લઈ, મને એ વાચનની નિર્યંકતાનો ઉપદેશ આપ્યો. ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૯૨૧ના પ્રારંભ કાળમાં ન્યારે હું અમદાવાદ પુરાતત્ત્વમંદિરમાં

‘શ્રીમદ્રાજચંદ્ર’

આવ્યો, ત્યારે શ્રીમદની જયંતી પ્રસંગે કાર્ધિક બોલવાનું કહેવામાં આવતાં મેં એક દિવસ ઉપવાસપૂર્વક ‘શ્રીમદ્રાજચંદ્ર’ પુસ્તક આદરપૂર્વક જોઈ લીધું પણ એ અવલોકન માત્ર એકાદ દિવસનું હતું એટલે ઊડતું જ કહી શકાય. છતાં એટલા વાચનને પગિણામે મારા મનમાં જાણેઅજાણે પડેલા પ્રથમના બધા જ વિપરીત મંસ્કારો ક્ષણમાત્રમાં વિલય પામી ગયા, અને સર્વદર્શનનો એક વ્યાપક મિદ્ધાત્ છે કે, ગમે તેટલા કાળનું પાપ કે અજ્ઞાનઅધકાર શુદ્ધિના તેમજ જ્ઞાનના એક જ કિરણથી ક્ષણમાત્રમાં ઓસરી જાય છે, તે અનુભવ્યો ત્યાર પછી ઈ સ ૧૯૩૨ સુધીમાં બે ચાર વાર આવી જયંતી પ્રસંગે બોલવાનો અવસર આવ્યો, પણ મને એ પુસ્તક વાચવા અને વિશેષ વિચારવાનો સમય જ ન મળ્યો, અગર મેં ન મેળવ્યો. આ વખતે બાર્ધ ગોપાલદાસનું પ્રસ્તુત જયંતી પ્રસંગે કાર્ધિક લખી મોકલવા સ્નિગ્ધ આમત્રણ આવ્યું બીજા પણ કારણો કાર્ધિક હતાં જ, તેમાં જિજ્ઞાસા એ મુખ્ય. તેથી પ્રેરાઈ આ વખતે મેં ‘શ્રીમદ્રાજચંદ્ર’ કાર્ધિક નિર્ણયે પણ સરિશેષ આદર અને તટસ્થભાવે લગભગ આખું સાંભળ્યું. અને સાથે જ દૂંઠી નોંધો કરતો ગયો એ વિષે બહુ લાભું લખવાની શક્યતા છતાં જોઈતો અવકાશ નથી, તોય પ્રસ્તુત નિબંધમાં એટલું તો નહિ દૂંઠાવું કે મારું મુખ્ય વક્તવ્ય રહી જાય અગર અસ્પષ્ટ રહે આ કે તે કાર્ધિક પણ એક પક્ષ તરફ ન ઢળતો, ‘શ્રીમદ્રાજચંદ્ર’માંનાં લખાણોને જ તટસ્થભાવે વિચારી, એમના વિષે બધાયેલ અભિપ્રાય અમુક મુદ્દાઓ નીચે લખવા ધારું છું.

આધ્યાત્મિકતા

આધ્યાત્મિકતા શ્રીમદ્માળીગરુડે જન્મસિદ્ધ હતી. આધ્યાત્મિકતા એટલે મુખ્યપણે આત્મચિંતન અને આત્મગામી પ્રવૃત્તિ. એમાં સ્વનિરીક્ષણ અને તેને લીધે દોષ-નિવારણની તેમજ ગુણ પોષાવાની વૃત્તિનો જ મમાવેશ થાય છે. આધ્યાત્મિકવૃત્તિમાં દોષદર્શન હોય તો મુખ્યપણે અને પ્રથમ પોતાનું જ દોષ છે અને બીજા તરફ પ્રધાનપણે ગુણદર્શન જ દોષ છે. આખું 'શ્રીમદ્માળીચંદ્ર' પુસ્તક વાંચી જોઈએ તો આપણા ઉપર પડેલી જ જાણ તેમની આધ્યાત્મિકતાની જ પડે છે. 'પુષ્પમાળાથી' માંડી અતિમ સંદેશ સુધીનું કોઈ પણ લખાણ હો અને તપાસો તો એક જ વસ્તુ જણાશે કે, તેમણે ધર્મકથા અને આત્મકથા વિંવાય બીજી કથા કરી નથી. જ્યારે તેઓ જીવંતીમાં પ્રવેશ કરે છે, ગૃહસ્થાશ્રમ માંડે છે અને અર્થોપાર્જનના ક્ષેત્રમાં ગતરે છે, ત્યારે પણ તેમના જીવનમાંથી આપણે આધ્યાત્મિકવૃત્તિ જોઈ શકીએ છીએ. કામ અને અર્થના સંસ્કારો તેમને પોતા તરફ પરાણે જ ખેંચ્યા અને સદ્ગતિ તો તેમની ધર્મ પ્રત્યે જ હતી એ જાન આપણને તેમનાં લખાણો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. હવે એ જોઈએ કે આ ધર્મબીજ કઈ રીતે તેમનામાં વિકસે છે.

બાવીસમા વર્ષને અંતે તેમણે જે નિખાલમ ટ્રેકે આત્મસ્મૃતિનું ચિત્રણ કર્યું છે, તે ઉપરથી અને 'પુષ્પમાળા' તેમજ તે પછીની 'કાળ ન મૂકે કોઈને' અને 'ધર્મ લિપે' એ બે કવિતાઓમાં આવના કટલાક સાંપ્રદાયિક સંપ્દો ઉપરથી એમ ચોખ્ખું લાગે છે કે, તેમનો આધ્યાત્મિક મંડકાર

પરંપરાગત વૈષ્ણવ ભાવનાને આશરે પોપાયો હતો; અને નાની જ ઉંમરમાં એ સંસ્કારે જે બ્રમણ વેગે ત્રિકાસ સાધ્યો, તે સ્થાનકવાસી જૈન પરંપરાના આશ્રયને લીધે. એ પરંપરાએ એમનામાં દયા અને અહિંસાની વૃત્તિ પોપવામાં સ્પિશેષ કાલો આપ્યો લાગે છે. જો કે તેમને બાળ અને કુમાર જીવનમાં માત્ર સ્થાનકવાસી જૈન પરંપરાનો જ પરિચય હતો, તો પણ ઉંમર વધવા માથે જેમ જેમ તેમનું બ્રમણ અને પરિચયનું ક્ષેત્ર વધતું ગયું, તેમ તેમ તેમને અનુક્રમે મૂર્તિપૂજક શ્વેતામ્બર અને પછી દ્વિગંબર એ બે જૈન પરંપરાનો પણ પરિચય થયો. અને તે પરિચય વધારે પોપાયો. વૈષ્ણવ સંસ્કારમાં જન્મી જીજ્ઞૈક્ષી અને સ્થાનકવાસી પરંપરાથી મવિશેષ આશ્રય પામેલી તેમની આધ્યાત્મિકતા આપણે જૈન પરિભાષામાં વાચીએ છીએ. તત્ત્વરૂપે આધ્યાત્મિકતા એક જ હોય છે. પછી તે ગમે તે જાત કે ગમે તે પંથમાં જન્મેલ. પુરુષમાં વર્તતી હોય. ફક્ત એને વ્યક્ત કરનાર વાણી જુદી જુદી હોય છે. આધ્યાત્મિક મુમલમાન, ક્રિશ્ચિયન કે હિન્દુ જો માયો જ આધ્યાત્મિક હોય, તો તેની ભાષા અને રીતી ભિન્ન ભિન્ન હોવા છતાં તેમાં આધ્યાત્મિકતા ભિન્ન હોતી નથી. શ્રીમદની આધ્યાત્મિકતાને મુખ્ય પોપણુ જૈન પરંપરામાંથી મળ્યું છે અને એ અનેક રીતે જૈન પરિભાષા દ્વારા જ તેમના પત્રોમાં વ્યક્ત થઈ છે, એટલી વસ્તુ તેમનો વ્યાવહારિક ધર્મ સમજવા ખાતર ધ્યાનમાં રાખવી ‘ધટે છે.

અહીં એક પ્રશ્ન થાય છે અને તે એ કે, અમરોવાદ, મુંબઈ જેવાં મહાર હિંદુઓના સ્થળોમાં રહ્યા પછી તેમજ

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

તે વખતે એમર ચાલતી સુધાગની પ્રવૃત્તિથી પરિચિત થય પછી અને એક અથવા બીજી રીતે કાર્મિક દેશચર્યાની નજીક હોવા છતાં તેમના જેવા ચક્રાગ્ને સામાજિક કાર્મિક પક્ષ સુધાગ વિષે કે દેશપ્રવૃત્તિ વિષે વિચાર આવ્યો હશે કે નહિ? અને આવ્યો હોય તો એમણે એ વિષે કેવો નિર્ણય બાંધ્યો હશે? જો કાર્મિક પક્ષ વિચાર્યું હોય કે નિર્ણય બાંધ્યો હોય તો તેમનાં લખાણોમાં એ વિષે ક્યાંય સ્પષ્ટ નિર્દેશ કેમ નથી જણાતો? ટંકારામાં જન્મેલ બ્રાહ્મણ મૂળસંકરને ધર્મભાવના સાથે જ સમાજસુધાગ અને રાષ્ટ્રકલ્યાણની ભાવના રકુરે, જ્યારે એ જ ટંકારાની પામેના વવાણિયામાં જન્મેલ તીક્ષ્ણપ્રગ વૈશ્ય રાજચંદ્રને જાણે એ ભાવના સ્પર્શ જ નથી કરતી અને માત્ર અંતર્મુખી આધ્યાત્મિકતા જ એમને વ્યાપે છે, એનું શું કાણુ? સામાજિક કે રાષ્ટ્રીય કે બીજી કાર્મિક બાજી પ્રવૃત્તિ માથે સાચી આધ્યાત્મિકતાને લેરા પણ વિરોધ હોતો જ નથી એ વસ્તુ જો ગાંધીજીએ જીવનથી બતાવી, તો તેમના જ શ્રદ્ધેય અને ધર્મરેનેહી પ્રતિભાશાળી રાજચંદ્રને એ વસ્તુ કા ન સગી એ એક ગંભીર પ્રશ્ન છે. એનો ઉત્તર કાર્મિક તો એમના જ ‘માડું હાડ ગરીબ હતું’ એ શબ્દોમાં તરવરતી પ્રકૃતિમાથી મળી જાય છે અને કાર્મિક એમના વાંચન-ચિંતનના માહિત્યની યાદી ઉપરથી અને કાર્મિક એમના અતિ મર્યાદિત પરિચય અને જામણસેવમાંથી મળી જાય છે.

એમના અભાવમાં આત્મલક્ષી નિર્ણયનુ તરવ મુખ્ય જણાય છે. તેથી એમણે બીજા પ્રશ્નોને કદાચ જાણીને જ સ્પર્શ નથી. એમણે જે સાહિત્ય, જે સાત્રો વાંચ્યાં છે,

અને જે દષ્ટિએ વિચાર્યાં છે, તે જોતાં પણ એમનામાં પ્રવૃત્તિના સંસ્કારો પોતાવાનો ગંભીર જ નથી સંસ્કારાતથી દેહ મુખી તેમનું જાગૃત્વ અને પરિચયક્ષેત્ર માત્ર વ્યાપારી પૂરું જાય છે વ્યાપારીઓમાં પણ મુખ્યપણે જૈન જોને જૈન મમાજના સાધુ કે ગૃહસ્થ વ્યાપારીઓનો પરિચય હશે, તેને એ કહવાની તો ભાગ્યે જ જરૂર પડે છે કે, મૂળગામી જૈન પરંપરામાંથી પ્રવૃત્તિનું — કર્મયોગનું — બાળ મેળવવું કે મનિશેષ કેળવવું ભાગ્યે જ શક્ય છે તેથી શ્રીમદ્ભગવાન નિવૃત્તિગામી સ્વભાવને વ્યાપક પ્રવૃત્તિમાં વાળે એવો કેટલો પ્રયત્ન વેગ તેમની માલ પરિચયિતિમાંથી પ્રગટે એવો ભાગ્યે જ સંભવ હતો.

તત્ત્વજ્ઞાન

શ્રીમદ્ભગવાન પોતાનું જ કહી શકાય એવું કાર્ત્ત્વ્ય પણ તત્ત્વજ્ઞાન તેમનાં વખાણોમાં નથી તેમના જીવનમાં ભારતીય ઋષિઓએ ચિનવેલું જ તત્ત્વજ્ઞાન સૂકમે છે તેમાંથી તેમના પ્રાથમિક જીવનમાં જે થે કાંઈ વૈદિક કે વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વજ્ઞાનના મંસ્કારો હતા, તે ક્રમે અમૂળગા ખરી જઈ, તેનું સ્થાન જૈન તત્ત્વજ્ઞાન લે છે, અને તે એમના વિચાર તેમજ જીવનમાં એટલું બધું આત્મપ્રેરણા ધર્મ જાય છે કે, તેમની વાણી અને વ્યવહાર જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના દર્પણ મની જાય છે જીવ, અજીવ, મોક્ષ, તેના ઉપાયો, સંસાર, તેનું કારણ કર્મ, કર્મના વિવિધ સ્વરૂપો, આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ—ગુણસ્થાન, નય, (એટલે કે, વિચારણાનાં દષ્ટિમિન્દુઓ) અનેકાંત, (સ્પષ્ટતા એટલે કે વસ્તુને સમગ્રપણે સ્પર્શનાં દષ્ટિ,) જગતનું એક હર સ્વરૂપ, ઈશ્વર, તેનું જગતકર્તાત્વ, જીવનું એકત્વ કે અનેત્વ, તેનું

વ્યાપકત્વ કે દેહપરિમિતત્વ, ઇત્યાદિ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં આવતા અનેક મુદ્દાઓને તે અનેક વાર ચર્ચે છે. મજે તેમનું સમગ્ર લખાણ જ માત્ર આવી ચર્ચાઓથી વ્યાપ્ત છે એમાં આપણે અધથી ઇતિ સુધી જૈન દષ્ટિ જ જોઈએ છીએ. તેમણે એ બધા મુદ્દા પરત્વે જિંડી અને વેવંક ચર્ચા કરી છે; પણ તે માત્ર જૈન દષ્ટિને અવગંજીને અને જૈન, દષ્ટિનું પોષણ થાય એ રીતે જઃ ઇર્ષ્ય એક જૈન ધર્મશુરુ કરે તેમ ફેર એટલો અવરય છે કે, કમે કમે તેમના ચિંતન અને વાચનના પ્રમાણમાં એ ચર્ચાઓ ઇર્ષ્ય એક જૈન વાંદગત શાસ્ત્રમાં પરિમિત ન રહના, મગમ જૈન શાસ્ત્રને અપર્શિ ગાલે છે એમના અંતનાત્મામાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો સંસ્કાર એટલે સુધા પોષારેલો છે કે, તેઓ પ્રમંગ આવના સગખામણીમાં વૈદિક આદિ તત્ત્વજ્ઞાનને પોતાની મમુજ મુજબ નિખાલમપણે 'અધુના' દર્શાવે છે.

એમના લખાણો ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે, એમણે વેદાનુગામી કેટલાક દર્શનો મંબંધી પુસ્તકો વાંચેલાં છે. તેમ છતાં અત્યાગ લગી માગ ઉપર એવી જાપ પડી છે કે, વૈદિક કે બૌદ્ધ દર્શનોના મૂળ પુસ્તકો વાંચનાની તેમને મુગમતા સાંપડી નથી પ્રમાણમાં જેટલું મૌલિક અને ઉત્તરવર્તી જૈન સાહિત્ય તેમણે વાચ્યું અને વિચાર્યું છે, તેથી બહુ જ ઓછું ખીજનું બધા દર્શનોનું મળી એમણે વાચ્યું વિચાર્યું છે. સતત જ ઐતિહાસિક દષ્ટિએ નહિ પણ મુખ્યપણે જૈન પરંપરામાં ચાલી આવતી માન્યતા પ્રમાણે જૈન દર્શન અને ખીજનું ભાગતીય દર્શનોનો મંબંધ એમણે વિચાર્યો છે. તેથી જ તેઓ એક સ્થળે જૈનેતર દર્શનોને હિંસા અને રાગદ્વેષના

પોષક દરે છે. જો તેમને બીજા દર્શનોના મૂળ સાહિત્યને ગંભીરપણે વાચવા અને વિચારવાની શાંત તક મળી હોત, તો તેઓ પૂર્વમીમાંના મિત્રાપનાં જૈનત્વ દર્શનો વિશે આવું વિધાન કરતાં જરૂર ખંચકાત. તેમની નિષ્પદા અને તીવ્ર પ્રતા મોખ્ય-યોગદર્શનમાં, ગાંકર વેદાન્તમાં, ખૌર વિચાર-સંસ્કૃતિમાં જૈન પરંપરા જેટલો જ ગમદેવ અને દ્વિમા-વિરોધી ભાવ રૂપે જોઈ શકત. રધાએ તો શું પણ તેમની સરલ પ્રકૃતિ અને પદ્મ શુદ્ધિ ન્યાયરોગિક સૂત્રનાં બાધ્યોમાં પણ વીતગમભાવની — નિવર્તક ધર્મ — ની જ પુષ્ટિને કેમ શબ્દશઃ જોઈ શકત. અને એમ થયું હોત, તો તેઓની મધ્યસ્થતા, જૈન પરંપરાના અન્ય દર્શનો વિશેના પ્રચલિત વિધાનની બાળતમાં આવી બૂસ થતાં શકત.

એક બાલુ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના કર્મ, ગુણસ્થાન અને નવ તત્ત્વ આદિ વિષયોનો મૌલિક અભ્યાસ કરવાની અને તેનું જ ચિંતન પ્રતિપાદન કરવાની એમને તક માપડી; અને બીજી બાલુએ જૈનેતર દર્શનોના મૂળ પુસ્તકો સ્વયં સાંગોપાંગ જોવાની અગર તો જોઈએ તેટલી છૂટથી વિચારવાની તક ન મળી નહિ તો તેમની ગુણમાદક દષ્ટિ, સમન્વયશક્તિ એ બધાં દર્શનોના લુપ્તનાત્મક ચિંતનમાંથી તેમને હાથે એક નવું જ પ્રસ્થાન શરૂ કરાવત. એમ ન થયું હોત તો પણ તેમને વેદાંતના માયાવાદ કે સાંખ્ય-યોગના અમંગ અને પ્રકૃતિવાદમાં જે બિચુપ દેખાઈ છે, તે બિચુપ તે રીતે તો ન જ દેખાત અને ન જ દર્શાવાત.

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

શાસ્ત્રજ્ઞાન અને સાહિત્યાવલોકન

શ્રીમદનો સ્વભાવ જ ચિંતન અને મનનશીલ હતો. એમનું એ ચિંતન પણ આત્મલક્ષી જ હતું. તેથી બાહ્યલક્ષી સાહિત્ય, જેનું કે વાર્તા, નવલકથા, નાટક, કાવ્ય, પ્રવાસવર્ણન આદિ તરફ તેમની રસવૃત્તિ સ્વભાવિક રીતે જ રહેલી લાગતી નથી. એમણે એનું સાહિત્ય વાંચવામાં મનોયોગ આપ્યો હોય કે સમય માળ્યો હોય એમ તેમના લખાણો જોતાં લાગતું નથી. છતાં તેમના હાથમાં છૂટુંછવાયું એવું કાંઈ સાહિત્ય પડી ગયું હશે, તો પણ એનો ઉપયોગ એમણે તો પોતાની તત્ત્વચિંતક દૃષ્ટિએ જ કરેલો હોવો જોઈએ. એમની જિજ્ઞાસા અને નવું નવું જાણી તે પરત્વે વિચાર કરવાની સદગત્વૃત્તિ બેઠક હતી. એ વૃત્તિ અન્ય સાહિત્ય તરફ ન વળતાં માત્ર શાસ્ત્ર તરફ જ વળેલી લાગે છે.

વિદુર્ગનીતિ, વૈગવ્યસતક, ભાગવત, પ્રવીણસાગર, પંચીકગ્ધ, દામબોધ, શિક્ષાપત્રી, પ્રબોધસતક, મોહમુદ્ધર, મહિન્તનમાયા, વિચારમામ, યોગવાસિષ્ઠ, ગીતા, છુદ્ધચરિત, આદિ તેમણે લખાણોમાં નિદેશેતાં અને ખીનાં કેટલાંક નામપૂર્વક નહિ નિદેશેત છતાં તેમના લખાણોના જાવ ઉપરથી અષ્ટ સચિત થતાં જોનેતર શાસ્ત્રીય પુરતો તેમણે એકાગ્રતા અને તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી વાંચ્યાં છે ખરાં; પણ એકંદર તેમણે જૈન શાસ્ત્રો જ મોટા પ્રમાણમાં વાંચ્યાં છે. તેમાંના ગ્રીષ્મા ગ્રીષ્મા તાર્કિક અને આચાર વિષયક મુદ્દાઓ ઉપર તેમણે અનેક વાર મંબીરં વિચાર્યા હશે છે. એ વિષે, એકથી વધારે વાર લખ્યું છે, અને એમણે એ વિષે જ દાક્ષનાં ને ચાલનાં ઉપદેશ આપ્યો છે. આ દૃષ્ટિએ એમનાં

લખાણો વાંચતાં એવું વિધાન દક્ષિન યાચ છે કે, જો કે બીજાઓમાં હોય છે તેની તેમનામાં સંકુચિત ખંડનમંડન-વૃત્તિ, કદામદ કે વિજયલાલ્યા ન હતાં, છતાં તેમણે વાંચેલું જૈનેતર મમમ શ્રુત જન શ્રુત અને જૈન ભારનાના પરિપોષણમાં જ તેમને પરિણમ્યું હતું.

ભારતીય દર્શનોમાં વેદાંત (ઉત્તમીમાં) અને તે પછી શાંકર મતાનુસારી, તેમજ માખ્ય એ જે દર્શનનાં મૂળ તત્ત્વોનો તેમને પરિચય દાર્ઢક દીક હનો એમ લાગે છે. એ મિત્રાપનાં અન્ય વેદિક દર્શનો કે બૌદ્ધ દર્શન વિશે તેમને જે દાર્ઢ માહિતી મળી, તે તે દર્શનના મૂળ મન્ય ઉપરથી નહિ, પણ આચાર્ય હરિભદ્રના પદ્ધર્શનમમુચ્ચય, ધર્મમંદ્રણી આદિ તથા આચાર્ય સિદ્ધમેનના મૂળ સન્મતિ આદિ જેવા જૈન મંથો દ્વારા જ મળી હોય એમ લાગે છે.

તેમના જૈન સાસ્ત્રજ્ઞાનની શરૂઆત પણ સ્થાનકવાસી પરંપરામાંથી જ થાય છે. એ પરંપરાનુ સાહિત્ય બાકીની-એ પરંપરા કરતાં — ખામ કરી મૂર્તિપૂજક સ્વેતાગર પરંપરા કરતાં — બહુ જ ઓછું અને મર્યાદિત છે. થોડા નામનાં તાત્ત્વિક વિષયોનાં ગુજગતીભાષાબદ્ધ પ્રકરણો, મૂળ પ્રાકૃત કેટલાંક આગમો અને તેના ટબાઓ એ જ એ પરંપરાનું મુખ્ય સાહિત્ય છે. શ્રીમદે બહુ જ થોડા વખતમા એ શાસ્ત્રો બધાં નહિ તો એમાના મુખ્ય મુખ્ય જોઈ, તેનું હાર્દ સ્પર્શી લીધું. પણ એટલાથી તેમની ચક્રવર્તી થવા જેટલી મહત્ત્વાકાંક્ષા કાર્ઢ શમે અગર બૂખ લાગે એમ ન હતું. તેઓ જેમ જેમ જન્મભૂમિ બહાર જતા ગયા અને ગગનચુંબી જૈન મંદિરનાં શિખરો જેવા સાથે મોટા મોટા પુસ્તક લંડારો

વિષે માંસળતા ગયા, તેમ તેમ તેમની વૃત્તિ શાસ્ત્રશોધન તરફ વળી. અમદાવાદ પહોંચ્યા ત્યાં એમને ખૂબ જ નવ નવ શાસ્ત્રો જેવા જાણવા મળ્યાં. પછી તો એમ લાગે છે કે, તેમની વિવેચક શક્તિ અને ગંભીર ધાર્મિક સ્વભાવને લીધે ચોતરફથી આકર્ષણ વધ્યું અને અનેક દિશાઓમાંથી તેમને સંસ્કૃત પ્રાકૃત પુસ્તકો મળવા લાગ્યાં. આ રીતે શ્વેતાશરીય સાહિત્યનો પરિચય બહિરંગ અને અંતરંગ બન્ને રીતે વધ્યો, જ જતો 'હતો,' કેટલાકામાં મુબઈ જેવા સ્થળેથી તેમને દ્વિગંબરીય શાસ્ત્રો જાણવા મળ્યાં. તેઓ જે વખતે જે વાંચતા, તે વખતે તેના ઉપર કાર્મિક નોંધપોથીમાં લખંતા, અને તેમ નહિ તો છેવટે કાર્મ જિગાસુ કે સ્નેહીને લખવાના પત્રમાં તેને નિર્દેશ કરતા. એમની નોંધપોથી સમગ્ર જ છે એમ ન કહી શકાય. વળી બધી જ નોંધપોથી કે બધા નિર્દેશક પત્રો પ્રાપ્ત થયા છે એમ પણ ન કહી શકાય. છતાં જે કાર્મ સાધન ઉપલબ્ધ છે, તે ઉપરથી એટલું ચોક્કસપણે કહી શકાય એમ છે કે, ત્રણે જૈન પરંપરાના તાત્ત્વિક, પ્રધાન પ્રધાન અંથો એમણે વેધક દ્રષ્ટિથી સ્પર્શ્યાં છે. કેટલાક મૂળ સૂત્રો, જેવા કે ઉત્તરાધ્યયન, સત્કૃતાંમ, દશવૈકલિક, પ્રશ્ન-વ્યાકરણ, ઇત્યાદિ તો એ સખ્દ, ભાવ અને તાત્પર્યમાં પી ગયા હતા એમ લાગે છે. કેટલાક તર્કપ્રધાન અંથો પણ એમણે વાંચ્યા છે. વૈરાગ્યપ્રધાન અને કર્મવિપયક માંદિલ તો એમની નમેનમમાં વ્યાપેલું હોય એમ લાગે છે.

ગુજરાતી, હિન્દી, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત એ ચાર ભાષામાં લખાયેલ શાસ્ત્રો એમણે વાંચ્યા લાગે છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે, ગુજરાતી મિવાય એમણે બીજાઓની પેઠે સંસ્કૃત પ્રાકૃત

‘શ્રીમદ્રાજ્યંદ્ર’

આદિ ભાષાઓનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ કર્યો નથી છતાં તે તે ભાષાના વિશારદ પાંડિતો શાસ્ત્રના ભાવોને સ્પર્શી તેટલી જ યથાર્થતાથી અને ઘણે સ્થળે તો તેથી પણ આગળ વધીને તેમણે એ ભાષાનાં શાસ્ત્રોના ભાવોને તાવ્યા છે; એટલું જ નહિ પણ તે ભાવોને તેમણે ગદ્ય કે પદ્યમાં વ્યક્ત કર્યાં છે. ઘણી વાર તો તે ભાવોના માર્મિક વિવેચનો કર્યાં છે એ વસ્તુ તેમની અર્થસ્પર્શી પ્રજ્ઞા સૂચવે છે.

તે વખતે જૈન પરંપરામાં મુદ્રણયુગ નામનો જ હતો. દિગંબરીય શાસ્ત્રોએ તો કદાચ છાપખાનાનો ફરવાળો જોયો જ ન હતો. એ યુગમાં ધ્યાન, ચિંતન, વ્યાપાર, આદિની બીજી બધી પ્રવૃત્તિ વચ્ચે વ્યાપક રીતે ત્રણે દિગંબરો આટલું શાસ્ત્ર, ભાષા આદિની અધૂરી સગવડે એના યથાર્થ ભાવમાં વાંચવું અને તે ઉપર આકર્ષક રીતે લખવું, એ શ્રીમદની અમાધારણ્ય વિશેષતા છે. એમનો કોઈ શુરુ ન હતો હોત તો એમના કૃતરા હાથ ઉત્તેજ્ય ઝરતા ન જુલત. છતાં એ એના નિશાસુ હતા કે, નાના મોટા ગમે તે પાસેથી પોતાને જોઈવું મેળવી લેતા.

એ યુગમાં ગુજરાતમાં ખાસ કરી મૂર્તિપૂજક અને સ્થાનકવાસી જૈન પરંપરામાં દિગંબરીય સાહિત્યનો પરિચય કરાવનાર, તે તરફ રસવૃત્તિ અને આદરભુક્તિ ઉત્પન્ન કરાવનાર જો કોઈ પ્રથમ વ્યક્તિ હોય, તો તે શ્રીમદ જ છે. જો કે મુગ્ધ જેવા સ્થળોમાં, જ્યાં તેમને દિગંબર મિત્રા વિશેષ મજાનાં સંભવ હતો, ત્યાં તેમણે એતામર સાહિત્યનો દિગંબર પરંપરાને પરિચય યાચ અને એ તરફ તેઓની રમવૃત્તિ કેળવાય એવો કોઈ પ્રયત્ન અવશ્ય કરેલો હોવો જોઈએ;

પણ સરખામણીમાં શ્વેતાંબર પરંપરાએ દિગંબર પરંપરાના સાહિત્યને તે વખતથી આજ સુધીમાં જોટલું અપનાવ્યું છે, કદાચ તેને શતાશે પણ દિગંબર પરંપરાએ શ્વેતાંબરીય સાહિત્ય અપનાવ્યું નથી. તેમ છતાં એકબીજાનાં શાસ્ત્રોનાં સાદર વાંચન ચિંતન હાથ ત્રણે દિગંબરોમાં એકતા ઉત્પન્ન કરવાનું અને બીજાની મદદ દ્વારા પોતાની અપૂર્ણતા દૂર કરવાનું કામ આરંભવાનું ત્રેય તો શ્રીમદને જ છે,—જે આગળ જતાં પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળરૂપે અસ્પર્શો મૂર્તરૂપ ધારણ કરે છે.

પ્રાચ મનુષ્ય ગમે તે પરિસ્થિતિમાંથી લાલ જ ઉઠાવી લે છે એ ન્યાયે, શ્રીમદને પ્રથમ સ્થાનકવાસી પરંપરા પ્રાપ્ત થઈ એ તેમના એક ખાસ લાભમાં જ પરિણમી; અને તે એ કે, સ્થાનકવાસી પરંપરામાં પ્રચલિત એવો મૂળ આગમનો અભ્યાસ એમને તદ્દન સુવલ થયો, જેમ કદાચ શ્વેતાંબર પરંપરામાં ગૃહસ્થ માટે પ્રથમથી બનવું જોઈું મંલવિત છે. અને તેની અસર એમના જીવનમાં અમીદ બની ગઈ. પાછળથી શ્વેતાંબર પરંપરાના પ્રચલિત સંસ્કૃત-પ્રધાન અને તર્કપ્રધાન ગ્રંથોના અવલોકને તેમની આગમ-રુચિ અને આગમપ્રણાને સવિશેષ પ્રકાશી. દિગંબરીય સાહિત્યના પરિચયે તેમની મહજ વૈરાગ્ય અને એકાંતવાસની વૃત્તિને દાર્ઢિક ત્રિશેષપણે ઉતોચ. જેમ જેમ તેમનો શાસ્ત્રગાન સંબંધી પરિચય અને વિકાસ વધતો ગયો, તેમ તેમ તેમનામાં પ્રથમથી યોગ્ય પરિચય અને માહિતીને અભાવે બંધાયેલા જે એકાંતિક સંસ્કારો હતા, જેમકે ‘પુષ્પપાંખડી ન્યાં દુભાય, નિનવરની ત્યાં નહિ આઘાય,’

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

આવ્યું નથી મારો પોતાનો અગત અભ્યાસ પણ એ જ મત ઉપર સ્થિર થયો છે કે, ચેતાંગરીય શાસ્ત્રોની આચાર-વિચારપરંપરા એટલી બધી વ્યાપક અને અધિકારભેદે અનેકાંગી છે કે, તેમાં બાકીની બંને પરંપરાઓ પૂર્ણપણે એમના સ્થાને ગોઠવાઈ નામ છે.

કવિત્વ

શ્રીમદ્ ભાગ જઘના જ લેખકે નથી તેઓએ કવિતાઓ પણ રચી છે તેમને તે વખતે ઘણા જાતે કવિ નામથી જ ઓળખાતા અને કેટલે કે તે તેમના અનુયાયી ગણને કવિમંપ્રદાય તરીકે જ ઓળખાવતા.

જો કે તેઓ કોઈ મહાન કવિ ન હતા, કે તેમણે કોઈ મહાન કાવ્ય નથી લખ્યું, છતાં તેમની કવિતાઓ જોતાં એમ લાગે છે કે, કવિત્વનું બીજું — વસ્તુરપસં અને પ્રતિભા તથા અભિવ્યક્તિમામધ્ય — તેમનામાં હતું તેમની કવિતા અન્ય ગદ્ય લખાણોની પેરે આધ્યાત્મિક વિષયરૂપમાં જ છે. તેમના પ્રિય હૃદય દલપત, શામળભટ્ટ, આદિના અભ્યસ્ત હૃદયોમાં જ છે તેમની કવિતાભાષા પ્રચલન છે. સદગુણાવે મરણતાથી પ્રતિપાદ્ય વિષયને જોવામાં લઈ, એ પ્રવાહ ક્યાંક નેસબે તે ક્યાંક ચિંતનમુચલ મંબીર ગતિએ વલે નામ છે સોળ વર્ષ પહેલાની ઉમરમાં ગયાયેવ કવિતાઓ આભાવિક રીતે જ સખ્દપ્રધાન અને શાબ્દિક અનંકગથી આકર્ષે એવી છે. તે પછીની કવિતાઓ વસ્તુ અને ભાવમાં ઉત્તરોત્તર મંબીર બનતા, તેમાં શાબ્દિક અનુપ્રામ આપો-આપ મૌખ્ય સ્થાન લે છે.

એમના પ્રાયગિક જીવનની કવિતાઓનો વિષય ભારત-પ્રકૃતિચુલ્લ વૈરાગ્ય, દયા, અભય, ઇત્યાદિ વસ્તુઓ છે. પછીની લગભગ અધી જ કવિતાઓ જૈન ગંપ્રધાયની ભાવનાઓ અને તાત્ત્વિક મુદ્દાઓને સ્પર્શી રચાયેલી છે. જેમ આનંદધનુ, દેવચંદ્ર અને યશોવિજયજીનાં કેટલાંક પદ્યો ભાવની સુક્ષ્મતા અને કદપનાની હિચ્ચગામિતાને લીધે તત્કાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ભાત પાડે એવાં છે, અને છતાંયે તે બધાં પદ્યો જૈન ગંપ્રધાયની જ વસ્તુને સ્પર્શી સાધારણ જૈનેતગ્ને દુર્ગમ એવી જૈન પરિભાષા અને જૈન શૈલીમાં જ રચાયેલાં હોઈ, માધારણ ગુજરાતી સાક્ષરોથી છેક જ અપરિચિત જેવાં રહ્યાં છે, તેમ શ્રીમદ્વાજયંદ્રનાં કેટલાંક પદ્યો વિશે પણ છે. પૂજ્ય ગાંધીજી દ્વારા આશ્રમભજનાવલીમાં ‘અપૂર્વ અવસર’ વાળું ભજન દાખલ ન થયું હોત, તો એ માધારણ જનતાને કાને ક્યારેય પહોંચું હોત એ વિશે શંકા છે.

શ્રીમદ્વાજયંદ્ર ‘આત્મમિદ્ધિશાસ્ત્ર’ પણ ફાદરામાં છે. એનો વિષય તદ્દન દાર્શનિક, તર્કપ્રધાન અને જૈન ગંપ્રધાય-મિદ્ધ હોવાથી, એનું મૂલ્યાંકન લોકપ્રિયતાની કસોટીથી શક્ય જ નથી. વિશિષ્ટ ગુજરાતી સાક્ષરોને પણ એમનાં પદ્યોનો આસ્વાદ લેવો હોય, તો જેમ સાધારણ કાવ્યના રસાસ્વાદ માટે અમુક મંસ્કારોની તૈયારી આવશ્યક છે, તેમ જૈન પરિભાષા અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના સ્પષ્ટ મંસ્કારો એળવવા આવશ્યક છે. વેદાંતનું મર્મસ્થાન સ્પર્શ્યા સિવાય મંસ્કૃત ભાષાના વિશિષ્ટ વિદ્વાનો પણ શ્રીદર્પનાં પદ્યોન ચમત્કારો આસ્વાદી ન શકે. ગાંધ્યપ્રક્રિયાના પરિચય મિત્ર

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

કાંતીદાસના ઢેઢાક પદોની ગ્યનાની અપૂર્વતા અનુભવી ન શકાય તે જ ન્યાય શ્રીમદના પદો વિશે છે

જેમ જૈન જનતામાથી પ્રમાણુમા મોટે ભાગ આનંદધનજી આદિના પદોની વસ્તુઓને સાંપ્રદાયિક જ્ઞાન અને પરંપરાગત સંસ્કારોને લીધે જલદી રપર્ણી થે છે, તેમ શ્રીમદના પદોમાંની વસ્તુઓને પણ જલદી રપર્ણી લે છે જાણના રમારના વારતે જોઈના ખીજા મસ્દારોની જાણપ પ્રમાણુમાં જૈન-જનતામા વવાર હોઈ, તે કાન્યના બાલ સંગીગ્ન વાસ્તવિક મૂલ્યાકન કરવા અમમર્થ નેરામા આની છે તેથી કાતો તે ભક્તિવગ ન હાય તેના ગુણો પણ ઇષ્ટ કવિતાઓમા આગેપી દે છે અને બાતા દોય તે ગુણો પણ તે પાંખી રાકતી નથી શ્રીમદના પદો વિશે પણ જૈન જનતામા કાર્ક આતુ જ જોરામા આવ્યુ છે

મંદ્રા

શ્રીમદમા પ્રજાગુણ ખામ હતો એ ફર્સાતુ તે પહેલાં આરે ખહી રપટ કરતુ જોએ કે, હું પ્રજાગુણથી ઈર્ષ શક્તિઓ વિશે કહેના છંદુ છુ રમૃત, શુદ્ધિ-મર્મસતા, દરના-સામર્થ્ય, તર્કપટુતા, મતઅમતરિવેક-વિચારણા અને ગુલનામામર્થ્ય, આટલી રક્તિઓ મુખ્યપણે અને પ્રજા શબ્દથી વિવક્ષિત છે આ પ્રત્યેક રક્તિનો વિમ્નૃત અને અતિ રુદ્ધ પરિચય દરાના માત્રે તો અને તેમના તે તે લખાણોના અક્ષરના અવનગ્ણો ખુલામા સાથે મારે છટથી ટાંકવાં જોઈએ. તેમ હજી જવા તો એક પુનતક જ ચામ તેથી જાલદુ, જે તેમના લખાણોના અંશો દર્શાવ્યા સિવાય આ કે તે શક્તિ શ્રીમદમા હતી એમ કહું, તો આતાઓને માત્ર શ્રદ્ધાથી

‘શ્રીમદ્ગોળચંદ્ર’

મારું કથન મનાવવા જેવું થાય. તેથી, મધ્યમ ભાગ સ્વીકારી આ વિષય ચર્ચાએ યોગ્ય ધારુ છું.

શ્રીમદ્ગોળચંદ્ર સ્મૃતિનો પુનઃવે તો તેમની અજમ અવધાનશક્તિ જ છે. તેમાય પણ તેમની કેટલીક વિશેષતા છે. એક તો એ કે, બીજા કેટલાક અવધાનીઓની પેઠે એમના અવધાનની મંજૂર કેવળ નિંજરવૃદ્ધિ ખાતર યથાકથંચિત વધેલી ન હતી. બીજી અને ખાસ મહત્ત્વની વિશેષતા તો એ હતી કે, તેમની અવધાનશક્તિ જુદીવ્યભિચારને લીધે જરાય વંધ્ય બની ન હતી જોલકુ એમાથી નિરિષ્ટ સર્ગનમણ પ્રગટ્યું હતું, જે અન્ય અવધાનીઓમા ભાગ્યે જ દેખાય છે. ખાસ વાત તો એ છે કે, એટલી અદ્ભુત અવધાનશક્તિ, કે જેના દ્વારા દુનિયા અને લાખો લોકોને હજુમાનમાં આજી અનુગામી બનાવી રહાય, અમાધા જ પ્રતિષ્ઠા અને અર્થલાભ સાધી શકાય, તે હોવા છતાં તેમણે તેનો પ્રયોગ યોગનિબૂતિ-ઓની પેઠે ત્યાગ્ય ગણી, તેનો ઉપયોગ અંતઃમુખ કાર્ય લઈ ક્યો, જેમ બીજા કોઈ માધાન્ય માણસથી થવું શક્ય નથી.

કોઈ પણ વસ્તુના ખરા હાર્દને સમજી લેવું, તરત સમજી લેવું, એ મર્મસંતા કહેવાય છે એળ વર્ષની ઉમર પહેલાં ક્યારેક ગ્યાયેલી ‘પુષ્પમાળા’મા તેઓ પ્રમંજોપાત નાનનો અર્થ સૂચવતા કહે છે કે, ગજાઓ પણ પ્રગ્નના માનીતા નોકર છે.† (પુષ્પમાળા-૭૦). અહીં ‘પ્રગ્ન’ અને ‘નોકર’ એ બંને શબ્દો મર્મસૂચક છે આજે એ જ ભાવ શિક્ષિત

ક્ષેત્રમાં વ્યાપતો જાય છે. મત્તરમે વર્ષે રચાયેલ 'મોક્ષમાળા'માં તેઓ માનવની વ્યાખ્યા કેવી મર્મગ્રાહી સૂચવે છે ?
 "માનવપણું સમજે તે જ માનવ કહેવાય" ('મોક્ષમાળા'—૪)
 અહીં 'સમજે' અને 'તે જ' એ બે શબ્દો મર્મગ્રાહી છે. અર્થાત્ આકૃતિ ધારણ કરનાર માત્ર મનુષ્ય નહિ, તેઓ એ જ 'મોક્ષમાળા'માં મનોજ્વલનો માર્ગ દાખવતાં કહે છે કે, મન જે દુરિચ્છા કરે તેને જૂલી જવી. ('મોક્ષમાળા'—૬૮) અર્થાત્ તેને વિષયખેરાકથી યોગ્યું નહિ. અહીં 'દુરિચ્છા' અને 'અને તેને જૂલી જવી' એ બે શબ્દો વેધક છે. એ જ કુમળી વયની 'મોક્ષમાળા'કૃતિમાં ('મોક્ષમાળા'—૬૬) તેઓ મંગલનખળથી લક્ષ્મી, કીર્તિ અને અધિકાર માપતા 'આગ્લભૌમિયો' નું ઉદાહરણ લઈ, અજાનના મંકટમાં મપડાયેલ જૈન તરનને પ્રકાશવા 'મહાન સમાજ' ની સ્થાપનાનું સ્વપ્ન જુએ છે.

૨૩મે વર્ષે ધંધામમ્મ અને મંજુત લાગા કે તર્ક-શાસ્ત્રના ખામ અભ્યાસ વિનાના શપચંદલાઈ જૈન શાસ્ત્રના કેવા મર્મ ખોલતા એનો દાખવો જોયો હચ્છનાર જૈનોએ 'શ્રીમદ્રાજચંદ્ર' અંક ૧૧૮ અને ૧૨૫ માં જે પચ્ચકખાણુ* દુષ્પચ્ચકખાણુ આદિ શબ્દોના અર્થ વર્ણવ્યા છે, જે ત્ર્યંક પ્રદેશના નિરાવરણપણાનો ખુલાસો કર્યો છે, અને જે નિર્ગોદગામી ચતુર્દશપૂર્વીની ચર્ચાનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે, તે ધ્યાનથી વાંચી જવું.

૨૬મા વર્ષે ભાગતવર્ષીય સંસ્કૃતિને પરિચિત એવો એક જટિલ પ્રશ્ન પ્રશ્નકારની તર્કજાળથી વધારે જટિલ બની

* જુઓ આ અંક પાન ૬૦.

એમની ગમે ઉપસ્થિત થાય છે પ્રશ્નનો સાર એ છે કે, આશ્રમક્રમે જીવન ગાળવું કે ગમે તે ઉમરે ત્યાગી થઈ શકાય ? એની પાછળ મોહક તર્કબળ એ છે કે, મનુષ્યદેહ તો મોક્ષ-માર્ગનું સાધન હોઈ ઉત્તમ છે, એમ જૈન ધર્મ સ્વીકારે છે, સારે પછી એવા ઉત્તમ મનુષ્યદેહનું મર્જન અટકે એવા સ્વાગમાર્ગના, ખામ ઝરી સંતતિ ઉત્પન્ન કર્યા પહેલાં જ ત્યાગ સ્વીકારવાનો ઉપદેશ જૈન ધર્મ કરે, તો એ વદતોવ્યાધાત નથી ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર શ્રીમદે જૈન સૈનીના મર્મને પૂરે પૂરો સ્પર્શાને આપ્યો છે જોકે, વસ્તુતઃ એ સૈની જૈન, બૌદ્ધ અને સંન્યાસમાર્ગી વેદાત એ ત્રણેને એક જ મરખી માન્ય છે શ્રીમદનો જવાબ તો ખરી રીતે એમના જ શબ્દોમા મમજદારે વાચવો ઘટે*

૨૭મે વર્ષે શ્રીમદને આફ્રિકાથી ગાંધીજી પત્ર લખી ૨૭ જ પ્રશ્નો પૂછે છે તેમા તેમનો એક પ્રશ્ન તેમના શબ્દોમા એ છે કે “ મને મર્પ કરડવા આવે ત્યારે મારે તેને કરડવા દેવો કે મારી નાખવો ? તેને બીજી રીતે દૂર કરવાની માગમા હકિત ન હોય એમ ધારીએ છીએ ” (૪૪૭) આનો ઉત્તર શ્રીમદ તે વખતના તેમના મોહનલાલબાઈને આ પ્રમાણે આપે છે — “ મર્પ તમારે કરડવા દેવો એવું કામ બતાવતા વિચારમા પડાય તેવું છે તથાપિ તે તમે દેહ અનિત્ય છે એમ જાણ્યું હોય તો પછી આ અસારજૂન દેહના રક્ષણાર્થે, જેને દેહમા પ્રીતિ ગ્રહી છે એવા સર્પને તમારે માગવો કેમ જોગ્ય હોય ? જેણે

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

આત્મહિન ઇચ્છુ, તેણે તો ત્યાં પોતાના દેહને જતો કરવો જ જોગ્ય છે. હદાપિ આત્મહિન ઇચ્છુ ન હોય તેણે કેમ કરવું? તો તેનો ઉત્તર એ જ અપાય કે, તેણે નગકાન્તિમાં પરિભ્રમણ કરવું અર્થાત્ સર્પને માંવો. એવો ઉપદેશ ક્યાથી કરી શકીએ? અનાર્થ જતિ હોય તો માત્રવાનો ઉપદેશ કયાય તે તો અમને તમને સ્વપ્ને પણ ન હોય એ જ ઇચ્છા યોગ્ય છે" (૪૪૭) આ ઉત્તર તેમના અહિંમાધર્મના મૂર્ખતાનનો અને સરજીવનમાં ધિતરેત અહિંમાનો જીવત દાખલો છે એમણે એટલા ઉત્તરથી એક બાણે અનેક લક્ષ્ય વીધ્યા છે. બીજો અધિકાન્ભેદે અહિંયા અને હિંમાની શક્યારામ્યતાન સ્પષ્ટ કથન કર્યું છે એમાં 'વિદ્યારહેતો સતિ વિનિચિન્તયર્થાં ન ચેત સિ ત એવ ધીરા" એ અર્થપૂર્ણ કાનીઝાસની ઉક્તિ અહિંમાના મિદ્ધાત પન્ત્રવે ભાવ્યતા પામે છે. અહીં એન્હુ ગમજવુ જોઈએ કે, શ્રીમદની અહિંસા પત્રે સમજવુની મુખ્યપણે વૈયક્તિક દષ્ટિએ છે સમાજ કે નાદ્ર દાદ્રએ એનો વિચાર જે આગળ જતા ગાધીજીએ વિડમાવ્યો તેનું મૂળ શ્રીમદના કથનમાં બીજકપે હોવા છતાં વસ્તુત તેમાં વૈયક્તિક દષ્ટિ જ બાસે છે.

કરપનામળ અને આર્થિક દષ્ટાત કે કથા હારા પોતાના વક્ત યને સ્થાપવા તેમજ સ્પષ્ટ કરવાનું સામર્થ્ય શ્રીમદમાં નાની ઉમરથી જ હતું. સ્વુતયોગ્ય ઉમરની જ કૃતિ 'પુષ્પમાળા'માં જૂન કન્જ પતાવવા અને નવું કન્જ ન કરવાની સિક્ષા આપતા તેઓ કરજ સન્નો લગજોય કરી, ગુજરાતી અને મેક્કેન વ્યુત્પત્તિ કાપી, તેમાંથી જે ત્રણ અર્થ

‘શ્રીમદ્ભગવદ્’

ઉપજાવે છે, તે તેમના હોઈ તત્કાલીન વાચનનું ફળ હોય તોય તેમાં કલ્પનાજનનાં જીન્ને સ્પષ્ટ દેખાય છે. ૧. ક=નીચ+રગ=ધૂળ; જેમ કૂત; ૨. કેર=હાથ; જમનો હાથ+ગ=નીપજેલી ચીજ; ૩. કર=વેરો; ગદાસી વેર+ગ=ઉત્પત્ત કરનાર—ઉદ્ધમચનાર (‘પુરાણા’-૭૫)

૧૭મે વર્ષે મોક્ષમાળાના તેઓ ભક્તિતરવ વિશે લખનાં તલ્લચર, ભાગ અને દર્પણ એ ત્રણ દૃષ્ટાન્તથી એનું સ્થાપન કરે છે. તલ્લચરથી સૌંદર્ય અને ભાંગથી જેમ કેદ વધે છે, તેમ મદ્ભક્તિથી ગુણગુણી ખીંચે છે. જેમ દર્પણ દાગ સ્વમુખનું જ્ઞાન થાય છે, તેમ શુદ્ધ પન્માત્મના ગુણગુણ વખતે આત્મગુણનું જ્ઞાન પ્રગટે છે કેટલું દૃષ્ટાન્તસૌખ્ય? (‘મોક્ષમાળા’-૧૦) એ જ પ્રસંગે વળી તેઓ કહે છે કે, જેમ મોક્ષીના નાદથી સ્તોત્ર માત્ર જાગે છે, તેમ મદ્ગુણમશ્વરના શ્રવણથી આત્મા મોક્ષનિગમાથી જાગે છે. (‘મોક્ષમાળા’-૧૪)

તેઓએ ‘મોક્ષમાળા’ના અર્થ સમજ્યા વિનાના શબ્દ-પાઠની નિરર્થકતા મનાવતા જે એક કન્ધી વાળિયાઓની ઉપહાસક (‘મોક્ષમાળા’-૨૬) ક્યા ટાકી છે, તે અમુક અંશે પારિભાષિક હોઈ હું અહીં કહેતો નથી; પણ જે જોતો હોય, તે તેને તફન મગ્ગતાથી મમજી શકે તેમ છે. જીજ્ઞાસો પણ સહેજે જૈન પાસેથી એ સમજી શકશે. એ કયા કેટલી વિનોદક અને અભણ જેવા વૈચ મમાજની પ્રકૃતિને બંધ બેસે તેની તેમજ બોધક છે?

શ્રીમદ્ જૈન સંપ્રદાયનાં નવ તરવોની ‘મોક્ષમાળા’ માં (૯૩) કુશળતાપૂર્વક સમજૂતી આપનાં પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે,

વિશ્લેષણપૂર્વક દર્શાવે છે, જેમ આગળ જતાં એ જ વસ્તુ આંકર્ષક રીતે ભાવના દ્વારા 'અપૂર્વ અવસર' એ પદમાં દર્શાવે છે. જૈન કે જૈનેતર કોઈ પણ ગુણસ્થાનના નિશાસુ વાસ્તે આ મંત્રાદ કંટાળો આપ્યા સિવાય બોધક માખિત થાય એવો છે.

ધર્મ, અર્થ, આદિ ચાર પુરુષાર્થોનાં નામ અને તેનો પ્રસિદ્ધ અર્થ સર્વવિદિત છે. પણ શ્રીમદ પોતાની આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિ પ્રમાણે કલ્પનાબળે ચારે પુરુષાર્થનો આધ્યાત્મિક ભાવમાં જ અર્થ ઉપજાવે છે (૭૬). એ કરતાં પણ વધારે મરમ અને પકવ કલ્પનાબળ તો જીવાન ઉમરે પણ તેમના જીવનકાળના હિસાબે ત્રીસવર્ષને ધકપણે કરેલ જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનું પૃથક્કણ દર્શાવતાં આટીરાણું અને આટી વિનાનું એ સૂતરના દાખલામાં છે. દિગ્બ્રમનો દાખલો જે સર્વત્ર બહુ જાણીનો છે, તેની સાથે ધૂંચવાળા અને ધૂંચ વિનાના સૂતરના દાખલાને ઉમેરી, તેમણે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન વચ્ચેનું વાસ્તવિક અંતર જે પ્રગટ કર્યું છે, [૭૦૪-(૩)] તે તેમની અંત સુધી દધાન્ત ઘટાવી અર્થ વિસ્તારવાની, વક્તવ્ય સ્થાપન કરવાની કલ્પનાચાતુરી સૂચવે છે.

તર્કપદ્ધતા શ્રીમદમાં કેવી સદ્મ અને નિર્દોષ હતી, એ એમનાં લખાણોમાંથી અનેક સ્થળે ચમત્કારિક રીતે જાણવા માળે છે. કેટલાક દાખલાઓ ટાકું. મતગ્મા વર્ષના પ્રારંભમાં મૂળનો દોરોય ફૂલ્યો નહિ હોય, ત્યારે કોઈને ચરણે પડી ખાસ વિદ્યાપરિશીલન નહિ કરેલ કુમાર રાજચંદ્ર

‘મેં ગમત ના’ના (૬૧-૬૨) એક પ્રશ્નમાં કહ્યું છે કે પ્રશ્ન એવો છે કે, કે. જી. રા. નાં વિદ્યાને સંદર્ભમાં મેં જ્યારે મામાન્ય ગીતે સ્વીકાર્યા હતાં તેમની સ્વમાન્યતાના વિષે શંકા હતી, શીમદને પણ કહે છે કે, સંદર્ભમાં ઉલ્લાસ, અભાવ, અને પ્રાધિકારની વિષયો તેમજ અગ્નિ નામિન અદિ નમો કાર્ત્ત્વ્ય ગંગા નથી એક જ વસ્તુમાં ઉત્પત્તિ છે અને નથી, નારા છે અને નથી, પ્રસાર છે અને નથી, એ બધું વાસ્તવિક રીતે કેમ થઈ શકે? અને તે પરથી વિરુદ્ધ એવા ઉલ્લાસ નારા અને પ્રસાર તેમજ નામિનના અને અગ્નિના સર્વો એક વસ્તુમાં ન થઈ, તે અગત્ય હોયો ઉલ્લાસ થાય છે, એ અગત્ય વિદ્યાને જે મન હોય તેમની સંમેષક છે, તે જ કોઈ રીતે બીજી સમર્થતાના મૂલ્ય છે આજે આ રીતે જાનના અગત્ય હોયું મન આદર્શ બધાં મામલો ફેરવવા પછી પણ મને લાગે છે તો સુધી નું પોતે પણ એ શીમદના વિદ્યાન માટે ૧૨ ૧૨ ૧૨ પ્રમથમ થી જ વાસ્તુ હું આ હોયો મામાન્યા પછી તેનું નિવારણ હજી અને તેમના પોતાના શબ્દો ગાંધીને કહ્યું તો મધ્ય સ્થાન મનિમકુમાર ની ત્રિપદી અને નમોગી સ્થાપવા શીમદે પોતાની તદ્દન અપરજ્ઞતા પ્રમથ કરી પાપતે સ્વરે પણ મહત્તમ તથ્યે માત્ર તકેબાથી બીજું કદ્યુ છે અને એમને એવી ખુબીથી, એવી તકેબદતાથી જવાબ વાલ્યો છે, અને બધા જ વિરોધગમ્ય હોયોને પંદિતાર કહ્યો છે કે, વાંચતા ગુણાનુગામી હૃદય તેમની સદાજતક પદના પ્રત્યે આદરવાન અને છે કોઈ પણ તકેસિંકે એ આજો મેંવાદ એમના જ શબ્દોમાં વાચવો થઈ છે

આગળ ચોત્તા જગત્કર્તાની ચર્ચા વખતે તેઓએ જે વિનોદક જગથી તે ઉમરે જગત્કર્તાપણાનું ખંડન કરી, તર્કબળે સ્વપક્ષ મૂક્યો છે, (‘મોક્ષમાળા’-૮૭) ને બને કોઈ તે વિષયના અંચના વાચનનું પશ્ચિમામ હોય, જતાં એ ખંડનખંડનમાં એમની મીઠી તર્કપટ્ટના તગવરે છે

કોઈને પણ વખતા તેમણે જૈન પંપનના કેવળજ્ઞાન શબ્દ મનમી આ અર્થ વિશે જે વિરોધદર્શક શંકાઓ શાસ્ત્રપાઠ માથે ટાકી છે, (૫૬૮) તે માથા તર્કપટ્ટને સ્પર્શે એની છે જે વિશેની શંકામાત્રથી જૈન મમાજરૂપ ઇન્દ્રનું આમન જ પી, પશ્ચિમામે શંકાકાર મામે વજ્રનિરોધના દંકારો થાય છે, તે વિશે શ્રીમદ્ જોવા આગમનો અત્યંતમક્ત નિર્ભયપણે શંકાઓ નિવૃત્તિસુને લખી મોકલે છે, તે તેમનું ૨૬ માં વર્ણનું નિર્ભય અને પકવ તર્કબળ મૂલ્યવે છે.

ભાગવતવર્ણની અધોગતિ જૈનધર્મને આભારી છે એમ મહોપતરામ રૂપગમ જોવના ને લખતા બાવીશઃ વર્ણની ઉમરે શ્રીમદ્ તેમની પાસે પહોંચ્યા તેમણે મહોપતરામને સવાનો પૂજવા માડ્યા મગ્નચિત્ત મહોપતરામે સીધા જ જવામે આપ્યા આ જવાબના કમમા શ્રીમદે તેમને એવા પકવા કે, છેવટે મલચિય મહોપતરામે શ્રીમદના તર્કબળને નમી સ્પષ્ટપણે સ્વીકારી લીધું કે, આ મુદ્દા વિશે મેં કોઈ વિચાર્યું નથી એ તો ધર્માર્થ સ્ફુરોમા જેમ માલજ્યુ તેમ કહું છું, પણ તમારી વાત માયી છે (૮૦૮) શ્રીમદ્ અને મહોપતરામનો આ વાર્તાનાપ મનિઝમનિકાવર્માના શુદ્ધ અને આશ્વનાયનના મેવાદની જાખી કગવે છે

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારત્નો

મત્સ્યમત્ વિવેક-વિચારણામળ અને તુંદનાસામર્થ્ય શ્રીમદ્માં નિશિષ્ટ હતું. જૈન પરંપરામાં હંમેશાં નહિ તો છેવટે મહિનાની અમુક તિથિઓએ લીંગોતરી ઘાક આદિ ત્યાગવાનું હતું છે. જૈનો વ્યાપારી પ્રકૃતિના હોઈ, તેમણે ધર્મ સચવાય અને ખાવામાં અડચણ ન આવે એવા માર્ગ શોધી કાઢ્યો છે. તે પ્રમાણે તેઓ લીંગોતરી મુકવી મુકવણી કરી રાખે છે અને પછી નિષિદ્ધ તિથિઓમાં મુકવણીનાં શોકો એટલા જ સ્વાધી ખાઈ, લીંગોતરીનો ત્યાગ હોજવે છે. આ બાબત શ્રીમદ્ના લક્ષમાં નાની જ ઉમરે આવી છે. તેમણે 'મોક્ષમાળા'માં (૫૩) એ પ્રયાની યથાર્થતા અયથાર્થતા વિશે જે નિર્ણય આપ્યો છે, તે તેમનામાં લાવી વિકસનાર વિવેકશક્તિનો પરિચાયક છે. આર્દ્રા એસે ત્યારથી કેરી જૈન પરંપરામાં ખામ નિષિદ્ધ મનાય છે ત્યારે મવાત્ર થાય છે કે, શુ આર્દ્રા પછી કેરી ન જ ખાવી? અગર તો તે વિકૃત યર્જ જ નાય છે? એનો જવાબ તેમણે આપ્યો છે તે કેટલો સાચો છે? તેઓએ કહ્યું છે કે, આર્દ્રાનો નિરોધ ચૈત્રૈશાખમાં ઉત્પન્ન થનાર કેરીને આશ્રીને છે. નહિ કે આર્દ્રામાં અગર ત્યાર બાદ ઉત્પન્ન થનાર કેરીને આશ્રીને. (૫૨૬) આ તેમનો વિવેક કેટલો યથાર્થ છે તેની પરીક્ષા કરવા ઇચ્છનાર જૈનોએ આર્દ્રા પછી મુખી બિહાર આદિમાં કેરી જોવા અને ખાવા જવું ઘટે.

વેશના આજકાપણા વિશે એમણે જણાવેલો વિચાર તેમની વ્યવહારકુશળતા સૂચવે છે તેઓ સુધડતામાં માનવા છતાં આજકાપણાથી યોગ્યતા ન વધવાનું કહે છે. અને સાદાઈથી યોગ્યતા ન ઘટવાનું કહે છે. ખૂબી તો એમના

‘શ્રીમદ્રાજ્યદ્ર’

પગાર ન વધવા—ઘટવાના દાખનામા છે આ રહ્યા તેમના શબ્દો પહેરવેશ આપડો નહિ છતાં મુઘડ એવી સાદાર્થ સારી છે અજઞ્ઞાર્થથી પાચસોના પગારના કોઈ પાચસો એક ન કરે અને ચોથ માદાર્થથી પાચસોના ચારસો ન વાણુ કોઈ ન કરે (૭૦૬)

વગર વિચારે ધર્મને નામે ધાધલ ુરી મૂકનારા, અત્યારે તો શ્વસુગૃહની પેઠે પન્દેશમા વમતી મતતિના જૈન પૂર્વજોએ ચારે દશમા પહેલા વીગ્યદ ગાધીના ધર્મ-પગ્નિદ નિમિત્તે અમેરિકાપ્રવાસ વખતે ત્યારે ભારે ધાધન મચાવી, ત્યારે તે જ ધનમસ્ત વ્યાપારીઓની વચ્ચે વ્યાપારી તરીકે રહેવા છતાં શ્રીમદે પન્દેશગમનના નિષેધ પરત્વે જે વિચાર દર્શાવ્યો છે, તે વિચાર પ્રમિદ્ જૈનાચાર્ય આત્મા-ગમણની પેઠે કેવો વિવેકપૂર્ણ અને નિર્ભય છે ? એ જૈન સમાજની પ્રકૃતિનો ઘોતક હોઈ તેમના જ શબ્દોમા વાચવા જેવા છે તેઓ લખે છે ‘ ધર્મમા લૌકિક મોટાર્થ, માનમહત્ત્વની ઇચ્છા, એ વર્મના દ્રોહરૂપ છે

‘ ધર્મના બહાને અનાર્થ દેશમા જવાનો કે સૂત્રાદિ મોખલવાનો નિષેધ કરનાર નગારુ વગાડી નિષેધ દેનાર, પોતાનો માન-મહત્ત્વ-મોટાર્થનો સવાલ આવે ત્યાં એ જ ધર્મને ઠોકર મારી એ જ ધર્મ પગ પગ મૂકી, એ જ નિષેધનો નિષેધ કરે એ ધર્મદ્રોહ જ છે ધર્મનું મહત્ત્વ તો બહાનારૂપ અને સ્વાર્થિક માનાદિનો મવાલ મુખ્ય — એ ધર્મદ્રોહ જ છે

‘ વીગ્યદ ગાધીને વિનાયતાદિ મોખલવા આત્મા આમ થયું છે

‘શ્રીમદ્રાજ્યંદ્ર’

હવે પહેલા વિભાગની કૃતિઓ લઈએ. ‘પુષ્પમાળા’ (૧) આ તેમની ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાંથી મર્વપ્રથમ છે. તે કોઈ વિશિષ્ટ મંત્રદાયને અનુલક્ષીને નહિ, પણ સર્વમાધાન્ય નૈતિકધર્મ અને કર્તવ્યની દૃષ્ટિએ લખાયેલી છે. માળામાં ૧૦૮ મણકા હોય તેમ આ કૃતિ ૧૦૮ નૈતિક પુષ્પોથી ગૂંથાયેલી અને કોઈ પણ ધર્મ, પંથ કે જાતિના સ્ત્રી કે પુરુષને નિત્ય ગળે ધારણ કરવા જેવી, અર્થાત્ પાઠ્ય અને ચિંત્ય છે. આની વિશિષ્ટતા એ કે બીજી રીતે પણ છે; છતાં તેની ધ્યાનાકર્ષક વિશેષતા તો એ છે કે, તે મોગ વર્ષની ઉમર પહેલા લખાયેલી છે. એક વાર કોઈ વાતચીત પ્રસંગે મહાત્માજીએ આ કૃતિ વિષે મને એક જ વાક્ય કહેલું, જે તેની વિશેષતા વાસ્તે ખૂટતું છે; તે વાક્ય એ કે, “અરે એ ‘પુષ્પમાળા’ તો પુનર્જન્મની માક્ષી છે”

મનુષ્ય અંતર્મુખ કે બહિર્મુખ ગમે તેવો હોય, તેને વૈયક્તિક જીવન અને સામુદાયિક જીવનની સ્વસ્થતા વાસ્તે સામાન્ય નીતિની જરૂર હોય જ છે એવા વ્યાવહારિક નીતિના શિક્ષણ વાસ્તે ‘પુષ્પમાળા’ ગ્રંથ પછી શ્રીમદને અંતર્મુખ અધિકારીઓ વાસ્તે કોઈક વિશિષ્ટ લખવાની પ્રેરણા થઈ હોય એમ લાગે છે એમાંથી એમણે આધ્યાત્મિક જિજ્ઞાસા સંતોષવા અને પોષવા ખાતર એક બીજી કૃતિ રચી એનું નામ એમણે ઉદ્દેશ અને વિષયને અનુરૂપ એવું ‘મોક્ષમાળા’(૪) રાખ્યું માળા એટલે ૧૦૮ મણકા પેઠે ૧૦૮ પાઠ સમજી જ લેવાના. એનો બીજો ભાગ ‘પ્રજાવબોધ મોક્ષમાળા’ એમણે લખવા ધારેલો જે લખાતાં રહી ગયો. છતાં સદ્ભાષ્યે એમાં એમણે લખવા

શ્રીરાજ્યદ્રનાં વિચારરત્નો

ધારેલ રિયોની યાદી કરેલી તે લખ્ય છે (૮૬૫) એ રિયો ઉપર માર્ક વિરિષ્ટ પ્રમાણનીએ લખવા જેવું છે, એ દહવાની ભાગ્યે જ જરૂર પડે છે

‘મોક્ષમાળા’માં ચર્ચેલા ધર્મનાં મુદ્દા ખામ કરી જૈન ધર્મને જ લક્ષી લીધેલા છે અને તે વખતે તેમના પ્રથમ પરિચિત મ્યાનકવારી પર પગ અને શાસ્ત્રોની તેમાં સ્પષ્ટ છાપ છે છતાં એક દર રીતે એ મરસાધાગણુ જૈન મંપ્રદાય વાસ્તે અનુભવ થઈ પડે એ રીતે જ મધ્યસ્થપણે લખાયેલ છે ‘મોક્ષમાળા’ની અનેક વિશેષતાઓ એના વાચનથી જ જાણવી યોગ્ય છે છતાં અહીં તેની એક વિશેષતા નોંધવી યોગ્ય છે સોળ વગસ અને ત્રણ મહિના જેટલી નાની ઉંમરે, કાંઈ રક્ત કે કોયેજમાં અગર તો મંમૃત યા ધાર્મિક પાઠશાળામાં નદિ લણેલ છોકરા સમયદની એ તથા દિવસની રમત છે અને છતાં આજે પ્રૌઢ અભ્યાસીને એમાં સુધારવા જેવું ભાગ્યે જ દેખાશે

હવે પાછળથી ૨૮મે વર્ષે ગયાયેન ‘આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર’ ન (૬૬૦) સગવડ ખાતર પ્રથમ લખ્યે એમાં ૧૪૨ દોહા છે એનું વિવેચન એમણે પોતે જ કરેલું લખ્ય છે ખરેખર આનું શાસ્ત્ર નામ સાર્થક છે એમાં જૈન આચાર-વિચારપ્રક્રિયા મૂળ રૂપમાં પૂર્ણ આવી જાય છે વિચાર પકવ છે અવલોકન અને નિતન વિશાળ તેમ જ મળી છે જેને વસ્તુ જાણવી હોય અને મંસ્કૃત પ્રાકૃત ત્રયોના જંગલમાં પથા મિવાય સ્પર્શ કરવો હોય, તેને વાસ્તે આ શાસ્ત્ર નિત્ય પાઠ્ય છે સન્મતિ, વાદર્શનસમુચ્ચય યોગબિન્દુ, યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, સમયસાગ, પ્રવચનસાર આદિ ત્રયોનું તે

તારણ છે અને છતાં તેમાં તાત્કાલિક ગતિ, પણ અને એકાનપ્રવૃત્તિનું આનુભવમિદ્ધ વર્ણન અને નમાવોચન પણ છે. મર્વમાધારણ માટે તો નહિ પણ જૈન મુમુક્ષુ માટે તે ગીતાની ગગ્ગ માટે તેવું છે. જો આમાં જૈન પંચિલાયા ગોણું દરી પાછળથી વ્યાપક ધર્મમિદ્ધતા સમ્પાદિત હોત, તો એ ભાગ ગીતાના બીજા અધ્યાયનું સ્થાન લેત. આજે ગીતા જેવા મર્વમાન્ય ધર્મ શકે એવા પદ્ય પુસ્તકની માગણી જૈન લોકો તરફથી થાય છે. શ્રીમદ્ સામે એ વાત પ્રગટ રૂપમાં આવી હોત, તો તેઓ એ ખોટા ગુજરાતી ભાષા દ્વારા યોગ્ય રીતે દૂર જગત અનન્ય આને સમજવામાં અધિકાર આવશ્યક છે. તર્કશાસ્ત્રની ગુદ્ધ અને ક્રમિક દલીલો બુદ્ધિશોધન સિવાય ન સમજાય. અંક બાજુ, દુગમ્બથી ધણા આને અપર્ણતા કે જલજતા પણ નથી બીજી બાજુ, આને મર્વસ્વ માનનાર, મના પાદ કરનાર એને સમજવાની વાસ્તવિક રીતે તૈયારી કરતા નથી બનને એકાતો છે.

આ શાસ્ત્રના મંદુર, હિન્દી અને અંગ્રેજીમાં ભાષાતરો થયા છે, પણ એની ખરી ખૂબી મૂળ ગુજરાતીમાં જ છે. જન પગપરાના મર્વમાન્ય ગુજરાતી પ્રામાણિક ધર્મગ્રંથ તરીકે આ શાસ્ત્ર મગકારી, રાષ્ટ્રીય કે અન્ય કોઈ પણ મર્યાદા પાંચકમમાં ધ્યાન લેવાની યોગ્યતા ધરાવે છે.

વિશિષ્ટ ભાષાનરકૃતિમાં દિગંબરાચાર્ય ૩ દેવદેવ પ્રાકૃત ‘પચાસિકાય’નું તેમણે ગુજરાતીમાં કરેલું અનિર્વચ્ય ભાષાતર (૭૦૦) આવે છે. વિવેચનકૃતિઓમાં આધ્યાત્મિક સ્વેતામ્બર મુનિ આનંદધનજી (૬૯૨), ચિદાનંદજી (૯)ના

શ્રીરાજ્યદ્રતાં વિચારસ્તોત્ર

કતિપય પદો ઉપર તેમણે કરેલાં વિવેચનો મળે છે. પ્રમિદ્ધ દિગંબર તાર્કિક સમંતભદ્રના માત્ર એક જ પ્રમિદ્ધ મસ્કૃત શ્લોકનું વિવેચન (૮૬૮) તેમણે કર્યું છે આ વિવેચનો પ્રમાણની દૃષ્ટિએ નહિ પણ ગુણની દૃષ્ટિએ એના મહત્વના છે કે, કાર્ધ પણ વિવેચકને તે માર્ગદર્શક થવાની યોગ્યતા ધરાવે છે એ વિવેચનો પાડિત્યમાથી નહિ પણ મહજભાવે જોગેની આધ્યાત્મિકતામાથી જન્મ્યા હોય એવો ભામ થાય છે

‘અપૂર્વ’ અન્ય એવો ક્યારે આવશે’* એ ધ્રુવપદવાળું શ્રીમદ્નું કાવ્ય (૪૫૬) આશ્રમભજનાવનીમા સ્થાન પામેનું હોવાથી, માત્ર જૈન કે ગુજરાતી જનતામા જ નહિ, પણ ગુજરાતી ભાષા થોડે ઘણે અંગે સમજતાં વર્ગમા પણ જાણીતું થયું છે અને થતું જાય છે આ પદનો વિષય જૈન પ્રક્રિયા પ્રમાણે ગુણશ્રણી છે એમાં પ્રક્રિયાનું જ્ઞાન અને ભાવનાદાત્મ્ય સ્પષ્ટ છે તે એવા આત્મિક ઉત્થાપમાથી લખાયેલ છે કે, વાચનારને પણ તે શાંતિ આપે છે. જૈન પ્રક્રિયા હોનાથી જ્ઞાનની સર્વગમ્યતા આવવી શક્ય જ નથી. નરમિદ્ધ મહેતા આદિના ભજનો લોકપ્રિય છે, કારણ તેની વેદાત્મકતા પણ એટલી અગમ્ય નથી હોતી, એટલી આ પદમા છે આનું વિવેચન માધાગણ અને માર્ગદર્શનપરિભાષામા ઉપનાદિષ્ટી થાય, તો તે વધારે ફેલાવ પામે નરમિદ્ધ મહેતાના ‘વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ’ એ ભજનમનિા વૈષ્ણવજન (બૌદ્ધ પરિભાષામા બોધિસત્ત).

* આ પુસ્તકમાં જુઓ પાન ૮૩.

સાધનાના ક્રમમાં લોકસેવાના કાર્યની ચોખ્ખતા ધરાવે છે. જ્યારે ‘અપૂર્વ અવસર’ એ ભજનમાંની ભાવનાવાળો આદર્શ માધક એકાંત આધ્યાત્મિક એકાંતની ઊંડી ગુહામાં સેવ્યમેવકને ભાવ જૂલી, મમાહિત ચર્મ જવાની તાલાવેલીવાળો દેખાય છે.

‘નીગળીને નવયૌવના’* ઇલાદિ અલ્પચર્ચ વિષયક દોહરો (‘મોક્ષમાળા’-૩૪) કોઈ ઊંડા ઉદ્દગમમાંથી ઉદ્ભવ્યા છે ખુદ ગાંધીજી પણ એનો પાઠ ક્યારેક કરતા એમ માન્યું છે સત્તમે વર્ષે રચાયેલું ‘બહુ પુણ્ય કરા પુજથી’ ઇલાદિ હરિગીત કાવ્ય (‘મોક્ષમાળા’-૬૭) શબ્દ અને અર્થથી બહુ ગંભીર છે જાણે પાછલી ઉમરમાં ગયાયું ન હોય? અલ્પચર્ચના દોહરા વિષે પણ એમ જ કહી શકાય.

‘હે! પ્રભુ, હે! પ્રભુ શું કહું?’ એ શબ્દ (૨૨૪) માત્ર આત્મનિરીક્ષણથી ઓતપ્રોત છે, ‘જડભાવે જડ પરિણમે’ એ શબ્દ (૨૨૬) જૈન આત્મપ્રક્રિયાનું પૂરેપૂરું બોધક છે ‘જિનવગ કહે છે જ્ઞાન તેને’ એ દ્રુવપદવાળું કાવ્ય (૨૨૭) જૈન પંચભાષામાં જ્ઞાનની તાત્ત્વિકતાનું નિરૂપણ કરે છે.

આ બધામાં છૂટાછવાયા કાવ્યોને વિશિષ્ટ કૃતિમાં મૂકવાનું કારણ એ છે, તે બધામાં એક યા બીજી રીતે જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને જૈન ભાવના બહુ સ્પષ્ટતાથી વ્યક્ત થયેલી છે અને તે બધા સુપક છે એ- વાગ જોશે જૈન

શ્રીરાજ્યંદ્રનાં વિચારરત્નો

પરિભાષાને પડદો વીંધ્યો, તેને તો ગમે તેટલી વાગ વાચવા છતાં તેમાંથી નવીનતાનો જ અનુભવ થાય એમ છે

વિશિષ્ટ કૃતિના બીજા વિભાગમાં ગાંધીજીને બિનલિખિત સમયે લખેલા ત્રણ પત્રો* છે. પહેલો પત્ર (૪૪૭) જેમ પ્રશ્નોમાં તેમ ઉત્તરમાં પણ મોટો છે. બીજી વિશેષના એ છે કે, પ્રશ્નો તાત્ત્વિક અને વ્યાવહારિક બંને રૂપના તેમજ એંગ્લો-ઇન્ડિયન શુદ્ધિને જાણે તેના વ્યવસ્થિત છે. ઉત્તર પણ પ્રચાલી અને અનુભવજ્ઞાનથી અપાયેલા છે. - સમત્વ પદે પદે છે. મર્ષ મારવા ન માગવાનો ન્યાય પ્રચાપાટવ અને વસ્તુસ્થિતિ સૂચવે છે. છતાં આજે એ ઉત્તર અપર્યાપ્ત જ છે. સામૂહિક દષ્ટિએ પણ આવી બાબતમાં વિચાર કરવો જ પડે છે. ગાંધીજીએ પાછળથી એ વિચાર ક્યોં શ્રીમદ શુ કગત તે ઠીક ન સકાય પણ જીનેએ અને બધાએ એ વિચાર કરવો જ બેઠકોએ શુદ્ધિની બાબતમાં શ્રીમદે અભિપ્રાય આપ્યો છે, તે તેમના મૂળ પુસ્તકો પૂરા વાચ્યા હોત તો જુદી રીતે આપત

ગાંધીજીને લખેલા બીજા પત્રમાં (૪૮૨) વિવેકજ્ઞાન તેની શક્તિ અને તેના સાધનોનું સ્પષ્ટ ચિત્ર છે.

ત્રીજા પત્રમાં (૬૪૭) આર્ય વિચાર-આચારઃ આર્ય-અનાર્ય ક્ષેત્ર, ભદ્રવાહન વિવેક, વર્ણાશ્રમધર્મની અગત્યના, નાત જાત આદિના ભેદ અને ખાનપાનના પારસ્પરિક વ્યવહાર આદિ વિષે ખુલાસો કર્યો છે. આજે

પણ ગાંધીજીના નિકમિત અને વ્યાપક જીવનક્રમમાં જાગે શ્રીમદ્વાચ એ ખુલાસાના મંરકાગ હોય એમ લાગે છે

આ જાગે પડે દરેકે વાચવા વાચ- છે એની વિશેષતા એ કાચુપી છે કે, બીજા કોઈને લમે ને કગતા ગાંધીજીને જુદી જ જાનનુ લખવાનુ હોય છે — અધિકારીના પ્રશ્ન પ્રમાણે જવાબ ગાંધીજી મિવાયના કોઈ પ્રત્યે ॥ પત્ર-વ્યવહારમાં આપણે વ્યવહારુ ચર્ચા જાગે જ નેઈએ છીએ એમાં લોક, પર્યાય, કવચાન, મધ્યકલ, ઇત્યાદિની ચર્ચા હોય છે જ્યારે ગાંધીજી વ્યવહારુ પ્રશ્નો ધાર્મિક દૃષ્ટિએ કરે છે અને આજે આપણે જોઈએ છીએ કે, ગાંધીજીએ કેટલા વ્યવહારુ પ્રશ્નોના નિકાલ ધર્મદૃષ્ટિએ થયો છે આમાન્ય જૈન વર્ગ અને અન્ય વર્ગ અનધિકારપ્રશ્નો જ કરે છે, એ હંમેશાનો અનુભવ શ્રીમદ્વાચ દુનગાગ્યોના પ્રશ્નોમાં પણ માયો દરે છે ગાંધીજી અત્યાગ લગી અપવાદ છે શાંતિમોજન, શાંતિ બહાર બોજન લક્ષ્યાલક્ષ્ય-વિચાર, એમાં જ આ સુરી છૂટ ઇત્યાદિ પ્રશ્નો ગાંધીજીની વકીનદૃષ્ટિ તેમજ પન્દેશમાં આની પડેની પરિસ્થિતિને આભારી છે જૈનોના પ્રશ્નો મહારીગના મમયમાં થતા પ્રશ્નો જેવા જ લગભગ છે એમ દેખાય છે કે, જૈનોના માનસની પરિસ્થિતિ લગભગ એ જ આની આવે છે

અક પૃષ્ઠ વાળો પત્ર કોઈ જૈન વિદ્યાસુના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં છે, જે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીને ગમ પોષે એવો છે એમાં નિયતસ્થાનથી જ તે તે ઇન્દ્રિયાનુભવ કેમ થાય છે અને ઇન્દ્રિયો અમુક જ પરિસ્થિતિમાં કામ

કેમ કરે છે, તેનો ખુલાસો ખૂબ સ્પષ્ટતાથી આપ્યો છે જેવો કે મર્વાઈસિદ્ધિ, રાજવાર્તિક આદિમાં છે.

અંક ૬૩૩ વાળો પત્ર જેમાં આશ્રમક્રમે વર્તવું કે ગમે ત્યારે ત્યાગ કરવો એ પ્રશ્ન હણ્યો છે અને જેનો કાંઈક નિર્દેશ મેં પ્રથમ કર્યો છે, તે પત્ર પણ એક મંભીર વિચાર પૂરો પાડતો હોવાથી ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

વિશિષ્ટ કૃતિના ત્રીજા વિભાગમાં અંક ૭૦૭-૮ વાળું લખાણ પ્રથમ લઈએ. એ કદાચ સ્વચિંતનજન્ય નોંધ હોય. રોગ ઉપર દવા કરવી કે નહિ એ વિચાર જૈન સમાજમાં ખાસ કરી જિનકલ્પ ભાવનાને લીધે આવ્યો છે. એ બાબત શ્રીમદે આ નોંધમાં ખૂબ પ્રકાશ પાડ્યો છે, અને પૂણું અનેકાંતદષ્ટિ ગૃહસ્થ-સાધુ બંને માટે ઘટાવી છે, જે વાસ્તવિક છે. ઔષધ બનાવવામાં કે લેવામાં પાપદષ્ટિ હોય તો તેનું ફળ પણ ઔષધની અમરની પેઠે અનિવાર્ય છે, એ વસ્તુ માર્મિક રીતે ચર્ચા છે. ઔષધ દ્વારા રોગનું શમન કેમ થાય? કારણ કે રોગનું કાગળ તો કર્મ છે, અને તે હોય ત્યાં સુધી બાહ્ય ઔષધ શું કરે? એ કર્મદષ્ટિના વિચારનો સરસ જવાબ આપ્યો છે.*

આ લખાણમાં એમણે ત્રણ અંશો સ્પર્શ્યાં લાગે છે. ૧. રોગ કર્મજનિત છે તો તે કર્મ ચાલુ હોય ત્યાં લગી ઔષધોપચાર શા કામનો? એક એ પ્રશ્ન છે. ૨. રોગ-જનક કર્મ ઔષધનિવર્ત્ય જતિતું છે કે અન્ય પ્રકારનું એ માલુમ ન હોવા છતાં ઔષધની કડાકૂટમાં શા માટે જીતવું? ખાસ કરીને ધાર્મિક ગૃહસ્થ અને ત્યાગીઓએ. એ બીજો

પ્રશ્ન. ૩. ઔપધ કરીએ તોય પુનઃ કર્મબધ થવાનો જ, કારણ ઔપધ બનાવવામા અને લેવામા એવાયેવ પાપવૃત્તિ નિષ્ક્રમ નથી જ તો પછી રોગ નિવારીને પણ નવો રોગનું બીજ નાખવા જેવું થયું એનો શો ખુલાસો, એ ત્રીજો પ્રશ્ન

આ ત્રણે પ્રશ્નો એમણે કર્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ચર્ચ્યા છે. ઔપધ અને વેન્નીય કર્મનિવૃત્તિ વચ્ચેનો મંમથ દર્શાવતાં તથા કર્મબધ અને વિપાકની વિચારણા કરતા એમણે જૈન કર્મશાસ્ત્રનું મૌલિક ચિંતન વ્યક્ત કર્યું છે.

‘વ્યાખ્યાનમા’ (૭૫૩) આખો જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની સુચિવાળા યથાએ વાચવા જેવો છે. એ વાચતા એમ લાગે છે કે, એમણે સમ્યક્ત્વ પાકું અનુભવ્યું ન હોય તો એ વિગે આટલી સ્પષ્ટતાથી અને વાનંવાગ કહી ન શકે. તેઓ જ્યારે એ વિગે કહે છે, ત્યારે માત્ર સ્થૂલ સ્વરૂપ નથી કહેતા એમના એ માગમા ધણા પ્રમિદ્ધ દાખવાઓ આકર્ષક રીતે આવે છે. કેવળજ્ઞાનની ક્યારેક પ્રથમ નવી રીતે કરવા ધારેલ વ્યાખ્યા એમણે આમા સૂચવી હોય એમ લાગે છે, જે જૈનપરંપરામાં એક નવું પ્રસ્થાન અને નવીન વિચારણા ઉપનિયત કરે છે એમા વિરતિઅવિરતિ અને પાપક્રિયાની નિવૃત્તિ-અનિવૃત્તિના સમઘમા માર્મિક વિચાર છે*

એમના ઉપગ જે ક્રિયાલોપનો આક્ષેપ થતો, તેનો ખુલાસો એમણે પોતે જ આમા સ્પષ્ટ કર્યો છે, જે તેમની મત્યપ્રિયતા અને નિષાલમતા સૂચવે છે.

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

‘ઉપદેશબાણ’ (૬૪૩) ના મથાળા નીચેના મંત્રદ્વયા શ્રીમદ્ના આત્મામાં દર્શનની ગાંઠોમાં વિવિધ વિષયોનાં ચિંતનોની છાયા છે, જે જૈન જિજ્ઞાસુ વાગ્દેવે આમ રુચિપોષક છે.

ઉપમંદાર

બગાણી, મગડી, હિન્દી, અને ગુજરાતી આદિ પ્રાતિક ભાષાઓ, જેમાં મુદત્ય કે ત્યાગી જૈન વિદ્વાન અને વિચારક વર્ગની લેખનપ્રવૃત્તિ થાય છે અને વિશેષ મંભવે છે, તેમાંથી પ્રમુખ જૈન આચાર્ય આત્મારામજીની હિન્દી કૃતિઓને આજ કગ્તા એકે ભાષામાં વીસમી શતાબ્દમાં લખાયેલું એક પણ પુસ્તક મેં એવું નથી જોયું કે, જેને ‘શ્રીમદ્રાજચંદ્ર’ના લખાણો માથે ગંભીરતા, મધ્યસ્થતા અને મૌલિકતાની દૃષ્ટિએ અરથી પણ સરખાવી શકાય. તેથી આધુનિક મમમ જૈન સાહિત્યની દૃષ્ટિએ વિશેષે કમી જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને આગ્નિ વિષયક ગુજરાતી સાહિત્યની દૃષ્ટિએ શ્રીમદ્ના લખાણોનું જાગે મૂલ્ય છે. જેવા પ્રથમ આઠ દશકા સયા જૈન સમાજમાં નરીન પ્રજ્ઞને નવીન કેળવણી સાથે ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાન મંચથી જૈન શિક્ષણ આપી શકે એવાં પુસ્તકોની ચોમેરથી અનવનત માગણી થતી જોનામાં આવે છે. અનેક સરથાઓએ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે આપી માગણીને પહોંચી વળવા કાર્ધ ને કાર્ધ પ્રયત્ન સેવ્યા છે, તેમજ નાનાં મોટા પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ ‘ગ્યાં’ છે પણ જ્યારે નિષ્પક્ષભાવે એ બધા જિગ્ઞે વિચાર કરુ છું, ત્યારે મને સ્પષ્ટ લાગે છે કે, એ બધા પ્રયત્નો અને લમલગ એ બધું સાહિત્ય શ્રીમદ્ના લખાણો સામે બાવીશ અને કૃત્રિમ જેવું

છે. એમનાં વખાણેામાંથી જ અરારેઅરાર અમુક ભાગો નારની, અધિકારીની યોગ્યતા અને વય પ્રમાણે પાકપકમ થી દાદરામાં આવે, કે જેમાં કોઈ પણ જાતના ખર્ચ, પરિશ્રમ આદિનો ભોગ નથી, તો ધાર્મિક માદિત્ય વિગેની જૈન સમાજની માગણીને આજે પણ એમનાં લખાણથી ખીજાં કોઈ પણ પુસ્તકો કરતા વધારે મારી રીતે મંતોપી શકાય એમ છે. એનાં કુમારથી માડી પ્રૌઢ ઉમર સુધીના અને પ્રાથમિક અભ્યાસથી માડી ડાકા ચિંતક સુધીના જિજ્ઞાસુ માટેની મામમી મોજૂદ છે. અવગન એ મામમીનો મહુપયોગ કરવા વારને અસંકુચિત અને ગુણગ્રાહક માનમયશુ લેઈએ.

શ્રીમદની મમમ ઉમર કરતાં વધારે વખત અભ્યાસમાં ગાળનાર, શ્રીમદના કમખ અને પરિચય ક્ષેત્ર કરતા વધારે વિસ્તૃત ક્ષેત્રમાં રખડનાર, અને નિવિધ વિવચના અનેક વિદ્યા-ગુરુઓને ચઢે માદર એમનાર માગ જેવો અદ્ય પણ ધારે તો એમના લખાણોમાં ખામીઓ પણ જતાવી શકે; પરંતુ જ્યારે એમની માત્ર આપનજે વિદ્યા મેળવવાની, શાસ્ત્ર વાચવાની, તત્ત્વચિંતન કરવાની અને તે ઉપર સ્પષ્ટ તેમજ પ્રવાહબદ્ધ લખવાની અને તે પણ ધગમણે ગમતા કુમારની ઉમરથી તેમજ વ્યાપાર ધંધા આદિની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે,—ત્યારે શ્રીમદ જેવી વ્યક્તિ ઉત્પન્ન કરવા વાગ્તે માત્ર જૈન મંસ્કૃતિ પ્રત્યે જ નહિ પણ ગુજરાતની સંસ્કૃતિ પ્રત્યે માયું આપમેળે નમી જાય છે. જૈન સમાજ માટે તો એ વ્યક્તિ ચિરકાલ લગી આદરણીય સ્થાન માયવી ગખશે એમાં શંકા જ નથી. તટસ્થ અને ચિંતક બાવે

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

શ્રીમદ્દનાં લખાણ વાંચ્યા મિત્રાય એમને વિષે અભિપ્રાય બાંધવા કે વ્યક્ત કરવા એ વિચારકની દષ્ટિમાં ઉપદ્રામાસ્પદ થવા જેવું અને પોતાનું સ્થાન ગુમાવવા જેવું છે.

‘શ્રીમદ્રાજચંદ્ર’નું આંતરિક સંસ્કરણ જોઈ ગયા પછી તે મંસ્કરણની કેટલીક ખટકે એવી ખામીઓ તરફ તેમનાં અનુગામીઓનું લક્ષ્ય ખેંચતું યોગ્ય ધારું છું. એ ખામીઓ હશે ત્યાં સુધી ‘શ્રીમદ્રાજચંદ્ર’નું મહત્ત્વ વિદ્વાનો-યોગ્ય રૂપમાં આંકી નહિ શકે. એ ખામીઓ પરિશિષ્ટ અને શુદ્ધિ વિષયક છે. પ્રથમ તો વિષયાનુક્રમ હોવો જોઈએ. કેટલાંક પરિશિષ્ટોમાં પહેલું તેમાં આવેલા અંથ અને અંથકારો વિષેનું; બીજું તેમાં આવેલા અવતરણો વિષેનું, તેનાં મૂળ સ્થળો માથે; ત્રીજું તેમાં આવેલા બધાય વ્યાખ્યા કરેલ કે વ્યાખ્યા કર્યા વિનાના પરિભાષિક શબ્દોનું; ચોથું એમાં ચર્ચેલા વિષયો મૂળમાં જે જે અંથમાથી લેવામાં આવ્યા હોય, તે ગ્રંથોનાં સ્થળો અને જરૂર હોય ત્યાં પાઠો દર્શાવનારું; એમ અનેક દષ્ટિથી મહત્ત્વના બીજાં પણ પરિશિષ્ટ આપવાં જરૂરી છે. એમણે પોતાનાં લખાણોમાં વાપરેલ સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત શબ્દ કાયમ રાખીને પણ જ્યાં તેમાં વિકૃતિ હોય ત્યાં સાથે કોષ્ટકમાં તે દરેક શબ્દનું શુદ્ધ રૂપ આપવાથી કંઈ ‘પુસ્તકનું’ મહત્ત્વ ધટતું નથી.

આ પ્રસંગે શ્રીમદ્દનાં સ્મારકરૂપે ચાલતી સંસ્થાઓ વિષે સૂચન કરવું પ્રાસંગિક છે, હું જાણું છું ત્યાં સુધી એમના સ્મરણરૂપે જે પ્રકારની સંસ્થાઓ છે. કેટલાક આશ્રમો અને પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળ. આશ્રમોની બાબતમાં તે

એટલું જ મુચ્ચવું બમ થશે કે, તે તે આશ્રમના સંચાલકોએ અને ત્યાં ગૃહેનાગઓએ, શ્રીમદે મુચિત શાસ્ત્રાભ્યાસ, મનન અને આપમેળે નિર્ણય બાધવાની વૃત્તિનો જ વિકાસ થાય એ રીતે બ્યવસ્થિત અભ્યાસ અને ચિંતનક્રમ ગોઠવેલો જોઈએ. તેમની ચળણપાદકા કે હખી આદિની સુવર્ણપૂજા કરતા તેમની આદગી અને વીતગગ ભાવનાને બધ બેસે તેમ જ વિચારકોની દષ્ટિમાં પગિદામ ન પામે એવી જ યોગ્ય ભક્તિ પોષવી ઘટે.

પરમશ્રુત પ્રભાવકે મંડળે આજ સુધીમા વ્યાપક દષ્ટિએ ગૃહદ્રોય ભાષામા અનુવાદિત અનેક પુસ્તકો બહાર પાડ્યા છે. એ પ્રયત્ન પ્રથમ દષ્ટિએ અત્યાર લગી સ્તુત્ય ગણાય. પણ અત્યારે જોવી થયેવી સાહિત્ય વિષયક માગણી અને થયેલ વિકાસક્રમને લક્ષમા લેતા, હવે એ મંડળે મંપાદન મુદ્રણનું દષ્ટિબિન્દુ બદલવું જ જોઈએ. પુસ્તકોની પસદગી, અનુવાદની પદ્ધતિ, તેની ભાષા, તથા પ્રસ્તાવના પગિશિષ્ટ આદિ કેવા અને કેટલા હોવા જોઈએ એનો નિર્ણય કરવા વારતે એ મંડળે ઝોજામા ઝોજા બે ત્રણ વિદ્વાનોની એમિતિ બનાવી, તે દ્વાન જ અનુવાદક કે સંપાદક પસદ કરવાનું, અને વસ્તુ તૈયાર થયા પછી તપાસાવવાનું કામ કરાવી, ત્યાર પછી જ પુસ્તક પ્રેસમા આપવાની ગોઠવણ કરવી ઘટે એ મંડળ તરફથી અત્યાર લગીમા પ્રગટ થયેલ સંખ્યાબંધ પુસ્તકો જ્યારે જોઉં છું, ત્યારે મૂળપાઠ, અનુવાદ, ભાવકથન, મંશોધન આદિની હગવામંધ અક્ષમ્ય ભૂલો જોઈ, વ્યપારી જૈન સમાજને હાથે હણાતા સાહિત્યના તેજસ્વી આત્માનું દશ્ય અનુભવું છું.

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

‘શ્રીમદ્રાજચંદ્ર’નો હિન્દી કે કાઠિયાણી પણ ભાષામાં અનુવાદ કરવાની ગુચિવાળા પણ તેમના ધણા ભક્તો છે. તેમનું પણ ધ્યાન ખેંચવું આપશ્યક છે. શ્રીમદની ભાષા ગુજરાતી છે પણ તે તેમની ખાસ ભાષા છે. ગુજરાતી ભાષામાં નવયુગમાં જૈન તત્ત્વચિંતન તેમણે જ પ્રથમ કરેલું અને લખેલું હોવાથી, તેમની ભાષાએ સ્વાવલંબી વિશિષ્ટ રૂપ ધારણ કર્યું છે. તેમાં ચર્ચાયેલા વિષયો સેંકડો પ્રયોગોથી અને ઠાંઠિકે સ્વતંત્ર ભાવે હોડા ચિંતનનાંથી આવેલા છે. તેથી અનુવાદકની ધમંદગીમાં મુખ્ય, તથા બાબતો ધ્યાનમાં નહિ આપ્યે તો એ અનુવાદો નામના જ થશે. પહેલી એ કે, તેણે શ્રીમદની ભાષાનો માતૃભાષા જેટલો જ તત્ત્વરૂપથી પરિચય કરેલો હોવો જોઈએ. બીજી બાબત એ કે, એમાં ચર્ચેલા વિષયોનું તેણે પકવ અને સ્પષ્ટ પરિશીલન કરેલું હોવું જોઈએ. અને ત્રીજી બાબત એ છે કે, જે ભાષામાં અનુવાદ કરવાનો હોય, તેમાં લખવાનો તેનો સિદ્ધહરત હોવો જોઈએ. આટલા પૂરતી સગવડ કરી આપવામાં કે મેળવવામાં જે ખર્ચ થોડો રીતે સંભવતો હોય, તે કરવામાં વૈશ્યવૃત્તિ જરાય ન સેવતાં, ટાણા વખતની હિદાયવૃત્તિનું અવલંબન કરવું જોઈએ.

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

૫૬૩૯

ગાંધીજી ઉપરના પત્રો

૧

નમ્ર —શ્રીસત્યુદયને નમસ્કાર

આત્માથી, મુણ્ડાની, મર્મગયોગ લાઈ શ્રીમોહનનાથ

પ્રત્યે, શ્રી ડૉન

શ્રી મુબઈથી લી જીરમુખદયાઈઝક ગાયઈદના આત્મ-
સ્મૃતિપૂર્વકે મથાયોગ્ય પડોએ અત્ર કુલળતા છે તમારુ
લખેયુ એક પત્ર મને પડોઅયુ છે કેટલાક કાગળોથી તેનો
ઉત્તર લખવામા હીન થઈ હતી પાછળથી તમે આ તરફ
તરતમા આવવાના હો એમ જાણવામા આવ્યાથી પત્ર લખ્યુ
નહોતુ, પણ હાલ એમ જાણવામા આવ્યુ કે, હમણા લગભગ
એક વર્ષ સુધી સ્થિતિ દગવાનુ ત્યાં મ બધીનુ ડાગણુ છે, જેથી
મેં આ પત્ર લખ્યુ છે

તમાગ લખેના પત્રમા જે આત્માનિ વિષય પગલે
પ્રશ્નો છે, અને જે પ્રશ્નોના ઉત્તર જાણવાની તમાગ
ચિત્તમા વિશેષ આતુરતા છે, તે બન્ને પ્રત્યે મારુ અનુમોદન
મહેજે મહેજે છે, પણ જેવામા તમારુ તે પત્ર મને

શ્રીરાજ્યદ્રનાં વિચારરત્નો

મળ્યું, તેનામાં તેના ઉત્તર લખી સકાય. એવી માગ ચિત્તની સ્થિતિ નહોતી, અને ઘણું કરી તેમ થવાનું કારણ પણ તે પ્રસંગમાં આલોપાધિ પ્રત્યેનો વૈરાગ્ય વિશેષ પરિણામ પામ્યો હતો તે હતું; અને તેમ હોવાથી ને પત્રના ઉત્તર લખવા જેવા કાર્યમાં પણ પ્રવૃત્તિ થઈ શકે તેવું નહોતું. થોડો વખત જવા દઈ, કંઈ તેરા વૈરાગ્યમાંથી પણ અવકાશ લઈ, તમારા પત્રનો ઉત્તર લખીશ એમ વિચાર્યું હતું; પણ પાછળથી તેમ પણ બનતું અશક્ય થયું. તમાગં પત્રની પહોંચ પણ મેં લખી નહોતી. અને આવા પ્રકારે ઉત્તર લખી મોકલવા પગલે દીલ થઈ તેથી મારા મનમાં પણ ખેદ થયો હતો, અને જેમની અમુક ભાવ હજી સુધી વર્તે છે.

જે પ્રસંગમાં વિશેષ કરીને ખેદ થયો, તે પ્રસંગમાં એમ માલજવામાં આવ્યું કે, તમે તરતમાં આ દેશમાં આવવાની ધાગણ રાખો છો, તેથી કંઈક ચિત્તમાં એમ આવ્યું હતું કે, તમને ઉત્તર લખવાની દીલ થઈ છે, તે પણ તમારો સમાગમ થવાથી માત્રી લાભકારક થશે; કેમકે ભેખ દ્વારા ફેટલાક ઉત્તર સમજાવવા વિકટ હતા. અને પત્ર તરતમાં તમને નહીં મળી શકવાથી તમારા ચિત્તમાં જે આતુરપણુ વર્ધમાન થયેલું, તે ઉત્તર તરત સમજી શકવાને સમાગમમાં એક મારું કાગળ ગણવા યોગ્ય હતું. હવે પ્રારબ્ધોદયે ન્યારે સમાગમ થાય, ત્યારે કંઈ પણ તેવી શાનવાર્તા થવાનો પ્રસંગ થાય એવી આકાંક્ષા રાખી, સંક્ષેપમાં તમારા પ્રશ્નોના ઉત્તર લખું છું.

જે પ્રશ્નોના ઉત્તર વિચારવાને નિરંતર તંત્રબંધી વિચાર-રૂપ અભ્યાસની આવશ્યકતા છે, તે ઉત્તર સંક્ષેપમાં લખવાનું

થયુ છે તેથી કેટલાક મંદેહની નિવૃત્તિ વખતે થવી કમળ પડે, તો પણ માગ ચિત્તમા એમ ગ્હે છે કે, માગ વચન પ્રત્યે કંઈ પણ વિશેષ વિશ્વાસ છે તેથી તમને ધીરજ ગ્હી શકશે, અને પ્રશ્નોનુ યથાયોગ્ય મમાધાન થવાને અનુક્રમે કાળજીવત થશે એમ મને લાગે છે તમાગ પત્રમા ૨૭ પ્રશ્નો છે, તેના સક્ષેપે નીચે ઉત્તર લખુ છુ.

૧. પ્ર૦—“આત્મા શુ છે ? તે કંઈ કરે છે ? અને તેને કઈ નડે છે કે નહિ ?”

ઉ૦—(૧) જેમ ઘટપટાદિ જડ વસ્તુઓ છે, તેમ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ વસ્તુ છે. ઘટપટાદિ ‘અનિત્ય’ છે : ત્રિકાળ એવે સ્વરૂપે સ્થિતિ કરી ગ્હી શકે એના નથી. આત્મા એક સ્વરૂપે ત્રિકાળ સ્થિતિ કરી શકે એવો ‘નિત્ય’ પદાર્થ છે જે પદાર્થની ઉત્પત્તિ કાર્થ પણ સંયોગથી થઈ શકી ન હોય, તે પદાર્થ ‘નિત્ય’ હોય છે આત્મા કાર્થ પણ મંયોગથી જની શકે એમ જણાવું નથી, કેમકે જડના હમરોગમે મંયોગો કરીએ, તો પણ તેથી ચેતનની ઉત્પત્તિ નહીં થઈ શકવા યોગ્ય છે જે કઈ પદાર્થમા હોય નહીં, તેવા કણ પદાર્થો બેળા કરવાથી પણ તેમા જે કઈ નથી તે ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ, એવો મૌને અનુભવ થઈ શકે એમ છે. જે ઘટપટાદિ પદાર્થો છે, તેને વિષે જ્ઞાનસ્વરૂપતા જ્ઞેવામાં આવતી નથી તેના પદાર્થોના પરિણામાતર કરી મંયોગ કર્યા હોય, અથવા થયા હોય, તોપણ તે તેવી જ જ્ઞતિના થાય અર્થાત્ જડસ્વરૂપ થાય, પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ ન થાય તો પછી તેવા પદાર્થના સંયોગે આત્મા, કે જેને જ્ઞાની પુરુષો મુખ્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ લક્ષણવાળો કહે છે, તે તેવા ઘટપટાદિ

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

(પૃથ્વી, જળ, વાયુ, આકાશ); પદાર્થથી ઉત્પન્ન કોઈ ગતિ થઈ શકવા યોગ્ય નથી. ‘જ્ઞાનસ્વરૂપપણું’ એ આત્માનું મુખ્ય લક્ષણ છે, અને ‘તેના અભાવવાળું’ મુખ્ય લક્ષણ જડનું છે. તે બંનેના અનાદિ મહત્ત્વ સ્વભાવ છે.

આ તથા બીજાં તેવા સદ્ગુણો પ્રમાણે આત્માને ‘નિત્ય’ પ્રતિષ્ઠાપન કરી શકે છે. તેમજ તેના વિશેષ વિચાર કર્યે મહત્ત્વસ્વરૂપ નિત્યપણે આત્મા અનુભવમાં આવે છે, જેથી સુખદુઃખાદિ બોગવનાગ, તેથી નિવૃત્તનાગ, વિચારનાગ, પ્રેરણા કળનાગ, એ આદિ ભાવો જેના વિદ્યમાનપણાથી અનુભવમાં આવે છે, તે આત્મા મુખ્ય એવન (જ્ઞાન) લક્ષણવાળો છે, અને તે ભાવે (સ્થિતિએ) કરી તે મર્વ કાગ રહી શકે એવો ‘નિત્ય’ પદાર્થ છે, એમ માનવામાં કોઈ પણ દોષ કે બાધ જણાતો નથી, પણ સત્યનો સ્વીકાર યજ્ઞસ્વરૂપ ગુણ થાય છે.

આ પ્રશ્ન તથા તમાગ બીજાં ટેટલાં પ્રશ્નો એવા છે, કે જેમાં મિત્રો લખવાનું તથા કહેવાનું અને મમજાવવાનું અવશ્ય છે. તે પ્રશ્ન માટે એવા સ્વરૂપમાં ઉત્તર લખવાનું બનવું હાલ કઠણ હોવાથી, પ્રથમ ‘સર્વજ્ઞાનસમુચ્ચય’ ગ્રંથ તમને મોકલ્યો હતો, કે જે વાચવા વિચારવાથી તમને કોઈ પણ અંશે સમાધાન થાય, અને આ પત્રમાં પણ કોઈ વિશેષ અંશે સમાધાન થાય, એટલું બની શકે, કેમકે તે મંબળી અનેક પ્રશ્નો હોવા યોગ્ય છે, કે જે ફરી ફરી સમાધાન પ્રાપ્ત થવાથી, વિચારવાથી, સંભાવેજ પામે, એવી પ્રાચે ગિયનિ છે.

(૨) જ્ઞાનદશામાં—પોતાના સ્વરૂપના ચક્રાર્થબોધથી ઉત્પન્ન થયેલી દશામાં—તે આત્મા નિજલાવતો એટલે જ્ઞાન, દર્શન (ચતુર્સ્થિત નિર્ધાર) અને મહાજ્ઞાનમાધિ પરિણામનો કર્તા છે. અજ્ઞાનદશામાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ આદિ પ્રકૃતિનો કર્તા છે; અને તે લાવનાં ફળનો ભોક્તા થતાં પ્રસંગવશાત્ ઘટપટાદિ પદાર્થોનો નિમિત્તપણું કર્તા છે; અર્થાત્ ઘટપટાદિ પદાર્થનાં મૂળ દ્રવ્યોનો તે કર્તા નથી, પણ તેને કાર્ષ આકારમાં લાવવારૂપ ક્રિયાનો કર્તા છે. એ જે પાછળ તેની દશા કહી, તેને જૈન 'કર્મ' કહે છે; વેદાંત 'બ્રાતિ' કહે છે; તથા બીજા પણ, તેને અનુસંગતા એવા શબ્દ કહે છે. વાસ્તવ્ય વિચાર કર્યેથી આત્મા ઘટપટાદિનો તથા ક્રોધાદિનો કર્તા થઈ શકતો નથી. માત્ર નિજસ્વરૂપ એવા જ્ઞાનપરિણામનો જ કર્તા એ સ્પષ્ટ સમજાય છે.

(૩) અજ્ઞાનલાવથી કરેલા કર્મો પ્રારંભકાળે બીજાંરૂપ હોઈ, વખતનો યોગ પામી ફળરૂપ વૃક્ષપરિણામે પરિણમે છે; અર્થાત્ તે કર્મો આત્માને ભોગવવા પડે છે. જેમ અગ્નિના સ્પર્શે ઉષ્ણપણાનો ગ્રંથાંધ થાય છે, અને તેનું સહેજે વેદનારૂપ પરિણામ થાય છે, તેમ આત્માને ક્રોધાદિ લાવના કર્તાપણાએ જન્મ જરા મગ્ધાદિ વેદનારૂપ પરિણામ થાય છે. આ વિચારને તમે વિશેષપણે વિચારશો, અને તે પરત્વે જે દંઈ પ્રશ્ન થાય તે લખશો; કેમકે જે પ્રકારને મમજી તેથી નિવૃત્ત થવારૂપ દાર્દ કર્યે જીવને મોક્ષદશા પ્રાપ્ત થાય છે.

૨. પ્ર૦ — “કર્મીર શુ છે? તે જગત્કર્તા છે એ ખરું છે?”

ઉ૦ - (૧) અમે તમે કર્મબંધમાં વસી રહેલા છવ છીએ. તે છવનું સદ્ગુણસ્વરૂપ એટલે કર્મરહિતપણે - માત્ર એક આત્મત્વપણે - જે સ્વરૂપ છે, તે ઈશ્વરપણું છે. જ્ઞાનાદિ ઐશ્વર્ય જેને વિશે છે, તે ઈશ્વર કહેવા યોગ્ય છે; અને તે ઈશ્વરતા આત્માનું સદ્ગુણસ્વરૂપ છે, જે સ્વરૂપ કર્મપ્રમંગે જણાતું નથી, પણ તે પ્રગમ અન્યસ્વરૂપ જણી ન્યારે આત્મા જણી દષ્ટિ થાય છે, સારે અનુક્રમે સર્વજ્ઞતાદિ ઐશ્વર્યપણું તે જ આત્મામાં જણાય છે; અને તેથી વિશેષ ઐશ્વર્યવાળો કોઈ પદાર્થ, મમસ્તં પદાર્થો નીરખતાં પણ અનુભવમાં આવી શકતો નથી. જેથી ઈશ્વર છે તે આત્માનું ખીન્નુ પર્યાયિક નામ છે; એથી કોઈ વિશેષ સત્તાવાળો પદાર્થ ઈશ્વર છે એમ નથી; એવા નિશ્ચયમાં મારે અભિપ્રાય છે.

(૨) તે જગતકર્તા નથી; અર્થાત્ પગમાણુ, આકાશાદિ પદાર્થ નિસ્સ હોવા યોગ્ય છે, તે કોઈ પણ વસ્તુમાથી બનવા યોગ્ય નથી. કદાપિ એમ ગણીએ કે, તે ઈશ્વરમાંથી બન્યા છે, તો તે વાત પણ યોગ્ય લાગતી નથી. કેમકે, ઈશ્વરને જો ચેતનપણું માનીએ, તો તેથી પરમાણુ, આકાશ વગેરે ઉત્પન્ન કેમ થઈ શકે? કેમકે ચેતનથી જડની ઉત્પત્તિ થવી જ મંભવતી નથી. જો ઈશ્વરને જડ સ્વીકારવામાં આવે, તો સહેજે તે અનૈશ્વર્યવાન કરે છે. તેમજ તેથી છવરૂપ 'ચેતનપદાર્થ'ની ઉત્પત્તિ પણ થઈ શકે નહિ. જડ ચેતન ઉભયરૂપ ઈશ્વર ગણીએ, તો પછી જડ ચેતન ઉભયરૂપ જગત છે તેનું ઈશ્વર એવું ખીન્નું નામ કહી, મંતોષ રાખી લેવા જેવું થાય છે; અને જગતનું

નામ ઈશ્વર રાખી સંતોષ ગમી લેવો, તે કરતાં જગતને જગત કહેવું, એ વિશેષ યોગ્ય છે. કદાપિ પગમાણ, આકાશાદિ નિત્ય ગણીએ અને ઈશ્વરને કર્માદિનો ફળ આપનાર ગણીએ, તો પણ તે વાત મિદ્ધ જણાતી નથી. એ વિચાર પર ‘પદ્દર્શનમમુચ્યય’માં મારા પ્રમાણો આપ્યાં છે.

૩. પ્ર૦ - “મોક્ષ શુ છે?”

ઉ૦ - જે ક્રોધાદિ અસાનભાવમાં - દેહાદિમાં - આત્માને પ્રતિબંધ છે, તેથી સર્વથા નિવૃત્તિ થવી — મુક્તિ થવી — તે મોક્ષપદ જાનીઓએ કહ્યું છે; જે મહજ વિચારતાં પ્રમાણભૂત લાગે છે.

૪. પ્ર૦ - “મોક્ષ મારશે કે નહિ તે યોગ્ય રીતે આ દેહમાં જ જાણી શકાય?”

ઉ૦ - એક દોરડીના ધણા બંધથી હાથ બાધવામાં આવ્યો હોય, તેમથી અનુક્રમે જેમ જેમ બંધ છોડવામાં આવે, તેમ તેમ તે બંધના સબધની નિવૃત્તિ અનુભવમાં આવે છે, અને તે દોરડી વગ મૂકી છૂટી ગયાના પરિણામમાં વર્તે છે એમ પણ જણાય છે - અનુભવાય છે, તેમજ અસાનભાવના અનેક પરિણામરૂપ બંધનો પ્રસંગ આત્માને છે તે જેમ જેમ છૂટે છે, તેમ તેમ મોક્ષનો અનુભવ થાય છે; અને તેનું ધણું જ અત્પણું ન્યારે થાય છે, ત્યારે સહજે આત્મામાં નિજભાવ પ્રકાશી નીચળીને અસાનભાવરૂપ બંધથી છૂટી શકવાનો પ્રસંગ છે એવો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે. તેમજ કેવળ અસાનાદિભાવથી નિવૃત્તિ યર્થ કેવળ આત્મભાવ આ જ દેહને વિષે સ્થિતિમાન છતાં પણ આત્માને પ્રગટે છે, અને સર્વ મંબંધથી કેવળ પોતાનું

ભિન્નપણું અનુભવમાં આવે છે; અર્થાત્ મોક્ષપદ આ દેહમાં પણ અનુભવમાં આવવા યોગ્ય છે.

૫. પ્ર० - “એમ વાંચવામાં આવ્યું કે, માણસ દેહ છોડી કર્મ પ્રમાણે જનારોમાં અવતરે, પથરો પણ થાય, જાડ પણ થાય; આ જગજગ્ છે ?”

ઉ० - દેહ છોડી ઉપાર્જિત પ્રમાણે જીવની ગતિ થાય છે, તેથી તે નિર્ચય (જનાવગ) પણ થાય છે, અને પૃથ્વીરૂપ એટલે પૃથ્વીરૂપ શરીર ધારણ કરી, બાકીની બીજી ચાર ઇન્દ્રિયો વિના કર્મ ભોગવવાનો જીવને પ્રભંગ પણ આવે છે; તથાપિ તે કેવળ પથ્થર કે પૃથ્વી ચર્મ જાય છે, એવું કંઈ નથી. પથ્થરરૂપ કાયા ધારણ કરે, અને તેમાં પણ અવ્યક્તપણે જીવ, જીવપણે જ હોય છે. બીજી ચાર ઇન્દ્રિયોનું ત્યા અવ્યક્ત - (અપ્રગટ) - પણું હોવાથી, ‘પૃથ્વી-કાયરૂપ જીવ’ કહેવા યોગ્ય છે અનુક્રમે તે કર્મ ભોગવી જીવ નિવૃત્ત થાય છે, ત્યારે ફક્ત પથ્થરનું ફળ પરમાણુરૂપે ગ્રહે છે, પણ જીવ તેના મંમંધથી ચાત્યો જવાથી આદાગદિ મંશા તેને હોતી નથી. અર્થાત્ કેવળ જડ એવો પથ્થર જીવ થાય છે એવું નથી કર્મના વિષમપણાથી ચાર ઇન્દ્રિયોનો પ્રભંગ અવ્યક્ત ચર્મ, ફક્ત એક સ્પર્શોદ્રિયપણે દેહનો પ્રભંગ જીવને જે કર્મથી થાય છે, તે કર્મ ભોગવતા તે પૃથ્વીરૂપમાં જન્મે છે; પણ કેવળ પૃથ્વીરૂપ, કે પથ્થરરૂપ ચર્મ જતો નથી; જનાવગ ચતાં કેવળ જનાવર પણ ચર્મ જતો નથી. દેહ છે તે જીવને વેરાધારીપણું છે; સ્વરૂપપણું નથી.

૬ઠ્ઠા પ્રશ્નનું પણ આમાં સમાધાન આવ્યું છે.

૭ મા પ્રશ્નનું પણ મગાધાન આવ્યું છે કે, કેવળ પૃથ્વિ કે દેવળ પૃથ્વી કંઈ કર્મનાં કર્તા નથી; તેમાં આવીને ઠાપજેલા એવો હવે કર્મનો કર્તા છે, અને તે પણ દૂધ અને પાણીની પેઠે છે. જેમ તે બન્નેનો મંથાગ થતાં પણ દૂધ તે દૂધ છે, અને પાણી તે પાણી છે. તેમ એન્ડ્રિયાઈ કર્મગ્રંથે હવેને પૃથ્વ્યપણુ - જડપણુ - જણાય છે, તોપણુ તે હવે અંતઃ તો હવેપણે જ છે. અને ત્યાં પણ તે આદાર ભવાદિ મંદા - એ અવ્યક્ત જેવી છે તે - પૂર્વક છે.

૮. પ્રશ્ન - "આર્યધર્મ" તે શું? બધાની ઉત્પત્તિ વેદમાથી જ છે શું?

ઉત્તર - (૧) આર્યધર્મની વ્યાખ્યા કરવામાં મૌ પોતાના પક્ષને 'આર્યધર્મ' કહેવા ઇચ્છે છે જૈન જૈનને, બૌદ્ધ બૌદ્ધને, વેદાંતી વેદાંતને 'આર્યધર્મ' કહે એમ મામાગ્ય છે નથાપિ સ્વની પુરુષો તો જેથી આત્માને નિજસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય એવો જે આર્ય (હિતમ) માર્ગ, તેને 'આર્યધર્મ' કહે છે, અને એમ જ યોગ્ય છે

(૨) બધાની ઉત્પત્તિ વેદમાથી થવી મલવતી નથી. વેદમા જેટલું જ્ઞાન હતું છે, તેથી મદસ્ત્રજણા આશયવાળું જ્ઞાન શ્રીતીર્થકગર્ભ મહાત્માઓએ હતું છે. એમ માગ અનુભવમાં આવે છે, અને તેથી હું એમ જાણુ છું કે, અસ્પ વસ્તુમાથી મંપૂજ્ય વસ્તુ ચર્ચ શકે નહિ; એમ હોવાથી વેદમાથી સર્વની ઉત્પત્તિ કહેવી ઘટતી નથી. દેખણવાદિ મંપ્રદાયોની ઉત્પત્તિ તેના આશ્રયથી માનતા અડચણ નથી. જૈન, બૌદ્ધના છેલ્લા મહાવીરગર્ભ મહાત્માઓ થયા પહેલાં વેદ હતા એમ જણાય છે; તેમ તે ઘણા પ્રાચીન ગ્રંથ છે

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારસ્તોત્ર

એમ પણ જણાયું છે; તથાપિ જે કંઈ પ્રાચીન હોય તે જ સંપૂર્ણ હોય કે સત્ય હોય, એમ કહી શકાય નહિ; અને પાછળથી ઉત્પન્ન થાય તે અસંપૂર્ણ અને અસત્ય હોય એમ પણ કહી શકાય નહિ. બાકી વેદ જેવો અભિપ્રાય અને જૈન જેવો અભિપ્રાય અનાદિથી ચાલ્યો આવે છે. મર્ત્ય ભાવ અનાદિ છે; માત્ર રૂપાંતર થાય છે. કેવળ ઉત્પત્તિ, કે કેવળ નાશ થતો નથી વેદ, જૈન અને ખ્રીસ્ત મૌના અભિપ્રાય અનાદિ છે, એમ માનવામાં અડચણ નથી; ત્યાં પછી વિવાદ શાનો રહે? તથાપિ એ મૌનાં વિશેષ બળવાન-મત્ય-અભિપ્રાય કોનો કહેવા યોગ્ય છે તે વિચારવું, એ અમને તમને મૌને યોગ્ય છે.

૯. પ્ર૦ - “વેદ કોણે ક્યાં? ને અનાદિ છે? જો અનાદિ હોય તો અનાદિ એટલે શું?”

ઉ૦ - (૧) ધણા કાળ પહેલા વેદ થયા મંભવે છે.

(૨) પુસ્તકપણે કોઈ પણ શાસ્ત્ર અનાદિ નથી; તેમાં કહેલા અર્થ પ્રમાણે તો સૌ શાસ્ત્ર અનાદિ છે, કેમકે તેવા તેવા અભિપ્રાય જુદા જુદા થવો જુદે જુદે રૂપે કહેતા આવ્યા છે.

૧. એમ જ રિચતિ મંભવે છે. કોઈનાં ભાવ પણ અનાદિ, અને ક્ષમાદિ ભાવ પણ અનાદિ છે. હિંસાદિ ધર્મ પણ નહિ છે, અને અહિંસાદિ ધર્મ પણ અનાદિ છે. માત્ર જીવને હિંસકારી શું છે, એટલું વિચારવું કાર્યરૂપ છે. અનાદિ તો બેય છે. પછી ક્યારેક એાછા પ્રમાણમાં અને ક્યારેક વિશેષ પ્રમાણમાં કોઈનું બળ હોય છે.

૧૦. પ્ર૦ - “ગીતા કોણે બનાવી? ઈશ્વરકૃત તો નથી? જો તેમ હોય તો તેનો કાર્ષ પુરાવો?”

ઉ૦ - (૧) ઉપર આવેલા ઉત્તરોથી કેટલુંક મમાધાન થઈ શકવા યોગ્ય છે કે, ઈશ્વરકૃતનો અર્થ મળી - મંપૂર્ણતાની - એવો કગવાથી તે ઈશ્વરકૃત થઈ શકે; પણ નિત્ય અક્રિય એવા આકાશની પેઠે વ્યાપક ઈશ્વરને સ્વીકાર્યે તેવાં પુનઃકાન્તિની ઉત્પત્તિ થવી સંભવે નહિ. કેમકે તે તો માધારણ કાર્ય છે, કે જેનું કર્તાપણુ આગંવાપૂર્વક હોય છે; અનાદિ નથી હોતું.

(૨) ગીતા વેદવ્યામજ્જનુ કરેલું પુસ્તક ગણાય છે, અને મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને તેવો બોધ કર્યો હતો, માટે મુખ્યપણે કર્તા શ્રીકૃષ્ણ કહેવાય છે, જે વાત સંભવિત છે. મંથ એક છે, તેવો ભાવાર્થ અનાદિથી આવ્યો આવે છે, પણ તે જ સ્તોત્રો અનાદિથી આવ્યા આવે એમ બનવા યોગ્ય નથી, તેમ અક્રિય ઈશ્વરથી પણ તેની ઉત્પત્તિ હોય એમ બનવા યોગ્ય નથી. સક્રિય એટલે કાર્મ દેહધારીથી તે ક્રિયા બનવા યોગ્ય છે માટે મંપૂર્ણતાની તે ઈશ્વર છે, અને તેનાથી બોધાયેલા શાસ્ત્રો તે ઈશ્વરી શાસ્ત્ર છે, એમ માનવામા અડચણ નથી

૧૧. પ્ર૦ - “પશુઆદિના મનથી જગત્ત્વ પુણ્ય છે ખરું?”

ઉ૦ - પશુના વધથી, હોમથી, કે જગત્ત્વ તેને દુઃખ આપવાથી પાપ જ છે, તે પછી ચરામા કરો, કે ગમે તો ઈશ્વરના ધામમાં બેસીને કરો. પણ ચરામાં જે દાનાદિ ક્રિયા થાય છે, તે કંઈક પુણ્યહેતુ છે; તથાપિ દિમામિશ્રિત હોવાથી તે પણ અનુભોક્તનયોગ્ય નથી.

૧૭ પ્ર૦—“જે ધર્મ ઉત્તમ છે એમ કહો, તેનો પુનર્વો માગી શકાય ખરો કે?”

ઉ૦—પુનર્વો માગવામા ન આવે, અને ઉત્તમ છે એમ વગર પુનર્વો પ્રતિપાદન કરવામા આવે, તો તો અર્થ, અનર્થ, ધર્મ, અધર્મ સો ઉત્તમ જ હશે પ્રમાણથી જ ઉત્તમ અનુત્તમ જણાય છે જે ધર્મ સંમાર પન્દિતીથી કરવામા મર્યાદા ઉત્તમ હોય અને નિઃસ્વભાવમા સ્થિતિ કરાવવાને બળવાન હોય, તે જ ઉત્તમ અને તે જ બળવાન છે

૧૮ પ્ર૦—‘ખ્રિસ્તી ધર્મ વિશે આપ કંઈ જાણો છો ?’
જો જાણતા હો તો આપના વિચાર દર્શાવજો ?”

ઉ૦—ખ્રિસ્તી ધર્મ વિશે માધાન્યપણે હું જાણું છું ભગતખડના મદત્તમાએ જેવો ધર્મ ગોખ્યો છે—વિચાર્યો છે—તેવો ધર્મ ખીજા કોઈ દેશથી વિચાર્યો નથી, એમ તો એક અદ્ય અબ્યાસે મમજી રાકાય તેવું છે જીવનું મર્વદા પરવશ-પણું [જેમા] હતું છે, અને મોક્ષમા પણ તે દેશ તેવી જ ગાખી છે, જીવના અનાદિ સ્વરૂપનું ત્રિવેચન જેમા યથાયોગ્ય નથી, ધર્મસંબધી વ્યવસ્થા અને તેથી નિવૃત્તિ પણ યથાયોગ્ય કહી નથી, તે ધર્મ વિશે મારો અભિપ્રાય, “સર્વોત્તમ તે ધર્મ છે” એમ ધવાનો મંભવ નથી ખ્રિસ્તી ધર્મમાં મેં જે ઉપર કહ્યો તેવા પ્રકારોનું યથાયોગ્ય મમાધાન દેખાતું નથી આ વામ્ય મતભેદરો હતું નથી વધારે પૂછવા યોગ્ય લાગે તો પૂછશો. તો વિશેષ મમાધાન કરવાનું બની શકશે

૧૯ પ્ર૦—“તેઓ એમ કહે છે બાહ્યમલ ઈશ્વરપ્રેરિત છે, ઈસુ તે ઈશ્વરનો અવતાર, તેનો દીકરો છે ને હતા

હિં-એ વાત તો શ્રદ્ધાથી માન્યાથી માની સકાય, પણ પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી. જેમ ગીતા અને વેદના ઈશ્વરપ્રેરિતપણા માટે મેં ઉપર લખ્યું છે, તેમજ બાઈબલ મંબંધમાં પણ ગણવું જે જન્મમરણથી મુક્ત થયા તે ઈશ્વર અવતાર હો તે બનવા યોગ્ય નથી; કેમકે રાગદ્વેષાદિ પરિણામ જ જન્મનો હેતુ છે; તે જેને નથી એવો ઈશ્વર અવતાર ધારણ કરે એ વાત વિચારતાં યથાર્થ લાગતી નથી. ઈશ્વરનો દીકરો છે, ને હતો, તે વાત પણ કોઈ રૂપક તરીકે વિચારીએ તો વખતે બંધ બેસે; નહિ તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બાંધ પામતી છે. મુક્ત એવા ઈશ્વરને દીકરો હોય તેમ જી રીતે કહેવાય ? અને કહીએ તો તેની ઉત્પત્તિ શી રીતે કહી શકીએ ? બન્નેને અનાદિ માનીએ તો પિનાપુત્રપણું શી રીતે બંધ બેસે ? એ વગેરે વાત વિચારવા યોગ્ય છે, જે વિચાર્યેથી મને એમ લાગે છે કે, તે વાત યથાયોગ્ય નહિ લાગે.

૧૫. પ્ર૦-“ જૂતા કરાગમા જે લવિષ્ય લાખ્યુ છે, તે બધું ઈસામાં ખરું પડ્યું છે ”

હિં-એમ હોય તો પણ તેથી તે બન્ને શાસ્ત્ર વિશે વિચાર કરવો ઘટે છે. તેમજ એવું લવિષ્ય તે પણ ઈન્દ્રિય ઈશ્વરાવતાર કહેવામાં બગવાન પ્રમાણ નથી; કેમકે ન્યોતિપાદિકથી પણ મહાત્માની ઉત્પત્તિ જણાવી સંભવે છે; અથવા બહે કોઈ સાનથી તેવી વાત જણાવી હોય, પણ તેવા લવિષ્યવેદના મંપૂર્ણ એવા મોક્ષમાર્ગ જાણનાર હતા તે વાત ત્યાં સુધી યથાસ્થિત પ્રમાણરૂપ ન થાય, ત્યાં સુધી તે લવિષ્ય વગેરે એક શ્રદ્ધાગ્રાહ્ય પ્રમાણ છે; તેમ બીજાં પ્રમાણોથી તે હાનિ ન પામે એવું ધારણામાં નયો આવી સકતું.

૧૬. પ્ર૦—માં “ ઈસુખિરતના ચમત્કાર ” વિષે લખ્યું છે.”

ઉ૦—કેવળ, કાયામાથી છુવ ચાલ્યો ગયો હોય, તે જ છુવ તે જ કાયામાં દાખલ કર્યો હોય, અથવા કોઈ બીજા છુવને તેમાં દાખલ કર્યો હોય, તો તે બની શકે એવું સંભવતું નથી, અને એમ થાય તો પછી ઈર્માદિની વ્યવસ્થા પણ નિષ્ફળ થાય. બાકી યોગાદિની સિદ્ધિથી કેટલાક ચમત્કાર ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેવા કેટલાક ઈસુને હોય, તો તેમાં તદ્દન ખોટું છે કે અસંભવિત છે એમ કહેવાય નહિ તેવી સિદ્ધિઓ આત્માના ઐશ્વર્ય આગળ અરૂપ છે. આત્માના ઐશ્વર્યનું તેથી અનતગુણ મહત્તર મંભવે છે. આ વિષયમાં મમાગમે પૂછવા ચોખ્ખું છે.

૧૭. પ્ર૦—“આગળ ઉપર શો જન્મ થશે તેની આ ભવમાં ખખર પડે? અથવા અગાઉ શું હતું તેની?”

ઉ૦ તેમ બની શકે. નિર્મળ જ્ઞાન જેનું થયું હોય તેને તેવું બનવું મંભવે છે. વાદળાં વંચેરનાં ચિહ્નો પરથી વરસાદનું અનુમાન થાય છે, તેમ આ છુવની આ ભવની એજા ઉપરથી તેનાં પૂર્વ કારણો કેવાં હોવાં જોઈએ, તે પણ મમજી શકાય, થોડે અંશે વખતે સમજાય તેમજ તે એજા ભવિષ્યમાં કેવું પગિણામ પામશે, તે પણ તેના સ્વરૂપ પરથી જાણી શકાય; અને તેને વિશેષ વિચારતાં કેવો ભવ થવો મંભવે છે, તેમજ કેવો ભવ હતો, તે પણ વિચારમાં સારી રીતે આવી શકવા ચોખ્ખું છે.

૧૮. પ્ર૦—“પડી શકે નો કેને?”

આનો ઉત્તર ઉપર આવી ગયો છે.

૧૯ પ્ર૦-“ મોક્ષ પામેલાના નામ આપ આપો છે તે શા આધાર ઉપર ? ”

ઉ૦-મને આ પ્રશ્ન ખામ મળેાધીને પૂછો, તે તેના ઉત્તરમા એમ કહી શકાય કે, અત્ય ત સંસારદશા પરિક્ષીણુ જેની થઈ છે તેના વચનો આવા હોય, આવી તેની એટા હોય એ આદિ અશે પણ પોતાના આત્મામા અનુભવ થાય છે, અને તેને આશ્રયે તેના મોક્ષ પરત્વે કહેવાય, અને ઘણું કરી તે યથાર્થ હોય એમ માનનાના પ્રમાણો પણ શાસ્ત્રાદિથી જાણી શકાય

૨૦ પ્ર૦-‘ જુદ્દદેવ પણ મોક્ષ નથી પામ્યા એ શા ઉપરથી આપ કહેા છે ? ’

ઉ૦-તેના શાસ્ત્રસિદ્ધાંતોના આશ્રયે જે પ્રમાણે તેમના શાસ્ત્રસિદ્ધાંતો છે, તે જ પ્રમાણે જે તેમનો અભિપ્રાય હોય, તેા તે અભિપ્રાય પૂર્વોપગવિરુદ્ધ પણ દેખાય છે, અને તે લક્ષણુ મંપૂર્ણ જ્ઞાનનુ નથી મંપૂર્ણ જ્ઞાન જ્યા ન હોય, ત્યા સંપૂર્ણ રાગદ્વેષ નાશ પામવા મજાવિત નથી જ્યા તેમ હોય, ત્યા સંસારનો મૂલવ છે, એટલે કેવળ મોક્ષ તેને હોય એમ કહેવું બની શકે એવું નથી, અને તેમના કહેવા શાસ્ત્રોમા જે અભિપ્રાય છે, તે મિવાય બીજો તેમનો અભિપ્રાય હતો, તે બીજી રીતે જાણવું અમને તમને કદાચ પડે તેવું છે અને તેમ જતા કહીએ કે, જુદ્દદેવનો અભિપ્રાય બીજો હતો, તે કારણપૂર્વક કહેવાથી પ્રમાણભૂત ન થાય એમ કંઈ નથી

૨૧ પ્ર૦-“ દુનિયાની હેન્ટ શી સ્થિતિ થશે ? ”

ઉ૦-કેવળ મોક્ષરૂપે સર્વ જીવોની સ્થિતિ થાય, કે કેવળ આ દુનિયાનો નાશ થાય તેવું બનવું અને પ્રમાણરૂપ લાગતું નથી. આવા ને આવા પ્રવાહમાં તેની સ્થિતિ સંભવે છે. કોઈ ભાવ રૂપાંતર પામી ક્ષીણ થાય, તો કોઈ વર્ધમાન થાય; તે એક ક્ષેત્રે વધે, તો બીજા ક્ષેત્રે ઘટે; એ આદિ આ સૃષ્ટિની સ્થિતિ છે. તે પરથી અને ધણા જ જોડા વિચારમાં ગયા પછી એમ જણાતું સંભવિત લાગે છે કે, કેવળ આ મૃદ્ધિ નાશ થાય, કે પ્રલયરૂપ થાય એ ન બનવા યોગ્ય છે. મૃદ્ધિ એટલે એક આ જ પૃથ્વી એવો અર્થ નથી.

૨૨ પ્ર૦-“આ અનીતિમાંથી સુનીતિ યશે ખરી?”

ઉ૦-આ પ્રશ્નનો ઉત્તર માંલણી જે જીવ અનીતિ ધરાવે, તેને તે (ઉત્તર) ઉપયોગી થાય એમ થવા દેવું યોગ્ય નથી સર્વ ભાવ અનાદિ છે: નીતિઅનીતિ. તથાપિ તમે અમે અનીતિ ત્યામી નીતિ સ્વીકારીએ, તો તે સ્વીકારી શકાય એવું છે, અને એ જ આત્માને કર્તાવ્ય છે. સર્વ જીવ આથી અનીતિ મટી નીતિ સ્થપાય એવું વચન કહી શકાતું નથી, કેમકે એકતિ તેવી સ્થિતિ યર્ષ શકવા યોગ્ય નથી.

૨૩. પ્ર૦-“દુનિયાનો પ્રલય છે?”

ઉ૦-પ્રલય એટલે જો ‘કેવળ નાશ’ એવો અર્થ કરવામાં આવે, તો તે વાત ઘટતી નથી. કેમકે સર્વ પદાર્થોનો કેવળ નાશ થઈ જવો સંભવતો જ નથી. પ્રલય એટલે સર્વ પદાર્થોનું ઈશ્વરગ્નિ વિષે લીનપણું, તો કોઈના અભિપ્રાયમાં તે વાતનો સ્વીકાર છે; પણ અને તે સંભવિત

લાગતું નથી, કેમકે મર્વ પદાર્થ, સર્વ જીવ એવાં સમ-
પરિણામ શી રીતે પામે કે એવો યોગ બને? અને જો
તેવાં સમપરિણામનો પ્રસંગ આવે, તો પછી ફરી વિષમપણું
થવું બને નહિ. અવ્યક્તપણે જીવમાં વિષમપણું અને
વ્યક્તપણે સમપણું એ રીતે પ્રલય સ્વીકારીએ, તો પણ
દેહાદિ સંબંધ વિના વિષમપણું શા આશ્રયે રહે? દેહાદિ
સંબંધ માનીએ, તો સર્વને એકેન્દ્રિયપણું માનવાનો પ્રસંગ
આવે,—અને તેમ માનતાં તો વિના કારણે બીજી ગતિઓનો
અસ્વીકાર કર્યો ગણાય. અર્થાત્ જાંચી ગતિના જીવને
તેવા પરિણામનો પ્રસંગ મટવા આવ્યો હોય તે પ્રાપ્ત
થવાનો પ્રસંગ આવે એ આદિ વજા વિચાર ઉદ્ભવે છે.
મર્વ જીવઆશ્રયી પ્રલય મંભવતો નથી.

૨૪. પ્ર૦—“અભણને ભક્તિથી જ મોક્ષ મળે
ખરો કે?”

ઉ૦—ભક્તિ જ્ઞાનનો હેતુ છે. જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ છે.
અક્ષરજ્ઞાન ન હોય તેને અભણ કહ્યો હોય, તો તેને ભક્તિ
પ્રાપ્ત થવી અસંભવિત છે એવું કંઈ છે નહિ. જીવમાત્ર
જ્ઞાનસ્વભાવી છે. ભક્તિના બળે જ્ઞાન નિર્મળ થાય છે.
નિર્મળ જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ થાય છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાનની આવૃત્તિ
થયા વિના મર્વથા મોક્ષ હોય એમ મને લાગતું નથી;
અને ત્યાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય, ત્યાં સર્વ ભાષા (શિપિ)
જ્ઞાન સમાય એમ કહેવાની પણ જરૂર નથી. ભાષાજ્ઞાન
મોક્ષનો હેતુ છે, તે જોને ન હોય તેને આત્મજ્ઞાન ન થાય,
એવો કંઈ નિયમ સંભવતો નથી.

૨૫. પ્રશ્ન—“કૃષ્ણાવતાર અને રામાવતાર, એ ખરી વાત છે? એમ રોય તે તે શું? એ માક્ષાત્ ઈશ્વર હતા, કે તેના અંશ હતા? તેમને માનીને મોક્ષ ખરો?”

ઉત્તર—(૧) બન્ને મહાત્મા પુરુષ હતા એવો તો મને પણ નિશ્ચય છે. આત્મા હોવાથી તેઓ ઈશ્વર હતા; મર્વ આવશ્ય તેમને મટ્યાં હોય, તો તેનો મોક્ષ પણ સર્વથા માનવામાં વિવાદ નથી. ઈશ્વરનો અંશ કોઈ જીવ છે એમ મને લાગતું નથી, કેમકે તેને ત્રિરોધ આપતાં એવાં હજારો પ્રમાણુ દષ્ટિમા આવે છે. ઈશ્વરનો અંશ જીવને માનવાથી બંધ, મોક્ષ બધા વ્યર્થ થાય; કેમકે ઈશ્વર જ અસાનાદિનો કર્તા થયો. એમ અસાનાદિનો જે કર્તા થાય, તે પછી મહેલે ઈશ્વર હોય તેય ઈશ્વરપણું જોઈ જોસે; અર્થાત્ જોઈતું જીવના સ્વામી થવા જતા ઈશ્વરને નુકસાન ખમવાનો પ્રયત્ન આવે તેવું છે. તેમ જીવને ઈશ્વરનો અંશ માન્યા પછી પુરુષાર્થ કરવો યોગ્ય શી રીતે લાગે? કેમકે તે જાતે તો કંઈ કર્તાદર્તા કરી શકે નહિ, એ આદિ વિરોધથી ઈશ્વરના અંશ તરીકે કોઈ જીવને સ્વીકારવાની પણ મારી જીવિ થતી નથી, તો પછી શ્રીકૃષ્ણ કે રામ જેવા મહાત્માને તેવા યોગમા ગણવાની જીવિ કેમ થાય? તે બન્ને ‘અવ્યક્ત-ઈશ્વર’ હતા, એમ માનવામાં અડચણ નથી; તથાપિ તેમને વિષે સંપૂર્ણ અશ્વર્ય પ્રગટ્યું હતું કે કેમ? તે વાત વિચારવા યોગ્ય છે.

(૨) ‘તેમને માનીને મોક્ષ ખરો કે?’ એનો ઉત્તર સદજ છે. જીવને સર્વ રામ, દેવ, અસાનાનો અભાવ અર્થાત્ તેથી, છટકુ તે મોક્ષ છે. તે જેના ઉપદેશ

અર્થ શકે તેને માન્યે, અને તેણે પન્માર્થ સ્વરૂપ વિચારી, સ્વાત્માને વિશે પણ તેવી જ નિષ્ઠા રાખી, તે જ મહાત્માના આત્માને આકારે (સ્વરૂપે) પ્રતિજ્ઞાન થાય, ત્યારે મોક્ષ થવો સંભવે છે. આથી બીજી ઉપાગના કેવળ મોક્ષનો હેતુ નથી. તેના માધ્યમનો હેતુ થાય છે. તે પણ નિઃશય થાય જ એમ કહેવા યોગ્ય નથી.

૨૬. પ્ર૦—“જ્ઞાતા, ચિદ્ધ ને મહેશ્વર તે કોણ ?”

ઉ૦—અદિના હેતુરૂપ આ ગુણ ગણી તે આશ્રયે રૂપ આપ્યું હોય, તો તે વાત અથ ભેદની મર્યાદા છે, તથા તેના બીજાં કાલોથી તે જ્ઞાતાત્મિનું સ્વરૂપ મહત્ત્વ છે. પણ પુણ્યમાં જે પ્રકારે તેમણે સ્વરૂપ કહ્યું છે, તે પ્રકારે સ્વરૂપ છે, એમ માનવા વિશેષા મારું વિશેષ વચણ નથી કેમકે તેમાં કેટલાક ઉપદેશાર્થે રૂપક કહ્યા હોય એમ પણ લાગે છે; તથાપિ આપણે પણ તેનો ઉપદેશ તરીકે લાભ લેવો, અને જ્ઞાતાદિના સ્વરૂપનો સિદ્ધાન્ત કરવાની જાન્યત્રમા ન પડવું; એ મને વિશેષ રીતે લાગે છે.

૨૭ પ્ર૦—“મને મર્ષ કહવા આવે ત્યારે તેને મારે કહવા દેવો કે મારી નાખવો ? તેને બીજી રીતે દૂર કરવાની મારામાં શક્તિ ન હોય એમ ધરીએ છીએ.”

ઉ૦—મર્ષ તમારે કહવા દેવો એવું નામ બતાવના વિચારમાં પડાય તેવું છે, તથાપિ તમે જો ‘દેહ અનિત્ય છે’ એમ જાણ્યું હોય, તો પછી અમાન્યૂત દેહના રક્ષણાર્થે, જેને તેમાં પ્રીતિ રહી છે એવા મર્ષને, તમારે માગવો કેમ યોગ્ય હોય ? જેણે આત્મલક્ષિત ઇચ્છતું હોય તેણે તો ત્યાં પોતાના દેહને જતો કરવો એ જ યોગ્ય છે.

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

અનિત્ય પદાર્થ પ્રત્યે મોહબુદ્ધિ હોવાને લીધે આત્માનું ‘અસ્તિત્વ,’ ‘નિસત્ત્વ,’ અને ‘અવ્યાખ્યાય અમાધિસુખ’ જ્ઞાનમાં આવતું નથી તેની મોહબુદ્ધિમાં જીવને અનાદિથી એવું એકાગ્રપણુ ચાલ્યું આવે છે કે, તેનો વિવેક કગ્તા કગ્તા જીવને મૂંઝાઈને પાછું વળવું પડે છે, અને ને મોહમંથી છેત્વાનો વખત આવવા પડેલા તે વિવેક ઠોડી દેવાનો યોગ પૂર્વ કાળે ધણી વાગ જાન્યો છે, કેમકે જેનો અનાદિકાળથી અભ્યાસ છે, તે અત્યંત પુરુષાર્થ નિના અદ્વકાળમાં ઠોડી શકાય નહિ. માટે ફરી ફરી સત્સંગ, અશાન્ત અને પોતામાં સરળ વિચારદશા કરી, તે વિષયમાં વિશેષ શ્રમ લેવો યોગ્ય છે, કે જેના પરિણામમાં ‘નિત્ય,’ ‘શાશ્વત્વ,’ ‘સુખસ્વરૂપ’ એવું ‘આત્મજ્ઞાન’ થઈ, સ્વરૂપઆવિર્ભાવ થાય છે. એમાં પ્રથમથી ઉત્પન્ન થતા મંશય ધીગળથી અને વિચારથી શાંત થાય છે. અધીગળથી અથવા આડી કલ્પના કરવાથી માત્ર જીવને પોતાના હિતનો ત્યાગ કરવાનો વખત આવે છે; અને અનિત્ય પદાર્થનો રાગ ગ્રહેતાથી તેના કાગળે ફરી ફરી સંભાગપરિભ્રમણનો યોગ રહ્યા કદે છે.

કંઈ પણ આત્મવિચાર કરવાની ઇચ્છા તમને રહે છે એમ જાણી, વળેા મતોય થયો છે. તે મતોયમાં મારેા કંઈ સ્વાર્થ નથી માત્ર તમે સમાધિને રસને ચડવા ઇચ્છો છો તેથી સંભાગ ક્યેશથી નિત્રાત્તનો તમને પ્રમગ પ્રાપ્ત થશે, એના પ્રકારનો મંભવ દેખી સ્વભાવે મતોય થાય છે. એ જ વિનંતિ

સંવત્ ૧૯૫૧ના શાકાબ વદ ૫, સનિ, તા ૧૫-૩-૬૫,
મુબઈથી, આ. સ્વ. પ્રણામ.

આત્માથી ભાઈ થીમોદનવાલ પ્રત્યે, ડગ્ગન,

તમારો કબેલો કાગળ મળ્યો હતો. આ કાગળથી તેનો ટુંકામાં ઉત્તર લખ્યો છે.

નાતાલમાં સ્થિતિ કુવાથી તમારી કેટલીક ગદ્યવૃત્તિઓ વિશેષતા પામી છે, એમ પ્રતીતિ થાય છે, પણ તમારી તેમ વર્તવાની ઉત્કૃષ્ટ ધૃત્તિ તેમાં હેતુબૂત છે. રાજકોટ કક્ષાનાતાલ કેટલીક રીતે તમારી વૃત્તિને ઉપકાર કરી શકે એવું ક્ષેત્ર ખરું, એમ માનવામાં હાનિ નથી; કેમકે તમારી મગ્નતા સાચવવામાં અંગત વિધનો ભય ગ્રહી શકે એવા પ્રપંચમાં અનુસરવાનું દબાણ નાતાલમાં ઘણું કરીને નહિ; પણ જેની સદ્વૃત્તિઓ વિશેષ બળવાન ન હોય, અથવા નિર્બળ હોય, અને તેને ઇચ્છાકાંક્ષામાં અવતરણને ગહેવાનું હોય, તો અભક્ષાદિ વિષેમાં તે દોષિત થાય એમ લાગે છે. જેમ તમને નાતાલક્ષેત્રમાં પ્રપંચનો વિશેષ યોગ નહિ હોવાથી તમારી ગદ્યવૃત્તિઓ વિશેષતા પામી, તેમ રાજકોટ જેવામાં કદાચ પડે એ યથાર્થ લાગે છે; પણ કોઈ માગ આર્થ ક્ષેત્રમાં મત્સંગાદિ

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

આત્મહિત ઇચ્છું ન હોય તેણે તેમ કરવું? તો તેનો ઉત્તર એ જ અપાય કે, તેણે નરકાદિમાં પરિભ્રમણ કરવું; અર્થાત્ મર્યાદા મારવો એવા ઉપદેશ ક્યાંથી કરી શકીએ? અનાયશ્ચિત્તિ હોય તો મારવાનો ઉપદેશ કરાય; તે તો અમને તમને સ્વાને પણ ન હો એ જ ઇચ્છવા ચોગ્ય છે.

હવે સંક્ષેપમાં આ ઉત્તરો લખી પણ પૂરું કરુ છું. 'વૃદ્ધશાંતિમમુચ્યય' વિશેષ મમજવાનું ચાત્ર કરશે. આ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં માગ લખાણના મંકેચથી તમને મમજવું વિશેષ મંકવણવાળું થાય તેવું ક્યાંય પણ હોય તોપણ તે વિશાળનાથી વિચારશે, અને કંઈ પણ પણ હાગએ પૂછવા જેવું લાગે તે પૂછશે તે ધણું કરી તેનો ઉત્તર લખીશ. વિશેષ મમાગમે સમાધાન થાય એ વધારે ચોગ્ય લાગે છે. એ જ વિનંતિ

સૌ આત્મસ્વરૂપને વિશે નિત્ય નિષ્ઠાના દેવગુર્જન એવા વિચારની ચિંતામાં રહેનાર નાયચંદના પ્રણામ.

સપ્ત ૧૯૫૦ના આગે વદ ૬, મતિ, મુબઈ.

હુરા હાઈ શ્રીમોહનલાલ પ્રત્યે, શ્રી ડરબન.

પત્ર ૧ મળ્યું છે. જેમ જેમ ઉપાધિનો ત્યાગ થાય, તેમ તેમ મમાધિસુખ પ્રગટે છે. જેમ જેમ ઉપાધિનું અદૃશ્ય થાય, તેમ તેમ સમાધિસુખ હાનિ પામે છે. વિચાર કરીએ તો આ વાત પ્રત્યક્ષ અનુભવરૂપ થાય છે

જો ઈર્ષ પશુ આ મંમાન્ના પદાર્થોનો વિચાર કરવામાં આવે, તો તે પ્રત્યે વૈરાગ્ય આવ્યા વિના રહે નહિ; કેમકે માત્ર અવિચારે કરીને તેમાં મોહબુદ્ધિ રહે છે.

“આત્મા છે,” “આત્મા નિત્ય છે,” “આત્મા કર્મનો કર્તા છે,” “આત્મા કર્મનો ભોક્તા છે,” “તેથી તે નિવૃત્ત થઈ શકે છે,” “અને નિવૃત્ત થઈ શકવાના માધન છે,” એ ૭ કારણો જેને વિચારે કરીને સિદ્ધ થાય, તેને ‘વિવેકજ્ઞાન’ અથવા ‘મમ્યદ્રશ્યનની પ્રાપ્તિ’ ગણવી એમ શ્રીજીને નિરૂપણ કયું છે; જે નિરૂપણ મુમુક્ષુ જીવે વિશેષ કરી અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે

પૂર્વના કોઈ વિશેષ અભ્યાસગળથી એ ૭ કારણોનો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા મત્સંગના આશ્રયથી તે વિચાર ઉત્પન્ન થવાનો યોગ બને છે.

શ્રીરાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

અનિત્ય પદાર્થ પ્રત્યે મોહબુદ્ધિ હોવાને લીધે આત્માનું ‘અસ્તિત્વ,’ ‘નિત્યત્વ,’ અને ‘અવ્યાપાધ મમાધિરુપ’ જ્ઞાનમાં આવતું નથી. તેની મોહબુદ્ધિમાં જીવને અનાદિથી એવું એકાગ્રપણું ચાહ્યું આવે છે કે, તેના વિવેક ક્રાંતા કરતા જીવને મૂંઝાઈને પાછું વળતું પડે છે, અને તે મેહમંથી છેકરાતો વખત આવતા પહેલાં તે વિવેક ડાડી દેવાનો યોગ પૂર્વ કાળે ધણી વાગ જાયો છે, કેમકે જેનો અનાદિકાળથી અભ્યાસ છે, તે અત્યંત પુરુષાર્થ રિના અત્પ્રયત્નમાં છોડી શકાય નહિ; માટે ફરી ફરી મત્સંગ, અત્યાજ્ઞ અને પોતામાં મગ્ન રિચાગદશા કરી, તે વિષયમાં વિશેષ શ્રમ લેવો યોગ્ય છે, કે જેના પરિણામમાં ‘નિત્ય,’ ‘શાશ્વત,’ ‘મુખ્યસ્વરૂપ’ એવું ‘આત્મજ્ઞાન’ થઈ, સ્વરૂપઆવિર્ભાવ થાય છે. એમાં પ્રથમથી ઉત્પન્ન થતા મંશય ધીરજથી અને વિચારથી ગાંત થાય છે અધીરજથી અથવા આડી કંપતા કંવાથી માત્ર જીવને પોતાના હિતનો ત્યાગ કરવાનો વખત આવે છે; અને અનિત્ય પદાર્થનો ગગ ગહેવાથી તેના કાળો ફરી ફરી મંશગપગિભ્રમણનો યોગ રચા કરે છે.

કંઈ પણ આત્મવિચાર જ્ઞવાની ઇચ્છા તમને વર્ને છે એમ જાણી લેજો. મતોષ થયો છે તે મંતોષના મારો કંઈ સ્વાર્થ નથી. માત્ર તમે મમાધિને રસને ચડવા ઇચ્છો છો તેથી સંમાગ કવેશથી નિજતવાનો તમને પ્રમંગ પ્રાપ્ત થશે, એના પ્રકારનો સંભવ દેખી સ્વભાવે મતોષ થાય છે. એ જ વિનંતિ

સંવત્ ૧૯૫૧ના શ્રાવણ વદ ૫, શનિ, તા ૧૫-૩-૬૫,
મુબઈથી, આ. સ્વ. પ્રણામ

આત્માથી લાઈ શીમોહનનાલ પ્રત્યે, ડરનન
તમારો લખેલો કાગળ મળ્યો હતો. આ કાગળથી
તેનો ટુંકામાં ઉત્તર લખ્યો છે.

નાતાલમાં સ્થિતિ કરવાથી તમારી કેટલીક સહૃદયિઓ
વિશેષતા પામી છે, એમ પ્રતીતિ થાય છે, પણ તમારી તેમ
વર્તવાની ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા તેમાં હેતુબૂત છે. રાજકોટ કરતાં
નાતાલ કેટલીક રીતે તમારી વૃત્તિને ઉપકાર કરી શકે એવું
ક્ષેત્ર ખરું, એમ માનવામાં હાનિ નથી, કેમકે તમારી સગળતા
સાચવવામાં અગત વિધનો લખ રહી શકે એવા પ્રપંચમાં
અનુસરવાનું કબાણ નાતાલમાં ધણું કરીને નહિ; પણ જેની
સહૃદયિઓ વિશેષ બળવાન ન હોય, અથવા નિર્મળ હોય,
અને તેને ઇનકારમાં સ્વતંત્રપણે રહેવાનું હોય, તે
અલક્ષાદિ વિશેષ તે દોષિત થાય એમ લાગે છે. જેમ તમને
નાતાલક્ષેત્રમાં પ્રપંચનો વિશેષ યોગ નહિ હોવાથી તમારી
સહૃદયિઓ વિશેષતા પામી, તેમ રાજકોટ જેવામાં કદાચ પડે
એ યથાર્થ લાગે છે, પણ કોઈ માગ આર્થ ક્ષેત્રમાં મત્તંગાદિ

યોગમાં તમારી વૃત્તિઓ નાતાલ કરતાં પણ વિશેષતા પામત એમ સંભવ છે. તમારી વૃત્તિઓ જોતાં તમને નાતાલ અનાય ક્ષેત્રરૂપે અસર કરે એવું મારી માન્યતામાં ઘણું કરીને નથી; પણ સત્સંગાદિ યોગની ઘણું કરીને પ્રાપ્તિ ન થાય તેથી કેટલુંક આત્મનિરાકરણ ન થાય, તેરૂપ હાનિ માનવી કંઈક વિશેષ યોગ્ય લાગે છે.

અત્રેથી 'આર્થ' આચારવિચાર 'સાચવવા સંબંધી લખ્યું હતું તે આવા લાવાયમા લખ્યું હતું : 'આર્થ' આચાર' એટલે મુખ્ય કરીને દયા, મત્વ, કામાદિ ગુણોનું આચરવું તે; અને 'આર્થ' વિચાર' એટલે, મુખ્ય કરીને આત્માનું અસ્તિત્વ, નિત્યત્વ, વર્તમાનકાળ સુધીમાં તે સ્વરૂપનું અજ્ઞાન, તથા તે અજ્ઞાન અને અભાનનાં કાગળો, તે કારણોની નિવૃત્તિ અને તેમ થઈ અવ્યાખાધ આનંદસ્વરૂપ અભાન એવા નિજપદને વિશે સ્વાભાવિક સ્થિતિ થવી તે. એમ સંક્ષેપ મુખ્ય અર્થથી તે શબ્દો લખ્યા છે. વર્ણાશ્રમાદિ, વર્ણાશ્રમાદિપૂર્વક આચાર તે સદાચારના અંગમૂલ જેવા છે. વર્ણાશ્રમાદિપૂર્વક, વિશેષ પારમાર્થિક હેતુ વિના તો વર્તવું યોગ્ય છે, એમ વિચારસિદ્ધ છે; જો કે વર્ણાશ્રમધર્મ વર્તમાનમાં બહુ નિર્બળ સ્થિતિને પામ્યો છે; તોપણ, આપણે તો ન્યાં સુધી ઉતરૂંદ ત્યાગદસા ન પામીએ, અને ન્યાં સુધી ગૃહાશ્રમમાં વાસ હોય, ત્યાં સુધી તો વાણિયારૂપ વર્ણધર્મને અનુસરવો તે યોગ્ય છે. કેમકે અભણાદિ મદજ્ઞનો તેનો વ્યવહાર નથી. ત્યારે એમ આશંકા થવા યોગ્ય છે કે, "હુદાણા પણ તે રીતે વર્તે છે, તો તેનાં અજ્ઞાદારાદિ મદજ્ઞ કરતાં શું હાનિ?" તો તેના ઉત્તરમાં એટલું

જણાવવું યોગ્ય થઈ શકે કે, વગર કારણે તેવી રીતિ પણ અપ્લાવવી ઘટતી નથી; કેમકે તેથી પછી ખીજ સમાગમવાસી, કે પ્રમંગાદિ આપણી રીતિ જોનાર ગમે તે વર્ણનું ખાતાં બાધ નથી એવા ઉપદેશના નિમિત્તને પામે. લુહાણાને ત્યાં અન્નાદાર લેવાથી વર્ણધર્મ દાનિ પામતો નથી; પણ મુસલમાનને ત્યાં અન્નાદાર લેતાં તો વર્ણધર્મની દાનિનો વિશેષ સંભવ છે, અને વર્ણધર્મ લોપચારપ દોષ કરવા જેવું થાય છે. આપણે, કંઈ લોકના ઉપકારાદિ હેતુથી તેમ વર્તવું થતું હોય, અને રસજુબ્ધતાણુદિથી તેમ વર્તવું ન થતું હોય, તોપણ ખીજ તેનું અનુકરણ તે હેતુને મમજ્યા વિના ધણુ કરીને કરે, અને અંતે અભક્ષાદિ અહણુ કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરે એવા નિમિત્તનો હેતુ આપણુ તે આચરણુ છે. માટે તેમ નહિ વર્તવું તે, એટલે મુસલમાનાદિના અન્નાદારાદિનુ અહણુ નહિ કરવું તે ઉત્તમ છે. તમારી જ્ઞાતિની કેટલીક પ્રતીતિ આવે છે, પણ તેથી જીતરની જ્ઞાતિ હોય તો તે જ પોતે અભક્ષાદિ આદારના યોગને ધણું કરીને તે રસ્તે પામે. માટે એ પ્રસંગથી દૂર ગઢેવાય તેમ વિચારવું કર્તવ્ય છે. દયાની ક્ષાણી વિશેષ રહેવા દેવી હોય તો જ્યાં હિંસાના સ્થાનિક છે, તથા તેવા પદાર્થો લેવાય દેવાય છે, ત્યાં રહેવાનો અથવા જવા આવવાનો પ્રમંગ ન થવા દેવો જોઈએ. નહિ તો જેવી જોઈએ તેવી ધણુ કરીને દયાની ક્ષાણી ન રહે; તેમજ અભક્ષા પર જ્ઞાતિ ન જવા દેવા અર્થે, અને તે માર્ગની ઉત્પત્તિનાં નહિ અનુમોદનને અર્થે અભક્ષાદિ અહણુ કરનારનો આદારાદિ અર્થે પરિચય ન રાખવો જોઈએ.

શ્રીરામચંદ્રનાં વિચારસ્તોત્ર

જ્ઞાનદષ્ટિએ જ્યેતાં શાસ્ત્રાદિ ભેદનું વિશેષાદિપણું જણાતું નથી; પણ લક્ષ્યાલક્ષ્યભેદનો તો ત્યાં પણ વિચાર કર્તવ્ય છે. અને તે અર્થે મુખ્ય કરીને આ વૃત્તિ ગંભીરી ઉત્તમ છે. કેટલાંક કાર્યો એવાં હોય છે કે, તેમાં પ્રત્યક્ષ દોષ હોતો નથી, અથવા તેથી દોષ થતો હોતો નથી, પણ તેને અંગે ખીજા દોષોનો આશ્રય હોય છે. તે પણ વિચારવાનને લક્ષ ગંભીરી ઉચિત છે. નાતાલના લોકોના ઉપકાર અર્થે કદાપિ તમારું એમ પ્રવર્તવું થાય છે એમ પણ નિશ્ચય ન ગણાય; જો ખીજો કોઈ પણ સ્થળે તેનું વર્તન કરતાં બાધ લાગે, અને વર્તવાનું ન જાણે, તો માત્ર તે હેતુ ગણાય. વળી તે લોકોના ઉપકાર અર્થે વર્તવું જોઈએ એમ વિચારવામાં પણ કંઈક તમારા સમજવાફેર થતું હશે એમ લાગ્યા કરે છે. તમારી સહવૃત્તિની કંઈક પ્રતીતિ છે, એટલે આ વિષે વધારે લખવું યોગ્ય દેખાતું નથી જોમ મદાચાર અને મદ્ધિચારનું આરાધન થાય, તેમ પ્રવર્તવું યોગ્ય છે.

ખીજી જિતરતી શાંતિઓ અથવા મુસક્કમાનાદિના કોઈ તેવાં નિમંત્રણોમાં અત્રાહાગદિને બદલે નહિ રાધેવો એવો ફજાહાર આદિ લેતા તે લોકોનો ઉપકાર માન્યવાનો સંભવ રહેતો હોય, તો તેમ અનુસરો તો સારું છે. એ જ વિનંતિ.

સં. ૧૯૫૨ ના આમો શુદ્ધ ૩, શુક્ર, આણંદ.